

Refleksjoner fra en pandemi

En essaysamling om bymiljøer, bygninger
og livskvalitet i lyset af COVID-19

Refleksioner fra en pandemi

En essaysamling om bymiljøer, bygninger
og livskvalitet i lyset af COVID-19

Indhold

Forord	4
Bolig og arbejdsliv	6
Gør rent og hold afstand!	8
Pandemiernes aftryk på boligbyggeri og byudvikling	
Af Claus Bech-Danielsen	
Dobbeltskærmede hjem og sociale bobler	20
Boligen før, under og efter corona	
Af Marie Stender	
Forankring i forandring	30
Hvordan skal vi bo, når arbejdet flytter hjem?	
Af Mette Mechlenborg	
Arbejdspladsen nu og i fremtiden	41
Af Eva Bjerrum	
Fritidsboligen og det postpandemiske paradis	51
Af Anne-Mette Hjalager	
By og land	60
Rytme og resonans på landet	62
Iagttagelse fra mit vindue i foråret 2020	
Af Pia Heike Johansen	
En levende bymidte	69
Handelsgaden før, nu og efter corona	
Af Christian Achermann og Ditte Marquard Jessen	

Fremtidens byliv	78
Af Jeff Risom	
Bosætning og boligkøb før, under og efter COVID-19	89
Af Curt Liliegreen	
Sådan har corona forskudt vores transportadfærd	102
Af Otto Anker Nielsen og Hjalmar Christiansen	
Kultur, fritid og fællesskab	114
Coronatiden blev en gamechanger for danskeres kulturvaner	116
Af Jane Sandberg	
Lad os gentænke turismen efter corona	124
Af Janne Liburd	
Kulturoplevelser på vandring	133
Af Johannes Nørregaard Frandsen	
Danskernes friluftsliv	143
Bølger og skævheder i udviklingen set i et sundhedsmæssigt perspektiv	
Af Søren Andkjær	
Styrkerne ved et fællesskab, skabt af en krise	152
Af Søren Hermansen	
Foreningslivets betydning for sundhed, fællesskab og livskvalitet	160
Af Bjarne Ibsen, Jens Høyer-Kruse og Karsten Østerlund	
Sundhed, teknologi og byggeri	170
Utryghed og restriktioner	172
Coronamånederne set fra tv-konsultationen	
Af Peter Qvortrup Geisling	
Livskvalitet i den pandemiske by	177
Står vi ved et point of no return?	
Af Lars Brorson Fich	
Pandemier kræver ny tilgang til indeklima	188
Af Peter V. Nielsen og Pawel Wargocki	
Digitale teknologier er centrale i håndteringen af COVID-19-pandemien	194
Af Kaj Grønbæk	
Corona blev en ny katalysator for byggeriet	203
Af Henrik L. Bang, Jesper Malm og Graves Simonsen	

En krise, der former fremtidens byggede miljø?

Siden foråret 2020 har COVID-19 tvunget os til at forholde os anderledes til hinanden og til vores omverden. Vores boliger, arbejdspladser, kulturliv og måden, vi er sammen på, er blevet kraftigt udfordret, og krisen har presset os til at finde nye løsninger undervejs.

Pandemien har givet os en ny opmærksomhed på, hvor vores liv, boliger og byer fungerer godt, og hvor de viser sig at være utidssvarende. De erfaringer skal vi lære af frem mod den nye hverdag, vi som samfund står over for. For læringerne kan blive et springbræt til at gentænke hverdagen og til at forbedre livskvaliteten i fremtidens byggede miljø.

Erfaringer og refleksioner fra en pandemi

I Realдания ønsker vi med denne essaysamling at samle op på nogle af de erfaringer og refleksioner, som COVID-19 har medført i relation til vores fysiske rammer.

Vi har derfor inviteret flere end 20 forskere og videnspersoner til i anden halvdel af 2021 at skrive en række essays. Her reflekterer de hver især – ud fra hver deres faglighed – over, hvilken indflydelse COVID-19 har haft, og over, hvordan pandemien kan skabe potentiale for blivende forandringer med nye og bedre løsninger.

Gennem kapitlerne "Bolig og arbejdsliv", "By og land", "Kultur, fritid og fællesskab" og "Sundhed, teknologi og byggeri" ser forfatterne på vores situation nu, historisk og i fremtiden. Både i det store perspektiv og i det helt nære.

Samlingen bringer os bl.a. ind i byerne og ud på landet. Ind i hjemmet og ud på arbejdspladsen. Og ind i foreningsfællesskaberne og ud i kulturlivet.

Forfatternes observationer og konklusioner spænder vidt. Vil vi på bagkant af pande-

mien se store forandringer i vores adfærd og fysiske rammer – eller vil det, som Peter Qvortrup Geisling skriver i sit essay, mon primært være håndspritten, der står tilbage, når smitten og alle restriktioner er væk?

Samlingen af essays afspejler på den måde også, at oplevelserne og vilkårene under pandemien har været mange og uensartede. For nedlukning og restriktioner har haft vidt forskellig indflydelse på vores hverdag og afhænger bl.a. af den enkeltes livsvilkår, jobfunktion, vaner, bolig- og familieform.

'RESPOND - rammerne for den nye hverdag'

Essaysamlingen er del af Realdanias indsats 'RESPOND - rammerne for den nye hverdag', som sætter fokus på og følger, hvordan COVID-19 har påvirket vores adfærd og fysiske rammer. Indsatsen skal både samle viden og løsninger fra pandemiperioden og inspirere og igangsætte helt nye løsninger for et mere modstandsdygtigt byggeri med bedre livskvalitet for alle. Find meget mere information om de forskellige tiltag under indsatsen 'RESPOND - rammerne for den nye hverdag' på Realdanias hjemmeside.

En stor tak skal lyde til alle forfatterne, der har bidraget med tankevækkende og inspirerende essays.

God læselyst!

Jesper Nygård

Adm. direktør, Realdania

Bolig og arbejdsliv

Gør rent og hold afstand!

Pandemiernes aftryk på boligbyggeri og byudvikling

"Vask hænder. Luft ud. Hold afstand." De anbefalinger har vi måttet tage til os i forsøget på at bekæmpe COVID-19, og mange har oplevet anbefalingerne om hygiejnisk adfærd og kravene om at holde afstand som voldsomme begrænsninger af den frihed, der forbindes med moderne livsførelse. Under pandemien er boligens betydning som den rolige privatsfære kommet under pres på grund af hjemmearbejde og børnepasning, og det byliv, der i de seneste årtier er blevet fremelsket, er blevet begrænset og betragtes nu som en farlig kilde til smitte. Spørgsmålet melder sig, om pandemien vil få varig betydning for fremtidens bolig- og byudvikling, eller om vi kan regne med, at alt normaliseres, og at vi kommer tilbage på sporet fra før pandemien, når vaccinerne forhåbentlig tager brodden af COVID-19.

Et historisk tilbageblik viser, at pandemier tidligere har haft epokegørende indflydelse på vores boligbyggeri og byudvikling, og på mange måder runger de aktuelle anbefalinger og krav som et ekko fra dengang, startskuddet til udviklingen af den moderne bolig og bydannelse lød i midten af 1800-tallet. "Frisk luft, sæbe og vand" var f.eks. den danske læge Claus Jacob Emil Hornemanns [1810-1890] slogan, da han stod i spidsen for bekæmpelsen af den store københavnske koleraepidemi i 1853 [Lützen, 1998]. Koleraen udstillede, at urbaniseringen havde gjort byerne håbløst uhygiejniske, og livet i byen blev – også dengang – forbundet med smittefare og betragtet som sundhedsskadeligt.

Hornemann var stærkt inspireret af datidens hygiejniske videnskab. Allerede i 1840'erne advarede han mod koleraen, der hærgede flere europæiske byer, og han påpegede, at smittefaren var mest kritisk i tætte og uhygiejniske bykvarterer. København betegnede han som en "meget skiden Bye" [Hornemann, 1847], og da han fik en ledende position i kampen mod kolera, kom sygdomsbekæmpelsen til at handle om at øge renligheden og om at flytte byens borgere ud på afstand af den tætte by. Først blev beboerne i de mest sygdomstruede ejendomme flyttet ud i store teltlejre på markerne uden for de køben-

havnske voldanlæg, og hurtigt derefter påbegyndte man opførelsen af boligbyggeri i de samme landlige omgivelser. Dermed var grunden lagt til en byudvikling, der har skabt drastiske forandringer i vores byer lige siden. Med blikket rettet mod den bymæssige periferi skete byudviklingen på afstand af den centrale bymidte – i forstæderne.

Datidens begyndende forstadsudvikling afspejler et ændret syn på byen. Tidligere var byen blevet betragtet som det trygge sted, hvor befolkningen kunne søge sikkerhed og beskyttelse mod udefrakommende farer. Med 1800-tallets epidemier ændrede denne opfattelse sig 180 grader. Det truende og det farlige viste sig pludselig inden for byens volde. Det var i den uhygiejniske by, at smittefaren var størst – faren for smitte lurede i det tætte spekulationsbyggeri og i de mørke baggårde, mens håbet i sygdomsbekæmpelsen var knyttet til den friske luft uden for byen. På god afstand af byen var der plads til at skabe boligområder med en betydelig lavere tæthed end den, der kendetegnede industribyerne. Der skulle etableres afstand mellem byernes huse og mellem deres indbyggere.

Afstand og hygiejne – modernismens koncept for bolig- og byudvikling

I begyndelsen af det 20. århundrede udbrød nye epidemier, ikke mindst tuberkulose og den spanske syge. Det var medvirkende til, at de beskrevne bestræbelser på at styrke folkesundheden gennem forbedret hygiejne og øgede afstande i byggeriet blev intensiveret og i stigende grad blev fast inventar i by- og boligudvikling. Med udviklingen af modernismens arkitektur- og planlægningskoncept i mellemkrigstiden blev ideerne nedfældet og sat på formel [Bech-Danielsen, 2004]. Hos modernisterne blev hygiejne og etablering af afstande mellem byernes funktioner og fysiske strukturer set som afgørende midler i bestræbelsen på at forbedre folkesundheden [Dirckinck-Holmfeld, 2013, s. 108-131]. Det kom klart til udtryk, da Congrès International d'Architecture Moderne [CIAM] med udgivelsen af Athen-chartret fremlagde modernismens planlægningskoncept. De tætte industribyer, der var resultatet af årtiers intense urbanisering, blev kritiseret for at være usunde. "Byens historiske kerneområder er overbefolkede [1000-1500 personer pr. hektar]. Det samme gælder visse byvækstområder fra den industrielle ekspansion i det 19. århundrede" [Le Corbusier, 1942, § 9], står der i Athen-chartret, og det påpeges efterfølgende, at forurening i de tætte bydele var direkte årsag til en forhøjet dødelighed blandt byens befolkning [ibid., § 10-29].

Røg, støj og anden forurening plagede byernes boligområder, og Athen-chartret fokuserede i den forbindelse på de boliger, der lå langs byens færdselsårer: "Fordelingen af boligerne i byområder er i strid med hygiejniske krav. [...] De huse, som er opført langs store færdselsgader og omkring færdselsknudepunkterne, er skadelige at bo i på grund af støj, støv og skadelige luftarter" [ibid., § 12 og 16], blev det slået fast, og der

blev opfordret til, at opførelse af boliger skulle ske på god afstand af store veje [ibid., S 27]. Også det forhold, at forurenende erhverv ofte lå side om side med boliger i byernes baggårde, blev der sat fokus på. Det skete også i den danske debat, hvor eksempelvis Edvard Heiberg i en bog fra 1935 kritiserede boligsituationen i indre København [Heiberg, 1935]. Forurenende industri tæt på boligbyggeri var et sundhedsmæssigt problem, der ifølge modernisterne skulle løses ved at udvikle zoneopdelte byer med afstand mellem byens forskellige funktioner. I de monofunktionelle kvarterer kunne forholdene for de enkelte funktioner tilmed optimeres, så zonerne blev effektive til deres formål.

Også de byggede strukturer blev tænkt på ny, når nye bebyggelser skulle opføres. Karrestrukturer blev opløst og erstattet af enkeltstående boligblokke, og de blev placeret på afstand af hinanden, så alle boliger kunne få godt dagslys [Le Corbusier, 1942, S16], og så der var plads til grønne parkrum mellem bygningerne. Le Corbusier [1887-1965] anbefalede endvidere, at de enkelte bygninger blev løftet op på søjler – op mod solen og op i den friske luft. Øverst på bygningernes flade tage skulle der etableres taghaver, hvor beboerne kunne slappe af på afstand af støj og forurening fra byens gader [Le Corbusier, 1923].

Billede 1. [s. 10] En række epokegørende byggerier i midten af 1800-tallet blev opført i et tæt samarbejde mellem arkitekter og læger. Det gælder eksempelvis de københavnske boligbebyggelser Lægeforeningens Boliger, Sverigesgadekvarteret og Kartoffelrækkerne, der alle havde den fremtrædende læge Claus Jacob Emil Hornemann blandt initiativtagerne. På billedet ses Lægeforeningens Boliger, tegnet af arkitekten Michael Gottlieb Bindsbøll.

Billede 2. Koleraepidemien i 1853 tog livet af ca. 5.000 københavnere. Det svarede dengang til knap 4 procent af Københavns befolkning. Urbaniseringen havde gjort byen sundhedsfarlig, og som led i sygdomsbekæmpelsen blev løsningen i første omgang at flytte beboere ud i teltlejr på markerne på afstand af byen. Efterfølgende blev etablering af afstand et gennemgående koncept for byudvikling i over hundrede år.

Også indretningen og møbleringen af de enkelte boliger blev baseret på hygiejniske overvejelser. Adolf Loos (1870-1933) var blandt de første til at gøre dette, da han satte fokus på badeværelser: "Vores badeværelsesudstyr kan meget vel være vores svageste punkt. I stedet for at udstyre badekarret med hvide fliser, foretrækker folk i dette land farvede fliser, for som en fabrikant naivt bedyrede mig, så ville snavs ikke så let kunne

Billede 3. [s. 12] Edvard Heiberg var en førende skikkelse i kritikken af den arbejdende befolknings boligforhold i datidens byer. I bogen *2 Vær*. Straks kortlagde han de dårlige boligforhold i "den gamle by", som han beskrev som overbefolket og ildelugtende, og hvis boliger var præget af fugtighed, dårlige dagslysforhold og råddenskab. [Billedet er fra 1902 og tilhører Københavns Bymuseum].

Billede 4. I foråret 2021 førte pandemien til, at salget af sommerhuse i Danmark eksploderede. Sommerhusets idealer om at søge ud mod naturen fik en revival. I det lys er det værd at minde om, at romantikkens idealer om det simple liv på landet og borgerskabets trang til at søge ud mod kysterne og at tage på feddet i sommerhalvåret blomstrede, da livet i de usunde og tætte industribyer blev set som den usunde dystopi i anden halvdel af 1800-tallet.

ses. Badekar af metal er også emaljeret i mørke farver i stedet for i hvid, der er den eneste farve, der passer til dem" [Loos, 1997, s. 19, forfatterens egen oversættelse]. Hvid blev betragtet som renhedens farve, der levede op til datidens hygiejniske krav, og i udviklingen af klinisk rene badeværelser blev der bl.a. hentet inspiration på datidens hospitaler. Hygiejnisk praksis samt designgenstande og teknologi fra sygehuse blev overført til boligernes badeværelser, og de fik i USA øgenavnet "hospitalet-midt-i-boligen" [Lupton & Miller, 1996; Mechlenborg & Bech-Danielsen, 2022].

"Det rejser spørgsmålet, om vores syn på byen er under forandring som følge af pandemien? Og er det måske tid til at overveje, om den aktuelle byfortætning kan fortsætte i sin nuværende form?" [s. 16]

Sundhedsmæssige overvejelser førte også til krav om, at alle boligens rum skulle have vinduer til ventilation, at køkkenet skulle placeres med tanke for at undgå røg- og lugtgener i de øvrige rum, og at der skulle anvendes materialer med overflader, der var lette at rengøre. Le Corbusier mente tilmed, at man skulle undgå at have noget hængende på væggene, da det kunne samle støv [Le Corbusier, 1923]. Han gik heller ikke af vejen for at påpege, hvordan livet i boligen skulle leves for at bevare den hygiejniske renlighed: "Klæd dig aldrig af i soveværelset" [Le Corbusier, 1989, s. 121, forfatterens egen oversættelse], lød hans advarende ord eksempelvis i kampen mod støv og snavs i soveværelset. I den danske debat kom tilsvarende kliniske overvejelser til udtryk. Arkitekten Knud Barfoed skrev f.eks. i Arkitekten, at "gardiner bør være forbudt i alle Rum, da de er Støvsamlere og derfor uhygiejniske" [Barfoed, 1929]. Han anbefalede desuden at bygge efter et "operationsstueprincip", der gjorde det muligt at holde alle rum klinisk rene.

Datidens byggeteknik gav mulighed for at lave store vinduesåbninger i boligerne, og der blev udviklet glastyper, der lod en stor del af solens sunde stråler komme ind i boligen. "Bestræbelsen på at få så sundt lys som muligt i boligerne har i de sidste år resulteret i forsøg på at fremstille ruder lavet af kvartsglas, der slipper selv de ultraviolette og infrarøde stråler igennem," skrev Gunnar Asplund eksempelvis [Asplund et al., 1931], og herhjemme havde også Poul Henningsen et vågent øje på udviklingen af de nye glastyper. "Det vil være en Revolution i Rummets Hygiejne," slog han fast [Henningsen, 1927].

Det kliniske blik på arkitekturen kom symbolsk til udtryk i modernismens hvide facader, der ovenikøbet også var rensset for ornamentik. Det kan f.eks. opleves i Villa Savoye, der af mange betragtes som modernismens mest ikoniske boligbyggeri. Her udfoldedes

hygiejnen og etableringen af afstand til fulde. Med Le Corbusier som arkitekt blev huset opført i Paris' periferi i 1928-29. Den hvide bygningskrop er løftet op på søjler, og lige inden for husets indgang står en vaskekumme midt i entreen. Her kan beboerne vaske deres hænder, inden de ad en rampe bevæger sig op i boligens primære beboelsesrum på første sal. Et badeværelse er markant udformet og centralt placeret på denne etage, og køkkenet er indrettet med køkkenborde i hvide klinker – lette at rengøre og desinficere. Ad endnu en rampe kan man bevæge sig op til det øverste plan, hvor en stor tagterrasse giver plads til afslapning, solbadning og motion mellem hvide afskærmende vægge. For Le Corbusier var hygiejne og dyrkelse af den sunde krop afgørende, også fordi han betragtede det som del af en selvdisciplinering, der skulle føre frem mod en moderne civilisation.

Efterkrigstidens byggeri – nye afstande og hygiejniske standarder

Da byggeriet for alvor kom i gang med et historisk byggeboom i efterkrigstiden, var det i høj grad modernismens arkitektur- og planlægningsidealer, der blev lagt til grund for byggeriet. Der var fortsat fokus på at udvikle hygiejniske boligforhold og på at skabe byspredning med afstand mellem byens funktioner og bygninger. Inde i byerne blev der med omfattende sanering gjort op med tætheden i de mest kompakte kvarterer, mens byvæksten og nybyggeriet fandt sted i forstæderne på afstand af byernes centrum. Industriens produktionsvirksomheder blev flyttet ud af byen, og i forstæderne blev de placeret i separate erhvervsområder på afstand af boligområder. Udfordringerne med den øgede bilisme blev løst gennem planlægning af såkaldte trafikseparerede boligområder, hvor svage trafikanter blev holdt på afstand af biler. I efterkrigstidens forstadsudvikling blev der således etableret afstand på flere forskellige niveauer, og generelt blev resultaterne oplevet som en succes.

Også i andre sammenhænge er etablering af afstand blevet bragt i spil som løsning på alvorlige udfordringer i det 20. århundrede. Det gælder f.eks. de voksende miljøproblemer. Med renovationssystemer har vi transporteret affald ud på lossepladser, med rørføringer har vi ledt spildevand ud på dybt vand under havets overflade, og med opførelse af høje skorstene har vi ført røg og partikler ud i atmosfæren. På den måde har vores løsning gennem årtier været at flytte miljøforureningen på afstand af vores umiddelbare omgivelser – ude af øje. I anden halvdel af det 20. århundrede blev vi imidlertid opmærksomme på, at miljøproblemerne ikke kunne håndteres på den måde. Problemet med forurening lod sig ikke længere løse med selv nok så høje skorstene. Det blev manifesteret i Brundtlandrapporten, der i 1987 slog fast, at miljøproblemerne havde nået et globalt omfang [Brundtlandkommissionen, 1987]. Nogenlunde samtidig blev efterkrigstidens byudvikling flere steder kritiseret, da der opstod en række problemer som følge af byernes spredning. Endeløs vækst i byernes

periferi førte til sprawl og til, at afstandene i byerne voksede. Resultatet var omfattende pendling, der kostede tid, penge og energi. De voksende afstande betød også, at forstædernes basale kvalitet, nemlig nærheden til naturen, kom under pres. Med forstadsudviklingen havde blikket gennem årtier været rettet mod landskabelige kvaliteter i byens udkant, men i sidste ende var det paradoksale resultat, at landskabet forsvandt. Den afstand, der i årtier havde fungeret som princip for løsningen af byernes problemer, endte med at blive et problem i sig selv.

Det er en af årsagerne til, at byspredning ikke længere er et toneangivende ideal i byplanlægning. Byliv efterstræbes, byen er i stigende grad blevet *livable*, og synet på byen er gradvist blevet mere positivt. Hjulpet på vej af rapporter, der påpeger potentialer for at skabe bæredygtig byudvikling gennem bymæssig fortætning [Dempsey et al., 2012], er der i de seneste to årtier set en stigende begejstring for kompakt bydannelse blandt byplanlæggere. Dermed er vi aktuelt i færd med at gøre op med de afstande mellem byens funktioner og fysiske strukturer, der blev skabt i det 20. århundrede. På en lang række områder handler aktuel byudvikling om at blande alt det, vi gennem de sidste hundrede år har bestræbt os på at skille ad. Vi samler den opsplittede by og blander den på ny. Det gælder funktionelt og fysisk, men det gælder i høj grad også socialt.

Refleksion i lyset af COVID-19

I lyset af den aktuelle pandemi og sygdomsbekæmpelsens genfundne krav om at etablere afstand er der grund til at reflektere over de senere års fortætningsstrategier. Hvordan kan vi lære af COVID-19 på samme måde, som vi har lært af tidligere tiders pandemier? Flere steder meldtes der i foråret 2021 om markante forandringer på boligmarkedet.

Boliger i satellitbyer på halvanden times afstand af Paris blev pludselig langt mere attraktive, og priserne på dem eksploderede. I Danmark så vi i samme periode en drastisk stigning i efterspørgslen på sommerhuse. Det rejser spørgsmålet, om vores syn på byen er under forandring som følge af pandemien? Og er det måske tid til at overveje, om den aktuelle byfortætning kan fortsætte i sin nuværende form?

Vi kan ikke vende tilbage til principperne for det 20. århundredes byudvikling. Den form for byplanlægning har nået sine grænser, og en fortsat øgning af afstandene mellem byens funktioner og strukturer vil føre til, at byerne spredes længere og længere ud i landskabet. Kompakt bydannelse vil også fremover være på programmet, men pandemien peger på, at de grænsedragninger, som tidligere blev skabt gennem etablering af afstand, måske skal udvikles under nye former. Vi skal udvikle en mere nuanceret

Billede 5. Pandemien bør give anledning til at studere de store almene boligområder, der i efterkrigstiden blev etableret ud fra sundhedsidealene – beboerne fik masser af plads, dagslys, frisk luft og grønne omgivelser. Paradoksalt nok er det netop

i de områder, at COVID-19 har været mest udbredt i det forløbne år. Det bør føre til udvikling af mere nuancerede forståelser af tæthed, hvor der både differentieres mellem forskellige typer tæthed, og hvor rumlige og sociale forhold sammenholdes.

forståelse af bymæssig tæthed og blive bedre til at forstå, hvordan den rumlige og den sociale organisering af tætte byområder spiller sammen, og vi skal spørge os selv, hvad coronatiden kan lære os om at bo tæt og dele rum og fællesfaciliteter. Kompakt bydannelse kræver et omhyggeligt fokus på grænsedragningerne – og møderne – mellem privat og offentligt og mellem byernes forskellige funktioner. Eksisterende grænser bliver nedbrudt, men de skal etableres – og etablerer sig – nye steder og i nye former. Det skal ske på måder, så sikkerhed og privatliv understøttes, samtidig med at mulighederne for fællesskab og socialt liv styrkes.

Udfordringerne i aktuel byudvikling er drastisk forskellige fra dem, der fandtes i begyndelsen af det 20. århundrede. Den miljøforurening, som modernismens planlæggere

reagerede imod, var mærkbart til stede i datidens byer. Den kunne ses, lugtes og høres – den kunne opleves med sanserne. Det var netop derfor, man umiddelbart kunne løse problemerne ved at flytte forureningen uden for sansernes rækkevidde. Aktuelle miljøproblemer er typisk mere uhåndgribelige af natur. Mange af dem er fraværende i vores hverdag, og nogle af de mest alvorlige som f.eks. drivhuseffekt og det forsvindende ozonlag findes i en fjern atmosfære og opleves måske først i en fjern fremtid. De kan ikke erfares med de menneskelige sanser, de beregnes af eksperter og måles med teknisk udstyr.

Inde i vores boliger har de sundhedsmæssige udfordringer forandret sig i en tilsvarende retning. Tidligere kunne et usundt indeklima som regel ses, lugtes og mærkes. Det kunne f.eks. handle om røg, fugt, træk, kulde og dårligt dagslys. Den slags udfordringer er løst i de fleste danske boliger, men nye udfordringer er dukket op. Nutidens boliger er typisk varme, veloplyste, tætte og komfortable, men indeklimaet kan alligevel være sundhedsskadeligt. Årsagen kan f.eks. være radonstråling, afgang fra PCB eller ophobning af mikropartikler – forurening, der hverken kan ses, lugtes eller mærkes. Den kan alene påvises af forskere med avanceret måleudstyr.

Den samme usynlige karakter har COVID-19. Vi taler om de forskellige varianter af virus med betegnelser som B117, E484K, B1351 og B1525 uden rigtigt at vide, hvor de gemmer sig. Deres eksistens har den medicinske videnskab erfaret og kortlagt med brug af mikroskoper, og hvis vi skal finde ud af, om vi bærer virus i vores krop, skal vi have hjælp af laboratorier og vente på at få testsvar i vores e-Boks. Derved sætter COVID-19 karakteren af nutidens miljømæssige og sundhedsmæssige problemstillinger på spidsen; vor tids alvorligste miljømæssige og sundhedsmæssige problemer er abstrakte og usynlige [Beck, 1997]. De er uhåndgribelige at forholde sig til, og det er derfor komplekst at bearbejde dem og integrere løsninger i arkitektonisk formgivning. For mens nutidens problemer er af abstrakt og global karakter, udformes arkitektur i konkret materialitet, og den sanses lokalt. I dette enorme spænd skal fremtidens byggeri finde sin form. Arkitekturen skal sikre, at de abstrakte udfordringer ikke ensidigt fører til tekniske løsninger, der er fremmedgørende og uden sanseligt indhold. I vores bygninger skal der både leves og opleves.

Referencer

- Andersen, H.T. & Andersen, H.S.** (2017). *Fra provinsen til forstæderne – vandring og bosætning i København*. I H. Kristensen (red.), *Har forstaden erobret byen?* Dansk Byplanlaboratorium.
- Asplund, G. et al.** (1931). *Acceptera*. Bokförlagaktiebolaget Tiden.
- Barfoed, K.V.** (1929). *Gymnastiksalens udformning i den moderne skole*. Arkitekten, 1929, 57-59.
- Bech-Danielsen, C.** (2004). *Moderne arkitektur – hva' er meningen?* Systime.
- Bech-Danielsen, C.** (2014). *An abstract culture's search for concrete roots*. I A. Beim & U. Stylsvig Madsen (red.), *Towards an Ecology of Tectonics: The Need for Rethinking Construction in Architecture*. Edition Axel Menges.
- Bech-Danielsen, C.** (2013). *Bæredygtige bosteder: Om forstadens identitet og kulturarv – og om spor efter liv*. I K. Dirckinck-Holmfeld (red.), *Fremtidens forstæder*. Bogværket.
- Bech-Danielsen, C.** (2017). *Forstadskvalitet i byens boligbyggeri – og vice versa*. I H. Kristensen & O. Christiansen (red.), *Har forstaden erobret byen?* Byplanhistorisk skrift nr. 77. Dansk Byplanlaboratorium.
- Beck, U.** (1997). *Risikosamfundet – på vej mod en ny modernitet*. Hans Reitzels Forlag.
- Brundtlandkommissionen** (1987). *Vores fælles fremtid: Brundtland-kommissionens rapport om miljø og udvikling*. FN-forbundet, Mellemfolkeligt Samvirke.
- Dempsey, N., Brown, C. & Bramley, G.** (2012). *The key to sustainable urban development in UK cities? The influence of density on social sustainability*. Progress in Planning, 77, 3.
- Dirckinck-Holmfeld, K. (red.)** (2013). *Fremtidens forstæder*. Bogværket.
- Heiberg, E.** (1975) [opr. udgave 1935]. 2 Vær. *Straks*. Arkitektskolen i Aarhus.
- Henningsen, P.** (1927). *Tradition og modernisme*. Kritisk Revy, 3.
- Hornemann, E.** (1847). *Om adskillige Mangler ved den offentlige Reenlighed i Kiöbenhavn, i sanitær Henseende; og om en forbedret Vandforsyning som et Middel derimod: en Beretning til det kgl. medicinske Selskab, i den hygieiniske Comites Nærvær*. Gyldendal.
- Kristensen, H. & Christiansen, O.** (red.) (2017). *Har forstaden erobret byen?* Byplanhistorisk skrift nr. 77. Dansk Byplanlaboratorium.
- Le Corbusier, C.** (1985) [1942]. *La Charte d'Athènes. Constatations de IV Congrès*. Dansk Byplanlaboratoriums byplanhistoriske noter, nr. 3. Dansk Byplanlaboratorium.
- Le Corbusier, C.** (1989) [org.: Vers une Architecture, 1923]. *Towards a New Architecture*. Architectural Press.
- Loos, A.**, 1997 [org. 1898]. *Plumbers*. I N. Labiji & D.S. Friedman (red.), *Plumbing. Sounding modern architecture*. Princeton Architectural Press.
- Lupton, E. & Miller, J.A.** (1996). *The Bathroom, the Kitchen and the Aesthetics of Waste: A Process of Elimination*. A KIOSK BOOK.
- Lützen, K.** (1998). *Byen tæmmes. Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København*. Hans Reitzels Forlag.
- Mechlenborg, M. & Bech-Danielsen, C.** (2022, in press). *Badeværelset: Fra klunkeghjemmets vandkølet til senmoderne nydelsesrum*. I L. Dybdal et al., *Dansk designhistorie*. Strandberg Publishing.
- Zerlang, M.** (2001). *Forstad og funktionalisme*. I J. Schejrup Hansen & C. Bech-Danielsen (red.), *Modernismens genkomst*. Arkitektens Forlag.

Dobbeltskærmede hjem og sociale bobler

Boligen før, under og efter corona

Ude på gaden ved indgangen til min naboopgang blomstrer hver sensommer en hvid rose. Da jeg en dag i september 2020 passerede den, stak jeg hele snuden ned for at indsnuse den herlige duft. Sekundet efter veg jeg tilbage, for det slog mig, at der nok var mindst 50 andre næser – måske 100, for det er et temmelig befærdet fortov – der havde været dernede og snuse rundt i løbet af det par døgn, hvor virus vel kan overleve på den slags organiske overflader. Den nye bevidsthed om, at vi kan være farlige for hinanden, og at de substanser, ting og rum, vi deler, potentielt kan slå ihjel, manifesterede sig i begyndelsen af pandemien primært gennem Sundhedsstyrelsens formaninger. Men efterhånden blev de internaliseret og gav os et mentalt rap over nallerne, hvis vi f.eks. kom for tæt på hinanden, kløede os på næsen eller talte agiteret, så spyttet stod om munden. Og med tiden satte de sig i vores kropslige og sociale habitus: Vi lærte ikke at kramme og ikke at give hånd, at trække ud på cykelstien, når der er trængsel på fortovet. At holde vejret og vende hovedet lidt væk, hvis det alligevel ikke er muligt at holde afstand. At åbne døren med albue, fod og hofte frem for med hånden, næsten uden at tænke over det. I skrivende stund er alle restriktioner i Danmark ophævet, og stemningen er i vid udstrækning *back to normal*. Alligevel tøver mange stadig med at give hånd, og i takt med at smittetallene atter stiger, tager folk af sig selv mundbind på i metroen og holder mere afstand, ligesom mange arbejder mere hjemme og måske også har ændret deres bolig eller boligdrømme.

Corona har sat spor i vores kropslige og sociale adfærd. Spørgsmålet, som jeg vil fundere over her, er, om pandemien også vil sætte spor i vores byggede miljø og boliger, eller hvad corona fremover vil betyde for måden, vi bor på. Essayet her er en viderebearbejdning af mit oplæg ved HOUUSING-seminaret i Bethesda, september 2020.

Vil vores børn mon fortælle deres børn om dengang, de voksede op, hvor man rørte ved andre mennesker – selv fremmede – når man mødte hinanden? Om, at man rørte ved

de samme håndtag og knapper og døre, når man bevægede sig rundt i bygninger og byrum? Om, at arbejde var et fysisk sted, man tog hen til, væk fra hjemmet, og ikke bare det fraværende *state of mind*, man træder ind i, når man åbner den bærbare og trækker sig tilbage på hjemmekontoret, i soveværelset eller på børneværelset? Om, at møder og seminarer og sociale begivenheder engang var noget, man fysisk gik til *in the flesh*, hvor alle deltagere sad i det samme rum og rundt om det samme bord og rørte ved de samme kaffekander, og ikke et elektronisk link, der får andre mennesker til at tone frem på skærmen med omtalte hjemmekontorer, soveværelser og børneværelser i baggrunden? Om dengang, hjemmet kun var noget, vi opholdt os i få af døgnets vågne timer, og ikke – sammen med skærmene – den fysiske ramme om hovedparten af vores tilværelse?

"Hvis vi i stigende grad skærmer os bag hjemmets fire vægge, må boligarkitekturen også give svar på, hvordan vi samtidig kan sættes i forbindelse med omverdenen og hinanden." [s. 23]

Det fremtidsscenario, jeg fremmaner her, lyder måske som noget fra en dårlig science fiction-film, og meget tyder på, at alt hjulpet på vej af vaccinerne er godt på vej tilbage til det gamle. Desuden er vores boligbyggeri – måske endnu mere end vores kropslige praksisser og sociale omgangsformer – noget, der forandrer sig meget trægt. Da jeg og mine kolleger for nogle år siden skrev en bog om nye trends i den danske boligarkitektur [Bech-Danielsen, Mechlenborg & Stender, 2018], måtte vi efter vores indledende research lægge ud med en gevaldig disclaimer: Hvis man kigger på hovedparten af boligbyggeriet, er der meget lidt, som forandrer sig, og forandringen sker kun meget langsomt. Alligevel ved vi jo fra tidligere i historien, at der er noget, der kan sætte nye standarder for, hvordan vi bygger og bor, så er det lige præcis sygdomme. Tidligere pandemier og viden om smitteveje har været afgørende for både den modernistiske arkitekturs forkærlighed for rene hvide flader og byplanlægningens bestræbelser på at erstatte trange boliger i uhumsk baggårde med lyse boliger omgivet af grønne arealer og frisk luft. Måske vil også corona fostre nye syn på boligen og dens omgivelser? Og måske bør vi faktisk slet ikke tilstræbe at komme så hurtigt som muligt tilbage til tilstanden før corona, men i stedet benytte krisen som en anledning til at se nye veje?

Det dobbeltskærmede hjem

I følge den franske filosof Gaston Bachelard er husets essens, at det beskytter mennesket mod omverdenens turbulens – både den meteorologiske og den sociale [Bachelard, 2001]. Pointen er imidlertid, at husets afskærmende funktion ikke så meget er for at befri os fra verden derude som for på fredelig vis at lade os drømme om den. Huset – eller boligen – er kendetegnet ved netop den dobbeltfunktion: Den

skærmer os fra verden og hinanden og sætter os samtidig i forbindelse med verden og med hinanden. I pandemiens tid i stigende grad via netop skærme.

Skærmene – fjernsyn, mobiltelefoner og tablets – havde naturligvis gjort deres indtog i boligen længe inden virussen. Men gennem pandemiens nedlukninger blev alt det, vi plejer at bevæge os ud af boligen for at deltage i – arbejde, skole, fritidsaktiviteter og sociale begivenheder – i vid udstrækning gennemført inde i boligen medieret af netop skærme. I stedet for at dele fysiske rum med kolleger og studiekammerater fik man via Zoom eller Teams pludselig ustandseligt små kig ind i deres soveværelser, børneværelser og ad hoc-arrangerede hjemmekontorer. Skærme transmitterede bidder af hjem ind i andre hjem, og indimellem dukkede et afklædt familiemedlem pludselig uforvarende op på Zoom-skærmen – uopmærksom på de allestedsnærværende kamera-øjne, der sammen med virussen var trængt ind bag hjemmets fire vægge. Omvendt gav opmærksomhed på netop disse øjne sig også udslag i nye typer iscenesættelser af hjemmet: Ifølge en kollega kunne der eksempelvis på vores institutmøder spores tydelige sociale mønstre i de små Zoom-baggrunde, hvor mandlige ingeniørforskere gerne omgav sig med prædefinerede Zoom-baggrunde afbildende tropestrande mv., mens kvindelige samfundsvidenskabelige forskere syntes mere tilbøjelige til at inkludere hjemmets bugnende bogreoler og grønne planter som møde-entourage.

Som den svenske etnolog Orvar Löfgren har påpeget, har det skandinaviske hjem siden borgerskabets fremkomst i det 19. århundrede været præget af en dobbeltfunktion som både *shelter* og *stage*: på den ene side en tryk modpol til omverdenens anonymitet, rationalitet og effektivitet, på den anden side det sted, hvor familiens rigdom og sociale status kunne fremvises for samme omverden [Löfgren, 2003]. Med industrialiseringen lukkede familieboligen sig om sig selv, og dermed blev husets grænser – hvor boligen bliver til by – en vigtig social repræsentationssfære: De fine, borgerlige stuer vendte mod gaden, og vinduer og facader fik stigende betydning som kontaktflader mellem den offentlige og den private sfære [Westman, 1974]. Mobiltelefoner og andre skærme har længe bidraget til at hive det private rum ud i det offentlige og vice versa, men pandemien satte turbo på live-transmissionen mellem bolig og omverden. Det dobbeltskærmede hjem, som ikke bare skærmer fra omverdenen og dens vira, men også netop har skærmene som primær kontaktflade til omverdenen, forskyder hjemmets repræsentationssfærer og grænsedragninger. Nogle nægter som en sidste bastion skærmene adgang til soveværelset, for andre er det at arbejde hjemme efterhånden blevet det samme som at sove på kontoret. Bolig og arbejde flyder for mange af os sammen på måder, der næsten må sætte sig fysiske aftryk i vores måder at bo fremover.

Da jeg i 2006 lavede feltarbejde blandt beboere og medarbejdere i byens nye glashuse, fandt jeg, at i takt med at bygningerne åbnede sig for øjet, lukkede de sig om kroppen [Stender, 2006]. Store vinduespartier trak verden udenfor ind i stuen og gjorde beboerens liv og indretning synlig fra gaden, men de transparente huse blev samtidig mere uigennemtrængelige for andre sanseindtryk. Man kunne ikke høre og lugte underboen eller mærke rystelserne fra lastbilen på gaden, i mange af kontordomicilerne kunne man end ikke åbne vinduet. Og hånd i hånd med, at vægge måtte vige for åbne planer, storrum og synlighed, gik også øget brug af overvågningsteknologi, elektroniske sensorer og dørkameraer. Når de massive fysiske grænser forsvandt, opstod andre og subtile måder at skabe grænser og kontrol med, hvem der færdes hvor. Pandemien har på sin vis vist behovet for det omvendte: Hvis vi i stigende grad skærmer os bag hjemmets fire vægge, må boligarkitekturen også give svar på, hvordan vi samtidig kan sættes i forbindelse med omverdenen og hinanden. Kan vi gøre det på andre måder end med skærme? Måske endda på andre måder end med de store glaspartier, som i sig selv kan minde om skærme, idet de adskiller synet fra de andre sanser og gør det muligt at se, hvad man ikke kan høre, lugte eller røre?

Boligen som fængsel

Selvom hjemmets skærme med pandemien er blevet den primære kontaktflade til omverdenen, møder boligen dog stadig også den omgivende by gennem mure, døre og vinduer – og i stigende grad – altaner. I 2019-2021 gennemførte vi på BUILD et forskningsprojekt om altaners sociale liv, fordi vi var interesserede i, om de mange nye altaner, der de sidste par årtier er skudt frem på byens facader, får folk til at blive oppe i boligerne frem for at deltage i det sociale liv i byens baggårde og offentlige rum. Altanernes private udposninger i det offentlige rum kan i nogle sammenhænge skabe tryk i gaderne, men kan også invadere de fælles rum, ligesom altanerne både på godt og ondt bringer naboerne tættere på [Stender, Wolters & Rudå, 2021]. Midt i feltarbejdet kom corona imidlertid og ændrede lidt på fokus, for pludselig var alle hele tiden hjemme, og altanen var for mange byboer det eneste sikre uderum. For enkelte af dem, vi interviewede, endda den eneste kontakt til andre mennesker in *real life*. Der var fællessang fra altanerne – ikke kun på YouTube, men også i vores case-byggerier stod folk pludselig og skrålede med på Kim Larsen-sange, når naboen holdt 50-års fødselsdag sammen hver for sig. Fra at vi primært havde set altanerne som en slags parcelhuskvarter på højkant [Thomsen, 2002], blev det pludselig relevant også at betragte dem som situationelle fælleslokaler på højkant. Det var nu ikke alle steder, at fællessangen fangede an, og som en mand, vi interviewede på Vesterbro, fortalte, føltes fællessangen lidt akavet, når naboerne ikke stemte i: "Så stod børnene og sang lidt ud i intetheden. Og jeg tænkte lidt: 'Okay, nu føler vi os lidt som aber i et bybur, når vi er alene om det.'"

Fællessang må nødvendigvis være et socialt projekt, for den altan, som ellers typisk opleves som en åbning til frihed [Stender, Wolters & Rudd, 2021], kan pludselig også opleves som det modsatte: et bur, der adskiller fra frihed og fællesskab. Hjemmet stopper nemlig ikke ved boligens fire vægge, men trækker sociale tråde ud i verden. Hvis de klippes eller begrænses, kan hjemmet føles som et bur eller fængsel, for vi har naturligvis ikke kun hjemme i vores bolig. For nogle – eksempelvis nogle hjemløse – er hjemfølelse slet ikke relateret til en bolig, men til et sted i byen, til at være sammen med sine venner eller sin hund, til særlige aktiviteter og daglige rutiner. For dem er boligen ikke associeret med at trække sig tilbage og være i kontrol, men tværtimod med mangling på kontrol og følelsen af at være taget til fange [Højring & Bech-Danielsen, 2021: 87]. Netop den oplevelse af boligen har mange kunnet genkende i pandemien, hvor langvarige ophold i hjemmet har været præget af *pandemic stuckness*: Følelsen af at være låst fast bag de samme vægge, omgivet af de samme genstande og de samme mennesker [Steiner & Veel, 2021].

For mange har det været enerverende, for nogle decideret fatalt – eksempelvis for kvinder og børn, der lever med vold i hjemmet, for sårbare unge eller ensomme ældre samt for hjemløse [Wang, 2021]. Her må vi benytte pandemien til at korrigere Bachelards førromtalte idé om husets beskyttende essens – og andre lettere patriarkalske forståelser af hjemmets fire vægge som en partout sikker havn: Vi har hjemme i verden på mange måder, som langt fra kun involverer vores bolig. Eksempelvis har nogle ikke blot hjemme i Danmark, men sociale tråde, der rækker ud i verden. Med corona fik de den snærende begrænsning af ikke blot boligens, men også nationernes hårdt optrukne grænser at føle. For de beboere i udsatte boligområder, som har familierelationer i andre dele af verden, har dette forhold gjort pandemien til en svær tid, ligesom selvisolering og smitterisiko er vanskeligere at håndtere, hvis man lever flere generationer under samme tag, har dårlige helbredsforhold og et arbejde, der ikke kan udføres hjemmefra [Jeppesen et al., 2021]. Alligevel så vi også i de udsatte boligområder fine eksempler på nye typer fælles aktiviteter, som blev sat i værk, da fælleshusene lukkede, og de boligsociale medarbejdere sendt hjem: Fællessang fra altanerne, udendørs gymnastik og bagning, udbringning af frugt fra bazaren, fælles rengøring af trappeopgange og digital godnatlæsning for børnene. Tænk, hvis vi kunne tage ved lære af pandemien som et eksperiment, der for en stund blotlagde den sociale infrastruktur, der for alvor binder os sammen – måske er der noget at bygge videre på?

Delte rum og sociale bobler

I hvert fald bør pandemien give anledning til en kritisk granskning af de rum, vi deler i boligens nære omgivelser: Hvordan kan vi skabe tætte by- og boligområder, som ikke blot er miljømæssigt, men også socialt og sundhedsmæssigt bæredygtige? Grundet

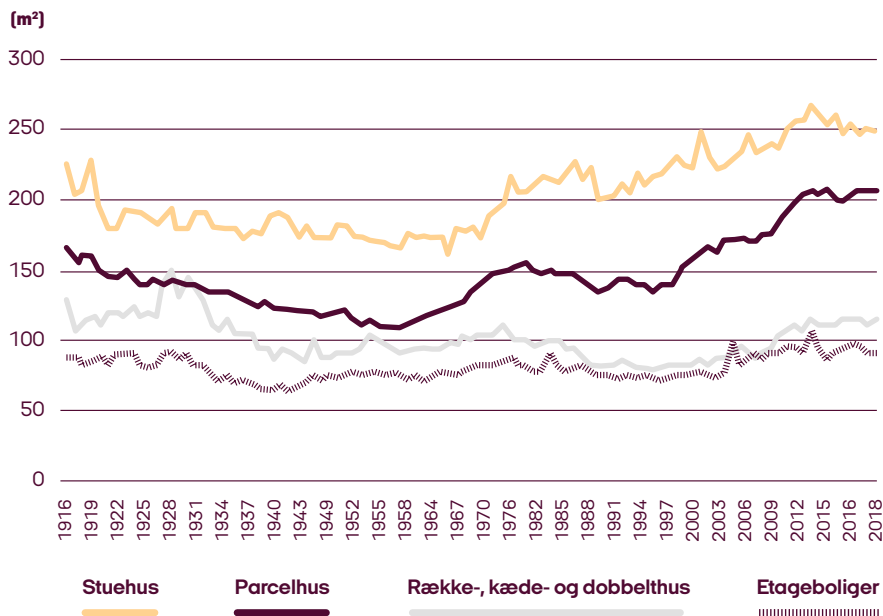
urbanisering, pres på boligmarkedet samt fokus på byliv og miljømæssig bæredygtighed har fortætning været en stærk trend de seneste årtier, ligesom der har været fornyet fokus på fællesskab og delte faciliteter i by- og boligområder. Men pandemien har også vist nogle af ulemperne ved at bo mange mennesker sammen på lidt plads og dele rum og faciliteter. Vi vidste jo allerede fra både burhøsefarme og børnehaver, at hvis man stuer mange sammen på lidt plads, opstår der flere sygdomme. Men corona tydeliggjorde det endnu en gang: Smitten steg især i tætbefolkede byområder, og alle, der kunne, flygtede ud i kolonihaver og sommerhuse under nedlukningerne. Pludselig strammede byen om os, og pandemien har også fået flere børnefamilier til permanent at bytte storbyboligen ud med et parcelhus i forstæderne eller provinsen [Liliegreen, 2021]. Det gennemsnitlige areal på nybyggede boliger, som i forvejen har været støt stigende i årevis (se figur 1), har nok også fået yderligere et nøk opad med corona. Hvis vi ikke alle i fremtiden skal forskanse os på egen stadiet større matrikel, men fortsat dele rum og faciliteter, må vi bruge pandemien som anledning til at få mere natur ind i byerne. Corona gav os fært af en by med frisk luft og fuglesang, og som den nyeste spørgeskemaundersøgelse fra Videncentret Bolius og Realdania [Videncentret Bolius, 2021] dokumenterer, er interessen for at færdes i naturen steget markant under pandemien, ligesom naturen ser ud til at være afgørende for vores livskvalitet.

I løbet af coronanedlukningerne dukkede der da også paddle boards op på næsten samtlige altaner i Nordhavn. Måske havde beboerne fået mere tid og lyst til havsport, måske var det et statement om deres længsel efter naturen eller om – apropos bolig – som scene – hvem de er eller længes efter at være. Corona gav således også anledning til, at ekstra mange regnbueflag vajede fra altanerne, da den vanlige afholdelse af den årlige Copenhagen Pride med optog og store sociale arrangementer var vanskeliggjort. Her blev altaner – ligesom sociale medier – en platform for "at vise flaget" på sikker afstand. Men ligesom med de sociale medier skaber altanerne også et andet offentligt rum, som i høj grad præges af den enkeltes rum for iscenesættelse [Stender & Jepsen, 2021]. Hvis det at bo i byen fremover betyder at bo med sin egen altan, skal vi øve os i meget mere gennemgående at tænke vores facader og altaner som en slags fælleslokaler på højkant. Ikke som stålbure, hvor den enkelte bare kan sætte en grill og et flag, men også som en mulighed for vertikal begrønning af byens rum. En lodret biotop, der også bidrager til luftkvaliteten og biodiversiteten, og hvor duften fra planter i fuldt flor ikke kun er til glæde for beboeren, men også for naboen – på afstand forstås – og for bier, fugle og sommerfugle. Hvis vi skal bo småt og tæt og dele rum og faciliteter, kræver det gode, grønne offentlige rum og rigelige friarealer af høj kvalitet. For hvis alle skal have sommerhus for at udholde livet i den tætte by, bliver den knap så bæredygtig. Tæthed kan være o.k., men man skal stadig kunne ånde

og slå ud med armene uden at ramme naboen. Også i overført forstand, for corona har nok også fået os til at være mere på vagt over for hinanden og skabt nye sociale skillelinjer.

Sociale bobler lyder nu igen næsten mest som overskriften på en fredagsbar – heldigvis. Selvom det kun er et år siden, at sundhedsmyndighederne bad os blive i vores små sociale bobler. Det gjorde vi i vid udstrækning i forvejen, særligt i storbyerne bor vi i stadig højere grad blandt ligesindede [Ministeriet for By, Bolig og Landdistrikter, 2014], og nye boligbyggerier designs i stigende grad som segmenterede øer af fælles identitet [Stender, 2017]. Med corona fik vi så sundhedsmyndighedernes ord for, at det kan være livsfarligt at omgås folk fra andre sociale lag. Beboerne i de udsatte boligområder er blevet dobbeltstigmatiserede: Ikke alene slog Lars Løkke Rasmussen forud for introduktionen af parallelsamfundspakken fast, at "ghettoerne sender fangarme ud på gaderne, hvor kriminelle bander skaber utryghed" [Rasmussen, 2018]. Med pandemien blev de udsatte områder også smittens fortop og udpeget som "Corona-ghetto'er" [Andersen, 2020]. "Det er ligesom at have en virus at sige til folk, at man bor i Mjølnerparken," som en beboer fra et københavnsk boligområde, der

Figur 1: Gennemsnitligt boligareal i Danmark. Diagram: Boligøkonomisk Videncenter.

blev interviewet under pandemien, formulerede det [Stender & Mechlenborg, 2021]. Paradokset er, at mange af områderne netop er bygget som fysiske enklaver for at beskytte beboerne mod trusler udefra. Her skulle børn og unge kunne færdes frit i sunde, grønne omgivelser, skærmet for trafik. Nu er trusselsbilledet vendt på hovedet, og det omgivende samfund ser ofte netop områdernes børn og unge som en trussel. Man trækker trafik og ejerboliger ind i områderne i håbet om, at middelklassen følger med, men corona har ikke nødvendigvis gjort det lettere at blande byen. Vi kan næppe bare bygge os ud af de sociale skel, men har brug for indsigt i, hvor og hvordan vi danner, bryder og blander sociale bobler.

Vi skal ikke tilbage

"Jeg vil ikke tilbage til det der var før" skriver den danske digter Caspar Eric i sine COVID-19-digte [Eric, 2020]. Og selvom det for de fleste nok er en lettelse, at restriktionerne er ophævet, og vi ikke længere er fastlåst bag boligens eller nationens grænser, bør vi måske ikke på alle punkter blot haste tilbage til præpandemiske tilstande. Corona har også givet et pusterum og en pause, som viste, at det var muligt at ændre kurs; en erfaring, der burde kunne bruges i forhold til den grønne omstilling.

Corona har banet vej for den dobbeltskærmede bolig med medfølgende forskydninger i repræsentationssfærer og grænsedragninger, hvor arbejde og hjem for mange ikke længere er adskilte steder, men også fremover i langt højere grad flyder sammen. Samtidig bosætter vi os i stigende grad i sociale bobler, hvorfor det fremadrettet er en vigtig opgave for vores boligbyggeri – og byplanlægning – at skabe sammenhæng og møder på tværs. Det betyder ikke bare, at vi kan fjerne grænserne, åbne ghettoen og åbne boligerne. Arkitekturen og det byggede miljø må i en eller anden grad skærme os mod verden og hinanden, men den skal samtidig hele tiden stræbe efter at sætte os i forbindelse med vores omverden – både den sociale og den naturlige.

Med pandemiens erfaring om boligen som et fængsel frisk i hukommelsen må vi erkende, at hjemmet ikke stopper ved boligens fire vægge, men rækker ud i verden på forskellig vis. Dels kan vi tage ved lære af den sociale infrastruktur, som corona blotlagde i forskellige boligområder, dels kan vi bruge pandemien som en tryktest på den tætte by: Er den nu faktisk også både bæredygtig og *liveable* – eller hvordan kan vi fremover bo tæt og småt og dele rum og faciliteter? Det kunne se ud til, at mange danskere i kølvandet på corona lægger endnu flere penge i boligen, flytter ud af byerne i stadig større parcelhuse med hjemmekontor, hjemmefitness og børneafdeling. Men måske kan vi finde andre veje, der gør det muligt at deles om rum, og forbinde os med vores omgivelser og hinanden. Jeg har peget på vigtigheden af bynatur,

friarealer og byens facader som en form for fælleslokale på højkant, men der er brug for mere viden om, hvordan vi fremover kan dele rum, også på tværs af sociale bobler.

Essayet er en viderebearbejdning af mit oplæg ved HOUUSING-seminaret i Bethesda, september 2020, arrangeret af Svendborg Architects, Martin Keiding og Institut for Bygningskunst og Teknologi, Det Kongelige Akademi

Referencer

- Andersen, A.R.** (2020). *Afdelingsformand: 'Stop så. Vi er ikke en Corona-ghetto'*. Boligen, 19. okt.
- Bachelard, G.** (2001) [1957]. *La poétique de l'espace*. Paris: Presses universitaires de France.
- Bech-Danielsen, C., Mechlenborg, M. & Stender, M.** (2018). *Velkommen Hjem: Tendenser i dansk boligarkitektur*. Politikens Forlag.
- Eric, C.** (2020). *Jeg vil ikke tilbage. Digte fra dage med Covid-19*. Gyldendal.
- Højring, L.H. & Bech-Danielsen, C.** (2021). *Homelessness and homeliness. Collage technique as a way of studying relations between homeless and the place they live. Architectural anthropology – exploring lived space*. Routledge.
- Jeppesen, M., Sandholdt, C.T., Malling, G.M.H. & Lund, R.** (2021). *Jeg tæller stjernerne mens jeg venter. Coronafortællinger fra et almentnyttigt boligområde*. Københavns Universitet.
- Liliegreen, C.** (2021). *Coronapandemien giver udflytning til parcelbuskommunerne*. Mit hus, årg. nr. 1, forår.
- Löfgren, O.** (2003). *The Sweetness of Home: Class, Culture and Family Life in Sweden*. I Setha M. Low & Denise Lawrence-Zúñiga (red.), *The Anthropology of Space and Place. Locating Culture*. London: Blackwell Publishers Ltd.
- Ministeriet for By, Bolig og Landdistrikter** (2014). *Analyse: Segregering i de fire største danske byområder*.
- Rasmussen, L.L.** (2018). *Nytårstale 1. januar 2018*.
<https://www.regeringen.dk/aktuelt/statsministerens-nytårstale/lars-loekke-rasmussens-nytårstale-1-januar-2018/>
- Steiner, H. & Veel, K.** (2021). *Touch in the time of corona. Reflections on love, care, and vulnerability in the pandemic*. De Gruyter.
- Stender, M. & Mechlenborg, M.** (forventet 2022). *The perforated welfare space. Negotiating ghetto-stigma in media, architecture and everyday life*. Journal of Architecture & Culture.
- Stender, M., Wolters, M. & Rudå, S.** (2021). *Altaners sociale liv: Altaners betydning for boligliv, naboskab og byens fælles rum: en empirisk arbejdsrapport*. Polyteknisk Boghandel og Forlag, BUILD Rapport, nr. 2021:06.
- Stender, M. & Jepsen, M.B.** (2021). *An outdoor living room: Balconies and blurring boundaries. Architectural Anthropology: Exploring Lived Space*. Routledge.
- Stender, M.** (2017). *Øer af fælles identitet: Et antropologisk portret af Lange Eng & 8-tallet*. I J. Rosenberg Bendsen, M. Jerl Jensen, K. Lotz, K.M. Raabauge, D. Simpson & K. Vindum (red.), *Form til velfærd*. Arkitektens Forlag.
- Stender, M.** (2006). *Om at bo i glasbus. En antropologisk analyse af rum, synliggørelse og beboelsespraksisser i københavnske boliger og arbejdspladser med transparent arkitektur*. Institut for Antropologi, Københavns Universitet.
- Thomsen, S.U.** (2002). *Parcelbuskvarter på højkant. Essay om Københavns langsomme forvandling til provinsiel hovedstad*. Politiken, 8. april.
- Videncentret Bolius & Realdania** (2021). *Danskerne i det byggede miljø. En spørgeskemaundersøgelse foretaget af Kantar Gallup for Videncentret Bolius og Realdania*.
- Wang, L.F.** (2021). *For nogle har nedlukningen gjort det nemmere at udøve vold og kontrol i hjemmet*. Information, 11. marts.
- Westman, B.** (1974). *Arkitektur: Tid og rum. Nogle tanker over forholdet mellem bolig og bebyggelse anvendt på antropologisk erfaringsmateriale*. København: Kunstakademiets Arkitektskole, Laboratoriet for boligbyggeri.

Forankring i forandring

Hvordan skal vi bo, når arbejdet flytter hjem?

Bolig og hjem er ikke det samme. Hvor boligen er de fysiske rammer, arkitektur, rumfordeling, materialer og inventar, har hjemmet at gøre med hjemfølelse og fornemmelsen af at høre til. Forskellen er, at en bolig er en bolig, fordi den formelt er defineret som det. Et hjem er kun et hjem, hvis nogen siger, det er det – her er det relationen mellem beboer og hjem, der er definerende, ikke formalia.

I den moderne vestlige verden er boligen i udstrakt grad vores hjem. Det fortæller noget om vores opfattelse af sted, om forankring og om den udprægede grad af individualisme, der hersker i vores kultur. For det meste er hjemfølelsen ikke noget, vi tænker over, midt i hverdagens trummerum af gøremål og ærinder. Den dykker kun glimtvis op, når vi skal flytte eller ved andre større ændringer i vores hverdagsliv. Generelt er vi alle hjemmeblinde: Vi ser ikke vores hjem, før vi føler, vi er ved at miste det.

Coronanedlukningen punkterede dog vores hjemmeblindhed. Nedlukningen af de steder, vi normalt færdedes i, aflysning af sociale arrangementer og kulturtilbud og for en stor gruppe af os hjemsendelse fra arbejdet betød, at hverdagslivet gik fra at være præget af en klassisk hjemme-ude-hjemme-bevægelse til ren hjemme-hjemme-hjemme. Vi blev så at sige "kastet tilbage" på vores livsvalg: Har jeg hjemme derhjemme? Opfylder boligen det, jeg drømmer om, eller skal vi bo på en ny måde? Er jeg glad i min hverdag? Er mine sociale relationer meningsfulde? Giver mit arbejde/mit studie/min skole mening? Føler jeg, at mit behov for fællesskab bliver opfyldt? Og så videre.

Når det usynlige bliver synligt, er det lettere at tage stilling til, og for mange har perioden med corona betydet, at der er blevet taget nye beslutninger, store som små. Vi har måske fået ordnet panelerne på børneværelset, tegnet et nyt køkken eller sat gang i det terrasseprojekt, vi altid har drømt om. Vi har måske flyttet bolig, investeret i et sommerhus, er blevet skilt, har sagt op eller har søgt ind på drømmeuddannelsen. Nedlukningen har

været en anledning til at tænke over vores livsprioriteringer. Men coronanedlukningen har også rykket ved nogle grundlæggende forestillinger om boligliv og åbnet for en gentænkning af den måde, vi har indrettet vores samfund på. Særligt har nedlukningen igen sat den historisk forankrede forestilling om boligens modsætning til arbejdet til diskussion. Den hidtidige konservatisme er i skred. Også fordi hjemmearbejdet hænger tæt sammen med work-life-balancen, med flyttemønstre og boligvalg og med adgangen til fællesskab. Vores forståelse af arbejdet hænger nemlig tæt sammen med vores opfattelse af hjem. Når balancen mellem arbejde og hjem forandres, har det betydning for vores forståelse af forankring.

Konservatisme i skred

Inden for samfundsforskningen har man med jævne mellemrum talt om, hvad der ville ske, når arbejdspladsen ikke længere var omdrejningspunktet i vores liv. I mange år mente man, at den gennemsnitlige arbejdstid ville blive reduceret, så fritids- og boliglivet ville dominere vores hverdag. F.eks. var den berømte britiske økonom John Maynard Keynes allerede i 1930'erne af den overbevisning, at hans børnebørn kun ville arbejde maks. femten timer om ugen, fordi maskiner og rationalisering stort set havde overflødiggjort dem [Jespersen, 2002]. Også i vores nære fortid har forestillingen om en anden balance mellem arbejde og privatliv været fremherskende: Da Danske Arkitekters Landsforbund i 1987 udgav en debatbog om boligen, beskrev man en nær fremtid, hvor arbejdstiden blev halveret, så "tilværelsens tyngdepunkt flyttes fra arbejdsstedet til bosted" [Albinus, 1987: 16]. Her går optimismen hånd i hånd med udbredelsen af computerteknologi og senere internettet og de helt nye muligheder for at organisere sit arbejdsliv anderledes.

Men trods udbredelsen af "hjemmecomputeren", nye produktionsmetoder og vidensarbejde har vi i de sidste 100 år stædigt holdt fast i arbejdslivet. Jobmuligheder og pendlerafstand har da også historisk været angivet som den største enkeltstående faktor i forhold til folks valg af bolig [Clapham, 2005]. Enkelt illustreret ved det, der inden for boligforskningen kaldes "transportargumentet": Den afstand, man er villig til at rejse til og fra arbejde, definerer, hvor man bosætter sig (se bl.a. Jackson, 1985). Måske derfor har vi i årtier haft en tendens til at betragte boligpolitik som en dimension i beskæftigelsespolitikken. Med andre ord: Det er job, der genererer boliger, ikke omvendt. I hvert fald indtil coronanedlukningen, hvor både arbejdsmarkedet og borgerne fik flere reelle erfaringer med hjemmearbejdet.

Godt en fjerdedel af den danske arbejdsstyrke – og langt størstedelen af vidensarbejderne – blev hjemsendt under nedlukningen [Ritzau, 2021]. Arbejdsmarkedsforskere konkluderer, at coronanedlukningen har accelereret arbejdsmarkedets ellers

tilbageholdende omstilling til "remote work" [Neeley, 2021]. De fleste virksomheder har hurtigt måttet opgradere deres software i forhold til onlinemøder, datalagring og cybersikkerhed for at sikre arbejdsflow og virksomhedens overlevelse, men har samtidig kunnet erfare, at der er mange fordele ved at lade medarbejderne sidde hjemme [dele af arbejdstiden]. Store aktører som Google og Twitter har for længst omlagt deres virksomhed, så hjemmearbejdsdage og fjernledelse er blevet en del af arbejdskulturen [Sawhney, 2021], og ifølge en undersøgelse fra Lederne baseret på data fra 360 virksomheder følger flere danske virksomheder trop [Ledernes, 2020].

Skal man forstå undersøgelser fra ind- og udland, så kan mange af os faktisk godt lide at arbejde hjemme. Bl.a. har DJØF spurgt til ønsket om hjemmearbejde efter corona, og her er den generelle udmelding, at en til to hjemmearbejdsdage vil være ideelt [Bøgelund, 2021]. Ønsket er det samme for ansatte i det private som i det offentlige, og tallene matcher også udenlandske undersøgelser [Neeley, 2021]. Det er dog kun de færreste, der har lyst til at arbejde hjemme alle fem hverdage, og stort set alle vil fortsat gerne have adgang til en fysisk arbejdsplads [Navrbjerg & Minbaeva, 2021]. Danskerne argumenter for at foretrække hjemmearbejdet er de samme som de argumenter, man finder i udlandet: De oplever en bedre balance mellem arbejde og fritidsliv, bl.a. på grund af mindre pendlertid og mere effektive møder, samt ro til fordybelse. Det er dog ikke alle, der bryder sig om at arbejde hjemme, og her fremhæves personlighed, præferencer og generelle livsvilkår. Kun få, bl.a. deltagere i en undersøgelse foretaget af DJØF, fremhæver boligens størrelse og organisering som en faktor [Bøgelund, 2021].

Man kan selvfølgelig indvende, at arbejdsmarkedet ikke skal blande sig i folks boligforhold eller måder at have hjemme på. Men gør man det, overser man også, hvordan de to forhold – arbejds- og hjemmelivet – hænger sammen. Dette essay hviler på den præmis, at skal vi tale om, hvad det er for et arbejdsmarked, vi skal have efter corona, er det først og fremmest hjemmelivet, vi skal se på.

Den historiske adskillelse af bolig og arbejde

Vi skal ikke underkende, hvilken revolutionerende idé det i sin tid var at se boligen som et sted adskilt fra arbejdet. Når vi i dag taler om det 19. århundrede som funktionalismens århundrede, så kan denne tænkning føres tilbage til opkomsten af det borgerlige hjem. Det mener bl.a. byhistoriker Robert Fishman [1987], som argumenterer for, at det var i den gryende kapitalisme og industrialisering af London i 1800-tallet, at det engelske borgerskab kombinerede tanker om urbanisering med nye ideer om familieliv og skabte det borgerlige hjem. For første gang i vestlig historie flyttede borgerskabet frivilligt og helt bevidst en vigtig del af deres hverdagsliv væk fra magten og det økonomiske, kulturelle og kommercielle centrum og ud i den periferi, der ellers var forbundet med social,

økonomisk og kulturel stigmatisering: forstaden. Her, i frie og grønne rammer, skabte borgeren en ny familieform – kernefamilien – og en boligkultur på afstand af det kaos, som byen repræsenterede, og derved en ny forståelse af privatliv. Således er historien om atomiseringen af den store husholdning med tyende, karle, husassistenter og bedste-forældre og andre mere eller mindre "løse" familiemedlemmer til sin mindste sociale kerne – deraf navnet kernefamilie – en parallelhistorie til 1800- og 1900-tallets privatisering af boligen [Giddens, 2001; Fishman, 1987; Mechlenborg & Bech-Danielsen, 2022].

"Vi skal se på boliglivets adgang til uforpligtende møder og fællesarealer og muligheder for semiprivatliv og semioffentligt liv snarere end blive ved med at bygge boliger til en social familieform, som kun fylder en femtedel af boligmassen." [s. 37]

Afstanden til byen er essentiel for det borgerlige hjem. Ikke kun fordi man betragtede byen som kaotisk, overbefolket og usund (og ad flere omgange primær smitekilde for sygdomme), men også fordi byen var symbolet på det fremskridt, den moderne borger måtte værgе sig imod. Den tyske tænker Walter Benjamin mener ligefrem, at borgerskabet ikke kun adskilte beboelsesrummet og arbejdsrummet, men at borgeren konstruerede et "interiør", der skulle sørge for, at den nye familie ikke følte sig "distanceret i tid og rum", og som repræsenterede "en verden [...], der var bedre" [Benjamin, 1939/1983: 167-169, min overs.].

At se boligen som et minikosmos, som skal "kurere" det arbejdende menneske, er en del af en generel udvikling. Sammen med urbaniseringen og byernes udvikling dukkede nervesygdommen neurasteni op. Neurasteni kan kort beskrives som et resultat af en overbelastning "af nervesystemet i konfrontationen med den urbane eksistens' uophørlige stimulation" [Robinson, 1996: 99-100, min overs.]. Fordi det hovedsagelig var "den mentale arbejder", borgerskabets mand, der blev diagnosticeret med sygdommen, blev den et udtryk for åndelig overlegenhed og sensibilitet og en naturlig, ligefrem socialt accepteret, konsekvens af de nye arbejdskrav, som kapitalismen havde ført med sig [Robinson, 1996: 100, min overs.]. Var man alvorligt ramt, blev man af lægen beordret til at tage et ophold på et af de nye kurbade, som skød op i slutningen af 1800-tallet. I det daglige kunne sygdommen afhjælpes, hvis den sygdomsramte havde mulighed for at trække sig tilbage til et roligt domicil, hvor nerverne kunne falde til ro. Adskillige fagbøger belærte de unge hustruer om, hvordan de kunne indrette boligen og skabe en behagelig atmosfære for deres ægtemand, når denne kom træt og nerveslidt hjem fra arbejde. Også i Danmark gav lægeverdenen gode råd til borgerskabets boligform. Bl.a. i den danske læge Frode Sadolins populærvidenskabelige bog Nerve-Helse [Sadolin, 1908].

Også her beskrives byen som et usundt sted for borgeren at have hjemme i. Særligt de "nervelabile" borgere bør ikke "flytte omkring med deres hjem," lyder det. Tværtimod skal "de stræbe efter at blive så bofaste som muligt [...]. Og kan de komme til at eje den jord, som deres hus står på, så er det først rigtigt, som det skal være" [1908: 62-63]. Det borgerlige hjem fik en individuel og en samfundsmæssig funktion – det skulle sikre borgeren mod at bukke under for den kultur, som borgeren selv havde skabt.

I praksis har det borgerlige hjem naturligvis haft svært ved at fastholde adskillelsen mellem arbejde og fritid, mellem ude og inde, mellem erhverv og familie. Også fordi familien, som boligen lukkede sig omkring, viste sig at være langt mere dynamisk, end man dengang havde forestillet sig, bl.a. med kvinders adgang til arbejdsmarkedet, skilsmisser og delebørn. Heller ikke privatlivet kunne holdes indendørs, og det er i 1900-tallet blevet udfordret af bl.a. politiske tiltag og teknologi. Med internettet er boligen i lige så høj grad portalen ud til verden, som den er distanceret fra verden "i tid og rum", jf. Benjamin. Ikke desto mindre har idealet om at have sit eget miniparadis gjort boligen til vores primære genstand for hjemfølelsen. Et opgør med denne tænkning er fundamental og rykker ved nogle grundlæggende mekanismer i forhold til hjemfølelsen. Derfor er hjemmearbejdet et vigtigt aspekt ved fremtidens boligliv postcorona.

Gentækning af boligen som hjem

Fordi adskillelsen af arbejde og bolig er så fundamental for vores hjemfølelse, kræver en omorganisering af vores arbejdsliv ikke kun en omlægning af beskæftigelsespolitik og arbejdsmarked, men også af boligpolitik, boligudvikling og vores opfattelse af boligen. På en måde kan vi sige, at corona og hjemmearbejde har kickstartet et paradigmeskifte fra en individualiseret og funktionalistisk boligkultur mod en fællesskabsorienteret hjemlighed, hvor arbejde og bolig er langt mere integreret. Har vi mod på at forfølge dem, giver paradigmeskiftet nye muligheder, som her udfoldes under tre overskrifter:

1.

Mindre pendlertid kan give liv tilbage til landsbysamfund og mindre moderniserede områder

Der bliver ofte talt om, at urbaniseringen vil stagnere. Folk vil igen begynde at bosætte sig i nogle af de mindre bysamfund og landsbyer, som i årtier har lidt under affolkning, bl.a. på grund af afstand til jobs og velfærdssamfundets goder. Og alligevel sker der ikke de store forandringer. Men lad os hypotetisk sige, at du kun behøver at tage på arbejde to, maks. tre gange om ugen – hvad vil det gøre ved dit boligvalg? Måske får du lyst til at flytte lidt længere væk fra alfarvej og få plads til den hest, du altid har drømt om? Eller til at afprøve livet i en lille landsby, hvor alle kender alle, og tid er noget, man har meget af? Måske er det naturen, der trækker. En undersøgelse fra Realdania

[Videncentret Bolius & Realdania, 2021] viser, at livskvaliteten under corona er faldet mere i hovedstaden end uden for hovedstaden – i de små landsbysamfund har man snarere oplevet en øget livskvalitet. Samtidig viser undersøgelsen, at det i høj grad er beboere i hovedstadsområdet, der overvejer at flytte længere væk, fordi hjemmearbejdet giver flere muligheder for at organisere hverdagslivet anderledes. Coronakrisen har med de tætte og smittefarlige byer styrket borgerskabets forestilling om, at det gode boligliv bedst leves i områder med adgang til natur, frisk luft og rige udfoldelsesmuligheder. Og med hjemmearbejde og mindre pendlertid er mulighederne blevet flere.

De klassiske parcelhuskvarterer med god infrastruktur og velfærdsrum vil fortsat være attraktive, men ikke alle kvarterer vil overleve i fremtiden. For det første er der for få børnefamilier til at overtage de mere end 500.000 parcelhuse, der blev bygget mellem 1968 og 1973, når boomer-generationen flytter ud. Nogle områder vil med tiden tømmes, andre – med den rigtige beliggenhed, arkitektur og kvalitet – vil blive overtaget af nye generationer. For det andet vil der også være en gruppe, for hvem parcelhuset med dets historiske opdeling af arbejde og fritid, offentligt liv og privatliv, ikke er attraktivt. Samtidig kommer parcelhuskvarteret med det bearbejdede kulturlandskab i nogles øjne til at stå i kontrast til biodiversitet og bæredygtig natur – som et sted, hvor vi lever over for naturen, ikke i den [Mechlenborg, 2018]. Her har de gamle landsby- og øsamfund samt de mindre moderniserede områder med deres varierede bygningskultur, natur og historie et andet potentiale.

Der er allerede indikatorer på, at vores flyttemønstre er under forvandling. Med visse forbehold peger Boligøkonomisk Videncenter på, at landkommuner som Ærø, Mariagerfjord og Odsherred oplever en fornyet interesse fra byboere, der efterlyser græs og et andet hverdagsliv [Boligøkonomisk Videncenter, 2021]. I Deadline på DR2 den 11. april 2021 forklarede Samsø's borgmester, Marcel Meijer, hvordan øen for første gang siden 2. verdenskrig oplevede en nettotilflytning. Også de foreløbige resultater fra det store forskningsprojekt Danmark i Balance – regional dynamik og ulighed viser, at vi bør nuancere de vante konventioner om urbanisering og fraflytning fra yder- og landområder [Andersen & Nørgaard, 2018]. Måske skal vi i fremtiden til at lægge mindre vægt på arbejdspladser og infrastruktur og mere vægt på boligkvalitet og hverdagsliv, når vi vil forstå danskernes boligpræferencer?

2.

Nye typer lokale arbejdsfællesskaber

Kommercielle aktører har under nedlukningen været hurtige til at tilbyde arbejdsmarkedet gode råd og inspiration til, hvordan der kan bibeholdes en god kultur, når hjemmearbejdet bliver permanent. Tilsvarende har IKEA og lignende møbel- og kontorinventar-

producenter for længst omstillet deres varelager, markedsføring og varehuse, så der i dag præsenteres et væld af hæve-sænkeborde, computerholdere og kontorudstyr til de danske hjem. Men vi mangler at tage stilling til, hvad det er for nogle boliger, vi skal bo i, og hvordan boligen skal (om)organiseres?

Skal vi til at arbejde mere hjemme, vil der komme et yderligere pres på boligen som en ramme om vores hjem. Det gør hjemmet sårbart og skaber risiko for, at boligen i stedet bliver uhjemlig. Den mest oplagte løsning er, at nye boliger fremover skal have et hjemmekontor, hvor døren kan lukkes, så larmende unger og fritidsliv er fysisk udelukket. En realisering af denne løsning er dog både pladskrævende og ikke særlig bæredygtig, hvis vi ser på energi- og ressourceforbruget. Modsat vil den fleksible arbejdsstation – f.eks. køkkenbordet, en krog i stuen eller soveværelset – heller ikke fungere for alle. En tredje løsning kunne derfor være at etablere lokale arbejdsfællesskaber. Et sted i den nære lokale kontekst, hvor man kan mødes med andre fra området, som også arbejder hjemmefra. Initiativet kunne bero på en genanvendelse af allerede eksisterende bygningsarv og funktioner: Den lokale ungdomsklub står måske tom frem til klokken tre, når skolerne lukker, eller måske kan en nedlagt Brugs eller stationsbygning forvandles til et lokalt kontorfællesskab. En sådan løsning kan måske kompensere for den mangel på sociale stimuli, man oplever, når man arbejder hjemme, og kan samtidig understøtte de lokale fællesskaber og bylivet. Samtidig fastholder vi vores indgroede behov for at komme ud, så vi kan komme hjem, jf. den klassiske model hjemme-ude-hjemme. Hermed er hjemmet fortsat stedet, vi slapper af, er private og "os selv".

3.

Kampen mellem fællesskab og privatliv er ikke et enten-eller

Coronanedlukningen har på den ene side styrket idealet om at have sit eget sted i behørig afstand fra andre, hvad enten det er parcelhuset, sommerhuset eller kolonihaven. På den anden side har nedlukningen også med al tydelighed vist, at vi ikke kan leve et godt boligliv uden andre mennesker, særligt hvis vi bor alene. Vi har brug for naboen – ligesom vi også selv har fundet værdi i at være nabo for andre: Fællessang i gården, naboindkøb og søde hilser ind ad brevsprækken viser, at vi gerne rækker ind over de private grænser, og at naboskab er en vigtig del af vores opfattelse af et godt boligliv. Men corona har også vist, at overgangen fra privatliv til fællesskab kan føles voldsom – både mentalt og fysisk.

Historisk hviler det borgerlige hjem på den præmis, at familieliv og privatliv er to sider af samme sag. Når man trak sig tilbage fra arbejdet/samfundet/byen, trak man sig samtidig tilbage til, hvad man betragtede som samfundets mindste sociale enhed:

kernefamilien. Hermed sikrede man fællesskabsfølelsen i den nære familie [Rybczynski, 1987]. Denne forståelse af sammenfaldet mellem det private og kernefamilien gav god mening i de fleste hjem op igennem 1900-tallet, hvor kernefamilien har stået stærkt i statistikken og som samfundsideal. I 1960 boede der en kernefamilie i 60 procent af samtlige boligenheder i Danmark, men fra 1980'erne til i dag har tallet ligget nogenlunde stabilt på 20 procent [Vorre, 2005]. Det betyder, at 80 procent af vores boliger i dag bebos af alle andre konstellationer end den klassiske mor, far og egne børn. Samtidig viser tal, at antallet af boligenheder med kun én beboer er markant højere end for bare tyve år siden. I dag bor mere end en mio. mennesker alene i deres husstand [Ritzau, 2020]. For mange af os er boligen ikke længere en naturlig ramme om vores sociale liv, og fællesskab er ikke nødvendigvis noget, der ligger inden for boligens fire vægge, men noget, vi oplever ude. Skal vi til at arbejde mere hjemme, sætter det yderligere pres på forskellen mellem dem, der har adgang til socialt liv derhjemme, og dem, der ikke har. Fællesskab og naboskab mellem boligerne vil være fremtidens store udfordring – og mulighed.

I forskningsprojektet Boligliv i højden om bl.a. naboskab i nye danske højhuse kunne vi se, at alle beboere – uanset deres behov for fællesskab – som minimum ønsker at vide, hvem de bor ved siden af [Mechlenborg & Hauxner, 2021]. Vi kunne også se, at naboskabet starter ved hoveddøren – ikke i fællesrummet eller ved fællesmiddagen. Fællesskabet bygges op af konkrete, praktiske opgaver – dvs. alt det uformelle arbejde, vi allerede har integreret i vores boligliv: at vente på pakker, at bære en sofa op, at klippe hæk, at se efter hunden og at bevæge sig fra A til B.

I stedet for at programmere det store forpligtende fællesrum skal vi i fremtiden have mere fokus på boligunderstøttende rum og aktiviteter, som kan brede boliglivet ud og koble det på det uforpligtende sociale møde: fælles haver, vaskerum, redskabsskure eller blot uprogrammerede mellemrum, som man selv kan lægge mening ind i. Vi skal se på boliglivets adgang til uforpligtende møder og fællesarealer og muligheder for semiprivatliv og semioffentligt liv snarere end blive ved med at bygge boliger til en social familieform, som kun fylder en femtedel af boligmassen.

Et eksperiment kunne måske være helt at afskaffe private uderum og så sørge for, at der er naturlig afstand mellem boligerne, så der er rum for forhandling og samtidig respekt for privatlivet. I Grønland ejer man f.eks. ikke rummet uden for sin bolig, hvorfor ingen har haver med hegn eller grænsemarkeringer. Med reglen om "arealtildeling" er det kun selve bygningen, man er herre over, resten er åbent for forhandling – mellemrummet ejes af ingen, og derfor af alle [NunaGIS, u.d.].

Hjemfølelsen skal bygges på mere end boligen

Fremtidens boligliv skal naturligvis ikke kun bygges på en formodet idé om, at vi kommer til at arbejde [mere] hjemme postcorona. Men tankerne om hjemmearbejde hænger sammen med andre tendenser, som også rykker ved vores grundlæggende forestilling om, hvordan vores hverdagsliv folder sig ud. Bl.a. en fornyet interesse for at eksperimentere med nye arbejdsformer, f.eks. mere fleksibelt arbejde eller decideret reduceret arbejdstid. Her har Odsherred Kommune bl.a. gjort sig bemærket ved at medvirke i et forskningsforsøg med fire dages arbejdsuge for en større gruppe af ansatte (Lund & Gleerup, 2019). For nylig udgav man i Island en rapport (Haraldsson & Kellam, 2021), som evaluerede på forsøg med reduceret arbejdstid, hvilket efterfølgende i Danmark fik regeringens støtteparti Enhedslisten til at foreslå en 30 timers arbejdsuge. Også flere internationale og danske virksomheder har sat gang i forsøg med nedsat arbejdstid. Alt dette peger på diskussionen om, hvorvidt vi som samfund har den rette balance mellem arbejde og fritid, og hvordan vi egentlig definerer livskvalitet.

Som jeg har forsøgt at skitsere, kan potentialet for at skabe bedre hjem indfries, hvis vi tænker os om. En ny arbejdskultur kan skabe liv nogle steder, som ellers har været ramt af affolkning på grund af den dobbelte urbanisering. Hjemmearbejdet kan måske endda flyttes ud af boligen og derved bidrage til mere hverdagsliv i de små samfund – og samtidig opretholder vi den vigtige psykologiske bevægelse hjemme-ude-hjemme. Endelig bør yderligere tid derhjemme være en påmindelse om, at socialt liv og fællesskab ikke altid findes inden for boligens fire vægge, hvorfor vi skal fokusere på overgange og forbindelse mellem det private, det semiprivate og fællesskabet i det semioffentlige rum, bl.a. i form af fælles boligunderstøttende funktioner og faciliteter.

Opsummerende kan man sige, at både arbejdet og hjemmet er essentielle for vores livskvalitet og vores selvrealisering. I mere end 150 år har de to områder været mentalt og fysisk skilt ad, og det har i høj grad været arbejdet, der har defineret vores boligliv. Imens er hjemfølelsen, som tidligere bredte sig ud over hjemegn og større fællesskaber og arbejdsområder, blevet indskrænket til det helt nære og individuelle – konkretiseret i boligen og adskillelsen af ude og inde, offentligt og privat samt arbejde og familie. Tænk, hvis vi i fremtiden i stedet talte om, hvordan vi kunne have hjemme mere generelt, så følelsen af mening og selvrealisering ikke snævert skal knyttes til boligen eller til arbejdet?

Referencer

- Albinus, S. (red.)** (1987). *Hvad er en god bolig?* Debatbog. Danske Arkitekters Landsforbund/Arkitektens Forlag.
- Andersen, H. T., & Nørgaard, H.** (2018). *Bosætning og flyttemonstre i Danmark – en oversigt*. Økonomi og Politik, 91(4), 7-19.
https://www.djoef-forlag.dk/openaccess/oep/files/2018/4_2018/4_2018_3.pdf
- Benjamin, W.** (1977). *Erfahrung und Armut. I Gesammelte Schriften, vol. 2, del 1*. Surhkamp Verlag.
- Benjamin, W.** (1983) [1939]. *Louis-Philippe, or, the Interior. I C. Baudelaire, A Lyric Poet in the Era of High Capitalism*. Verso.
- Boligøkonomisk Videncenter** (2021). *Står København foran et vendepunkt?* BVC Magasinet, maj.
- Bogelund, E.** (2021). *Vil vi fortsætte med hjemmearbejdet?* DJØF Bladet, 10. maj.
<https://www.djoefbladet.dk/artikler/2021/5/vi-vil-fortsae-tte-med-hjemmearbejdsdage.aspx>
- Center for forskning i regional ulighed, Aalborg Universitet** (2016-2021/2022). *Danmark i balance - regional dynamik og ulighed*.
<https://www.redy.aau.dk/om-redy/>
- Clapham, D.** (2005). *The Meaning of Housing. A Pathway Approach*. Policy Press.
- Fishman, R.** (1987). *Bourgeois utopias: The rise and fall of suburbia*. New York: Basic Books.
- Geday, E.** (2021). *Siger du op til efteråret?* Kommunikationsforum.
<https://www.kommunikationsforum.dk/artikler/Slut-med-hjemmearbejdet>
- Giddens, Anthony:** *The transformation of Intimacy sexuality, love and eroticism in modern societies*, John Wiley & Sons, New York, NY.
- Haraldsson, D.G. & Kellam, J.** (2021). *Going Public. Iceland's journey to a shorter working week*. ALDA.
- Jensen, C. N. & Franceschi, S.** (2021): *En global bevægelse er i gang, og fire dages arbejdsuge er ikke så urealistisk*. Information, 13. juli 2021.
<https://www.information.dk/udland/2021/07/global-bevaegelse-gang-fire-dages-arbejdsuge-saa-urealistisk>
- Jackson, K.** (1985). *Craighgrass Frontier. The Suburbanization of United States*. Oxford University Press.
- Jespersen, J.** (2002). *John Maynard Keynes – den makroøkonomiske teoris oprindelse og udvikling*. Jurist- og Økonomiforbundets Forlag.
- Le Corbusier, C.E.J.** (1992). *Purism. I C. Harrison & P. Wood (red.), Art in Theory 1900-1990*. Blackwell.
- Ledernes** (2020). *Corona Change Capacity Project (2020)*. Foretaget af Structures® for Ledernes.
<https://www.lederne.dk/ledelse-i-dag/ny-vi-den/2020/ledelse-i-dag-juli-2020/hvad-laerte-vi-af-corona>
- Lund, H. L., & Gleerup, J.** (2019). *Nye tider: Pilotundersøgelse forud for forsøg med 4 dages arbejdsuge i Odsherred kommune*. Roskilde Universitet.
- Mechlenborg, M. & Bech-Danielsen, C.** (forventet 2022). *Badeværelset: Fra klunkeghjemmets vandkloset til senmoderne nydelsessrum*. Dansk Design Historie. Strandberg Publishing.
- Mechlenborg, M.** (2018). *Hopes & dreams: New landscape ideals in social housing areas (and elsewhere)*. Gæsteforelæsning, 20. marts 2018, Landscape, Architecture & Planning, Københavns Universitet.
- Mechlenborg, M.** (2012). *Rundt om Webergrillen*. Ph.d.-publikation. I Aktualitet – litteratur, kultur og medier, bd. 6.
<https://tidsskrift.dk/aktualitet/article/view/111523>
- Mechlenborg, M.** (2007). *Hjemme i globaliseringen*. Tidsskriftet Dansk Sociologi, 4(18), 71-85.
- Mechlenborg, M., & Hauxner K.** (2021). *Boligliv i Højden: Ny viden om bolignilje og socialt liv i de danske højhuse*. Polyteknisk Boghandel og Forlag.
- BUILD Rapport Nr. 2021:05**
<https://sbi.dk/Pages/Boligliv-i-hoejden.aspx>
- Navrbjerg, S.E. & Minbaeva, D.** (2021). *Virtual ledelse under corona-krisen*. Forskningscenter for arbejdsmarked og organisationsstudier samt CBS.
https://faos.ku.dk/pdf/VirtLed_Rapport_II_-_kvantitative_studier.pdf
- Neeley, T.** (2021). *Work Revolution. Succeeding from*

Anywhere. Harvard Business School.

NunaGIS (u.d.). "Arealtildeling", *Grønlands indgang til geodata og stedbestemt information*. <https://nuna-gis-asiaq.hub.arcgis.com/pages/arealtildeling>

Ritzau (2021),

<https://via.ritzau.dk/pressemeddelelse/tre-ud-af-fire-hjemsendte-var-tilbage-et-ar-efter-forste-lockdown?publisherId=3274962&releaseId=13637641>

Ritzau (2020),

<https://via.ritzau.dk/pressemeddelelse/singer-star-for-naesten-hele-vaeksten-i-boligmassen?publisherId=5524343&releaseId=13619309>

Robinson, J.H. (1996). *Hi honey, I'm home. I C. Reed (red.), Not at Home. The Suppression of Domesticity in Modern Art and Architecture*. Thames and Hudson.

Rybczynski, W. (1987). *Home. A Short History of an Idea*. Penguin Books.

Sadolin, F. (1908). *Nerve-Helse. En bog om vores nerver*. H. Hagerups Forlag.

Sawhney, V. (2021). *What do we like about WFH?*

Harvard Business Review, March-April 2021.

<https://hbr.org/2021/03/what-do-we-like-about-wfh>

Videncentret Bolius & Realdania (2021). *Corona og det byggede miljø*. Spørgeskemaundersøgelse foretaget af Kantar Group.

Vorre, B. (2009). *Boligen i det 20. århundrede: indretning og brug*. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck.

Arbejdspladsen nu og i fremtiden

I kølvandet af COVID-19 har mange virksomheder og offentlige organisationer truffet nye beslutninger om, hvordan den fysiske arbejdsplads skal se ud, hvad den skal kunne fremover, og hvilket omfang hjemmearbejde skal have. Flere steder har man indført hjemmearbejde et par dage om ugen og i samme omgang nedlagt kvadratmeter på virksomhedens fysiske arbejdsplads. Og mange steder arbejder man nu efter en model, hvor virksomheden hovedsagelig bliver designet som mødested, og hjemmet primært bliver brugt til det individuelle arbejde – "for nu ved vi jo, hvad der er brug for – det har vi lært under corona." Men har vi nu også det? Det mener jeg ikke, vi har. Her vil jeg prøve at give nogle bud på, hvilke faldgruber der er ved at træffe forhastede beslutninger på baggrund af corona, og vigtigere endnu: hvordan man undgår det og i stedet får indrettet et arbejdsmiljø, der er mere langtidsholdbart.

Vi har kun indledningsvis testet nye arbejdsformer

Under corona har langt flere faggrupper end tidligere lært at arbejde hjemme, og vi har lært at holde onlinemøder. Og hjemmearbejde og onlinemøder vil uden tvivl blive en større del af det fremtidige arbejdsliv, men hvordan, hvornår og måske især i hvilket omfang det vil være gavnligt, det har vi ikke lært efter det første halvandet år af coronatiden.

Tiden med corona var en undtagelse, hvor ALT det arbejde, som kunne foregå hjemmefra, i en periode blev udført hjemmefra. Den undtagelsesperiode bruger flere til at sige, at nu ved vi, hvad der virker. Men vi har f.eks. ikke i et stort omfang prøvet, at halvdelen af medarbejderne er på arbejde på den fysiske arbejdsplads, mens resten arbejder hjemmefra. Og vi har ikke prøvet, at en stor andel af møder ikke per automatik er fysiske møder, men at det også er både digitale og hybride møder.

Den sociale sammenhængskraft er ikke en uendelig ressource

Da corona tvang os på hjemmearbejde, var der i forvejen opbygget en social kapital i

virksomheder og organisationer, fordi vi var vant til i højere grad at være på den fysiske arbejdsplads og samarbejde med hinanden og på tværs af teams og afdelinger og socialisere. Så vi kendte hinanden, og vi kendte vores fælles opgaver. Det har lettet samarbejdet under coronatiden. Denne sociale sammenhængskraft kan meget let blive udfordret fremover.

Nu vinder den hybride arbejdsplads frem de fleste steder som løsningen, men det at finde den rette kombination mellem arbejdssteder er ikke ukompliceret. Der er stadigvæk rigtig meget nyt at lære af den situation, vi er i lige nu.

Det, vi har lært af coronaperioden, giver således ikke et skråsikkert bevis på eller et endeligt bud på, hvordan det vil fungere bedst at arbejde fremadrettet. Så det eneste, der kan siges med sikkerhed, er, at corona har medført, at arbejdslivet fremover aldrig vil blive det samme. Og netop derfor er det vigtigt, at vi træffer kloge beslutninger nu og ikke bare træffer hurtige afgørelser.

Men hvad ved vi rent faktisk om, hvilket udgangspunkt vi har med at gøre nu?

Hjemmearbejdspladsen er effektiv og behagelig

På det seneste har der været en lang række undersøgelser, der viser, at medarbejdere gerne vil øge omfanget af hjemmearbejdsdage [Bøgelund, 2021], og at en del medarbejdere oplever, at fordelene ved at arbejde hjemme er så store, at de vil overveje at skifte arbejde, hvis deres arbejdsplads ikke også i fremtiden tilbyder den fleksibilitet [McKinsey, 2020-2021].

Både under coronaperioden – og også nu efter den delvise genåbning – har jeg lavet en række observationer af arbejdspladser og digitale møder, spørgeskemaundersøgelser og interviews [Bjerrum, 2021]. Og hvad slår mig så?

Det, der slår mig, er, at hjemmearbejdspladsen ikke bare er et fleksibelt supplement, men er blevet en stor konkurrent til den fysiske arbejdsplads. Under corona har mange medarbejdere nemlig erfaret, at de både oplever nogle arbejdsmæssige gevinster og nogle personlige goder ved at arbejde hjemme. Og ikke mindst oplever de hjemmearbejdet som langt mere effektivt end arbejdet på deres arbejdsplads.

Heri ligger den største udfordring for den hybride arbejdsplads i fremtiden: at hjemmearbejdet tager til i et sådant omfang, at medarbejderne ender med at øge distancen til hinanden, og at de fysiske arbejdspladser kommer til at stå tomme hen. Men hvad er så problemet i det?

Det er, at vi bliver så optagede af vores egne opgaver og egen effektivitet, at vi glemmer den gode viden, energi og nytænkning, der ligger i at løse opgaver med kolleger: at være uenige, blive afbrudt og udfordret og nå til nye erkendelser i fællesskab.

Hjemmearbejde og de goder og udfordringer, det kan medføre, er ikke et nyt fænomen.

For over tyve år siden var hjemmearbejde virkelig på dagsordenen i det danske samfund under navnet "distancearbejde" – fordi arbejdet foregik på distance af den fysiske arbejdsplads. Der blev lavet forsøg i ATP-huset, HK lavede en guide med "distancearbejde – fordele og ulemper", og jeg kørte selv et pilotprojekt med hjemmearbejde på B&O.

Selvom hjemmearbejde var på dagsordenen, og der blev skrevet en masse guides og artikler om fænomenet, tog det ikke for alvor fart i praksis. I det pilotprojekt, vi dengang havde på B&O, blev det besluttet, at medarbejderne i pilotfasen skulle arbejde hjemme to dage om ugen, så der virkelig kunne udtrækkes nogle erfaringer herfra. Praksis blev dog, at medarbejderne i gennemsnit endte med at arbejde hjemme én dag om ugen, for evalueringen viste, at de syntes, at det gik ud over samarbejdet med kollegerne, hvis omfanget af hjemmearbejde blev for stort. Og selvom det er mange år siden, kan det jo godt minde om den virkelighed, mange står i nu. Så der var forskellige forsøgsprojekter, og ellers var der ret meget stilstand omkring hjemmearbejdet som arbejdsform.

Men så kom corona, hvor mange medarbejdere i en fart fik rykket deres arbejde hjem, samtidig med at flere også havde hele familien i deres nye hjemlige arbejdsomgivelser. Det var på mange måder en udfordrende tid, men også en tid, hvor mange fik øjnene op for nye interessante aspekter i arbejdslivet.

I vores undersøgelser [Bjerrum, 2021] har vi spurgt om fordele og ulemper ved hjemmearbejde, hvad der karakteriserer hjemmearbejde, onlinemøder og den fysiske arbejdsplads, og fået en lang række kommentarer både i spørgeskemaer og interviews.

Vi kigger nærmere på effektivitet og arbejdsopfattelse

Når man læser alle kommentarerne fra spørgeskemaer og interviews igennem, går et bestemt billede igen. Den overvejende del af medarbejderne mener, at hjemmearbejde er mere effektivt. Når vi så spurgte uddybende, hvad de mente med effektivitet, kom følgende svar på tværs:

"Hjemmearbejde er mere effektivt, fordi man kan fordybe sig, man bliver ikke forstyrret, og så sparer man transport."

Det effektive suppleres med sætninger som "at vinge opgaver af" og "at få noget fra hånden". Individuel fordybelse er således blevet det nye mantra i forhold til effektivitet.

Men effektivitet er ikke en fast størrelse. Det beskrives forskelligt og opleves forskelligt. Hvis man har en snæver forståelse af effektivitet som individuel effektivitet, kan man faktisk risikere at gå på kompromis med fælles effektivitet.

I 2005 deltog jeg i et nordisk forskningsprojekt om videndeling og samarbejde i åbne kontormiljøer kaldet "Den nordiske vidensarbejdsplads". I det projekt var der i Danmark tre casestudier med interviews med i alt 150 medarbejdere. I projektet fandt jeg et nyt begreb, som vi kaldte arbejdsopfattelse [Bjerrum, 2014], og det handler om, hvordan den enkelte medarbejder beskriver og opfatter sit arbejde. Den overvejende del af medarbejderne beskrev "det rigtige arbejde" som individuelt arbejde, der krævede fred, ro og fordybelse. Det rigtige arbejde var det, de havde planlagt, og det handlede om "at få noget fra hånden". Det rigtige arbejde var det effektive arbejde. De uplanlagte og uforudsigelige aktiviteter var forstyrrende i forhold til det rigtige arbejde, og både dengang og nu er dette interessant, eftersom de fleste arbejdsdage i praksis har en høj grad af uforudsigelighed.

Det er mit indtryk, at den opfattelse af "det rigtige arbejde" har fået en renæssance her knap tyve år efter.

Færre forstyrrelser er måske ikke kun godt

Jeg forstår sådan set godt, at hjemmearbejdet tager til i omfang. Det er dejligt at kunne starte arbejdsdagen med en rolig morgen i stedet for at skulle haste ud ad døren og begive sig ud i morgentrafikken. Det er dejligt at kunne samle tanker om en opgave. Det er dejligt at være hjemme om eftermiddagen, når børnene kommer fra skole eller evt. hente børnene fra daginstitution lidt tidligere og så snuppe dagens sidste møde hjemmefra. Eller at kunne cykle eller gå en tur midt på dagen. Det er nogle af de fordele, vi oftest ser nævnt i interviews.

De ulemper, vi stødte på, var ret forskellige afhængigt af den enkeltes arbejds-, livs- og boligsituation. Det var udtalelser om f.eks.: dårlig ergonomi, ensomhed, at arbejde for meget m.m.

Så der var forskellige ulemper, men der er én udfordring, der er gået igen i rigtig mange interviews, og det er oplevelsen af, at afstanden til kolleger og chef er blevet større i hjemmearbejdsperioden. At man ikke lige rækker ud efter hinanden. At det skal være vigtigt, før man "forstyrrer" hinanden, så det, man tidligere lige ville have vendt med en kollega hen over skrivebordet, er forsvundet:

"Jeg synes, jeg har manglet mine små refleksioner – alle de hurtige, som vi normalt sparrer om, som foregår på kontoret. Og så har jeg tænkt: 'Nej, det er ikke vigtigt,' og så har jeg taget beslutningen selv, og så forsvinder sparringen og det tværfaglige og nu-jeg-lige-har-fat-i-dig ... Der skal man hen, tage telefonen, ringe op, fange den anden. Det bliver et mere ensomt arbejde, og det bliver mere egenrådigt, og det bliver mindre tværfagligt."

"Der bliver stadig truffet beslutninger, men niveauet bliver lavere."

Det, der opleves som effektivt, er det ikke nødvendigvis

I Microsoft har man i samarbejde med MIT og University of California, Berkeley lavet en undersøgelse [Yang, 2021] af Microsofts ansatte i USA under coronaperioden, der bekræfter den oplevelse. Microsoft har naturligvis adgang til en mængde data om medarbejdernes digitale adfærd, så de har kunnet sammenligne statistik over adfærd før og under corona. Data omkring forskellige digitale samarbejdsformer er blevet analyseret, og det har givet et interessant indblik i, hvordan medarbejderne ændrede deres arbejdsadfærd de første seks måneder i 2020. Undersøgelsen er publiceret i en videnskabelig artikel [Yang, 2021].

Artiklen viser tre hovedtendenser:

1. Medarbejderne arbejdede mere i siloer. Små grupper kommunikerede mere intensivt med hinanden, men mindre med andre teams og kolleger. Andelen af samarbejde på tværs af teams faldt med ca. 25 procent i forhold til tiden inden.
2. Der skete ikke en udvidelse af netværk og nye relationer.
3. En større del af kommunikationen blev asynkron og flyttede over på mails og chat.

Studiet viste altså, at arbejde på afstand reducerer spontan samtale og samarbejde med dem, man ikke kender så godt, og på sigt kan det underminere evnen til at løse komplekse problemstillinger på tværs i en organisation. Så det er ikke altid sådan, at det, som den enkelte oplever som effektivt, også er effektivt.

I vores undersøgelser under corona er det ikke kun hjemmearbejdet, men også online-møder, der beskrives som effektive. Man sparer tid, fordi man ikke skal transportere sig af sted til mødet eller gå til et mødelokale, og onlinemøderne har en fast dagsorden og en fast struktur. Der var kommentarer som:

"Onlinemøder er mere effektive, fordi de er punktlige, korte, disciplinerede og strukturerede."

"Man kan arbejde med noget andet samtidig, og man kan spare transport."

Det var interessant, at flere nævnte det som effektivt, at de kunne arbejde med noget andet under et onlinemøde. Så kan man ikke lade være med at tænke på, om det måske var mere effektivt slet ikke at deltage i et møde, man alligevel ikke helt deltager i?

De ulemper, vi stødte på, var f.eks., at det var svært at fornemme hinanden, at se reaktioner på præsentationer, at diskutere og "sparre" med hinanden:

"Nogle gange kan jeg godt tænke, at hvis det her møde havde været fysisk, var vi kommet frem til noget helt andet."

Når vi spørger medarbejderne om deres oplevelse af den fysiske arbejdsplads og af fysiske møder, fremhæves det, at det at være fysisk sammen gør, at man er up to date, at man tolker kropssprog, har øjenkontakt og fornemmer hinanden og mærker, om alle er med. At man kan diskutere og tale i munden på hinanden, få hurtig feedback, og at det giver energi og arbejdsglæde at kunne samarbejde på en anden måde.

Og så kunne man spørge sig selv: Er det ikke også effektivt? – men det ord bruges slet ikke i den sammenhæng.

Den fysiske arbejdsplads står i fare for at blive et fravalg

Problemet er ikke hjemmearbejde, det giver en god og tiltrængt fleksibilitet i arbejdslivet. Problemet er, hvis omfanget af hjemmearbejde bliver for stort. Allerede nu oplever vi i flere interviews, at medarbejdere fortæller, at de kommer frem til en arbejdsplads, hvor et fåtal af medarbejdere er til stede, fordi de fleste har valgt at arbejde hjemme. Og så bliver hjemmearbejde selvforstærkende, for hvorfor møde ind, hvis der ikke er nogen?

"Hjemmearbejdet er blevet en konkurrent til den fysiske arbejdsplads, og for en del er der flere argumenter for at arbejde hjemme end for at tage ind på virksomheden." [s. 47]

Før corona var der meget få, der stillede spørgsmålstejn ved, hvorfor man skulle tage ind på den fysiske arbejdsplads. Det har vi altid gjort. Transporteret os for at komme ind til kollegerne, et møde, et skrivebord osv. Det gør medarbejderne ikke længere per automatik. Nu er det noget, de fleste sætter spørgsmålstejn ved i interviews. Hvorfor skal jeg tage ind på den fysiske arbejdsplads og blive forstyrret af spørgsmål og støj, når jeg kan sidde herhjemme og samtidig være fri for at transportere mig selv? Hvorfor

skal jeg tage ind på arbejdspladsen for at holde Teams-møder? Det foregår meget bedre herhjemme. Der er kommet en helt ny vurdering ind i alle aktiviteter. Skal jeg bruge en dag på det møde i København eller Varde, eller kunne vi tage det som et onlinemøde i stedet – eller ”det passer mig bare bedre at blive hjemme i dag”. Så det, der har været en automatik, er nu blevet en forhandling. Og hvad er det, der kommer til at styre den forhandling? Er det arbejdets eller mødets karakter? Eller bekvemmelighed?

Allerede før pandemien var mange arbejdspladser i gang med at indføre aktivitetsbaseret kontorindretning eller åbne kontorlandskaber. Den tendens har pandemien bare sat ekstra turbo på.

Nogle virksomheder har straks set muligheden for at spare kvadratmeter. Andre forsøger desperat på at få medarbejderne tilbage. Der arbejdes med en række nye tiltag, som skal gøre den fysiske arbejdsplads attraktiv – men der skal meget til for at opveje den frihed, som mange medarbejdere oplever, de har fået.

Hjemmearbejdet er blevet en konkurrent til den fysiske arbejdsplads, og for en del er der flere argumenter for at arbejde hjemme end for at tage ind på virksomheden.

Hvad er godt at tænke ind i forhold til den fremtidige arbejdsplads?

Hvis arbejdspladsen skal være relevant i fremtiden, er det nødvendigt at tage kampen op. Ifølge nogle af vores interviews er den gode kantine den eneste årsag til, at nogle medarbejdere vælger at tage på arbejde frem for at arbejde hjemme. Og det er nok ikke nok i længden ...

Arbejdspladsen skal drage medarbejderne. Arbejdspladsen skal være attraktiv. Og man skal kunne det samme på den fysiske arbejdsplads som derhjemme – bare bedre. Så helt konkret skal der være bedre muligheder for fordybelse, og der skal være bedre muligheder for både virtuelle møder og fysiske møder. Og så skal der også være fokus på at styrke den sociale kapital – at styrke det tilfældige møde – for på den måde for alvor at fremme den ikke-kodificerede vidensudveksling, sparring og energi, der ligger i den kollegiale relation og det kollegiale samarbejde.

Samarbejde og fællesskab som en værdi

Hvis arbejdspladsen skal være relevant, er det også vigtigt at arbejde med, hvad ”det rigtige arbejde er”, og hvad der er effektivt. At effektivitet ikke bare handler om, at den enkelte kommer igennem sin egen to-do-liste, men at det også kan være effektivt at hjælpe en kollega med et problem, at det også kan være effektivt at samarbejde og

udfordre hinanden og få en ny forståelse sammen. At det tilfældige møde og den samtale, man ikke vidste ville flytte noget, kan blive det mest effektive, der skete den dag. Det er en forudsætning for, at arbejdspladsen bliver relevant i fremtiden. At vi tror på, at vi kan skabe noget sammen af værdi, at vi tror på, at relationer kan styrke os som mennesker. Hvis vi kun tror, vi er effektive på egen hånd, bliver arbejdspladsen helt irrelevant.

Hybride møder skal faciliteres

Den hybride arbejdsplads vil for alvor vinde indpas, og det er nyt. Mange arbejdspladser har indført en model, hvor medarbejderne kan arbejde hjemme et par dage om ugen eller mere. Vi ved endnu ikke, hvad det kommer til at betyde for virksomhedskulturen i en organisation. Vil der være medarbejdere fra forskellige afdelinger, som nu meget sjældent løber ind i hinanden, og vil det have betydning for koordinering og samarbejde? Det skal vi til at finde ud af.

Nu hvor medarbejdere arbejder i et mix imellem at være på den fysiske arbejdsplads og at være hjemme, er der flere møder, der gennemføres som hybride møder, hvor nogle deltagere er til stede i et møderum sammen, mens andre deltager på distancen. Det medfører ofte, at deltagerne i rummet kommer til at dominere mødet, og at deltagerne på afstand "glemmes". Inden for forskningen kaldes dette med et nyt begreb *Primary Room Dominance*. De hybride møder skal faciliteres på en helt anden måde for at medføre ligeværdighed imellem deltagerne, og det skal vi også til at finde ud af. Og vi skal finde ud af, hvornår et møde afholdes bedst fysisk, hvornår hybridt og hvornår digitalt.

Den hybride arbejdsplads fordrer også en anden ledelsesform, hvor ledelse skal være mere aktiv og opsøgende. Det skal vi også til at finde ud af. Og at finde ud af alle de ting, vi ikke har lært under corona, men som er i vores arbejdsliv nu, kræver opmærksomhed!

Vi skal eksperimentere os frem til nye metoder

For at finde frem til, hvad der virker på vores fremtidige arbejdsplads, skal der eksperimenteres.

I Future Work Lab, som har fokus på at styrke den mentale sundhed i fremtidens digitale arbejdsliv, har vi lavet en række eksperimenter i den finansielle sektor i Danmark. Et af de eksperimenter gik ud på at skabe tilhørsforhold og styrke relationer i et team i Nordea. Her oplevede medarbejderne, at distancen til kolleger i deres team under corona var blevet større, og at de kun havde kontakt til nogle ganske få. Det gik ud over

fællesskabet, men det gik også ud over den fælles opgaveløsning. I eksperimentet blev medarbejdere i et team sat vilkårligt sammen to og to og var på gåture sammen et par gange om ugen i en måned: Kollega-to-go. Projektet resulterede i et større kendskab på tværs af teamet, og at medarbejderne efterfølgende rakte ud til flere i forhold til fælles opgaveløsning. Et lille greb med en stor effekt [Finansforbundet].

Så i stedet for at træffe forhastede beslutninger nu, hvorfor så ikke prøve noget af i en periode og undersøge, hvad der virker? Det kunne være at lave faste fremmødedage på en virksomhed? Det kunne være, at hjemmearbejdet har ét omfang i én periode, og et andet i en anden periode? Eller at arrangere forskellige sociale eller faglige arrangementer eller tiltag for medarbejderne? Og så undersøge, om det har den forventede effekt, eller om man skal justere eller prøve noget andet.

Den periode, vi har været igennem, har med rekordfart igangsat nye arbejdsformer, og der er fremkommet nye ønsker. Og den har også lært os, at vi kan ændre rutiner og afprøve nye metoder i rekordfart. Så vi har et godt ståsted lige nu og gode erfaringer at trække på. Vi ved ikke, hvad fremtiden bringer, så det at have en mere eksperimenterende tilgang til arbejdslivet kan måske vise sig at være den mest langtidsholdbare løsning.

Referencer

Bøgelund, E. (2021). *Vi vil fortsætte med hjemme-arbejde.* Djøfbladet, 10. maj.

Bjerrum, E., & Fangel, A. B. (2014). *Design af arbejdsrum — gennem etnografiske metoder og medarbejderinvolvering.* Tidsskrift for Arbejdsliv, 16(2), 61–78.

<https://doi.org/10.7146/tfa.v16i2.108965>

Finansforbundet (u.d.). Kollega-to-go.

<https://www.finansforbundet.dk/media/vpbk0iw5/01-kollega-to-go-n-web-interactive.pdf>

Future Work Lab (u.d.).

<https://futureworklab.dk/>

McKinsey (2020-2021). *Reimagine work.* Employee survey.

Yang, Longqi, Holtz, D., Jaffe, S., Suri, S., Sinha, S., Weston, J., Joyce, C., Shah, N., Sherman, K., Hecht, B. & Teevan, J. (2021). *The effects of remote work on collaboration among information workers.* Nature Human Behaviour, september.

Fritidsboligen og det postpandemiske paradis

Selvom katastrofer er aldeles uventede og uønskede, indeholder de både mentalt og materielt råstoftet til grundlæggende ændringer i opfattelsen af den bestående orden og de herskende normer. Det gælder også – i kølvandet på katastroferne – planlægningen og udformningen af det byggede miljø. Koleraepidemien i 1850'erne fik f.eks. stor betydning i datidens kontekst. Efter mange år med blinde vinkler fik magthaverne øjnene op for nødvendigheden af ordentlige sanitære forhold, lys og luft. Lægeforeningens boliger, Brumleby, blev model for en ny byggeform, som på mange måder repræsenterede et kvantespring fremad både i sundhed og i livskvalitet for almindelige københavnere. Smøremidlet for forandringerne var mobilisering af den lægefaglige ekspertise og dedikerede ildsjæles jernvilje, kombineret med en efterhånden stærkere folkelig kraft og gryende fællesskaber, som bl.a. efterfølgende førte til dannelsen af spare- og byggeforeninger. De foreninger videreførte de nye epidemitrygge boligideer.

Der er paralleller til nutidens situation med COVID-19, hvis vi ellers vil. Efter i pandemiens første måneder kun at have ønsket sig tilbage til det normale ser mange mennesker, virksomheder og institutioner nu muligheden for med COVID-19 som bagtæppe at genfortolke visionerne for det gode liv. Boligens rolle, beliggenhed og udformning som ramme om livet indgår centralt i denne genfortolkning. Men i COVID-19-responsen mangler vi at få øje på noget ved siden af og som alternativ til den kortsigtede og rå økonomitænkning, altså en indsats, som inddrager sociale og miljømæssige udfordringer og identificerer muligheder for synergi. Det er mindst lige så vigtigt som basal sygdomsforebyggelse.

Dette essay handler om fritidsboligen. Engang hed det sommerhuse, men både fordi vi bruger husene på en anden måde og som resultat af kreativt ejendomsmæglersprog, er det ved at ændre sig. Ferien er spredt ud over hele året og henlægges ikke kun til tre uger i juli. I udlandet bruger man "den anden bolig" som betegnelse for fritidsboligen,

og det antyder en højere grad af ligeværdighed i opfattelsen af flere boligers rolle i et samlet boligforbrug. Med begrebet underforstås, at den anden bolig har en beliggenhed i andre omgivelser, men har samme stand og kan bruges på linje med den "den første bolig".

Gennem perioden med COVID-19 har vi bevæget os mere i retning af tankegangen bag "den anden bolig". Vi tager ikke længere kun af sted til fritidsboligen i fritiden eller ferien – også eksilet, sikkerheden og afstanden er blevet vigtige grunde. Danskerne fik den 11. marts 2020 besked på at blive hjemme. Men hjemme i hvilket hjem? 220.000 familier har en valgmulighed. Når man tager i betragtning, at mange fritidshuse i praksis deles i familier og mellem generationer, er den ekstra boligressource til rådighed for endnu flere danske familier og husstande.

Da anbefalingerne om at blive hjemme blev lettet lidt i sommeren 2020, skete der en eksplosion i anvendelsen af fritidsboligerne. Trods dommedagssnak fra destinationer, feriehusudlejere og andre erhvervsdrivende blev sæsonens aktivitet i landets sommerhusområder stort set uforandret sammenlignet med tidligere år. Pludselig var det ikke tyskere, svenskere og nordmænd, som lejede de danske fritidsboliger, men i højere grad danskerne selv. De ville på ferie, selvom der var lukket til udlandet. Denne udvikling er fortsat og forstærket i 2021. Fritidsboligen i Danmark – ejet eller lejet – giver i modsætning til udlandsrejsen ikke anledning til bekymringer om risiko for kostbare aflysninger, grænsekontrol, adgangsrestriktioner for ikke-vaccinerede, karantænekrav, fremmede sundhedsvæsener på randen af kaos, dyrere rejseforsikringer osv.

Fritidsboligen som eksil

Under pandemien blev hjemmearbejde og hjemmeskole virkelighed for mange familier. Også ud over sommerferien kunne fritidsboligen nu mere fleksibelt indgå i familiernes beslutninger om, hvor de skulle være. Måske gav fritidshusets indretning og omgivelser bedre mulighed for at få det bedste ud af det isolerede familieliv. Børnene fik andre udendørs lege- og udforskningsmuligheder end i deres typiske by- eller forstadsmiljøer, måske også med mindre behov for konstant opsyn fra de voksne. Ro og langsomhed med puslespil, film, læsning og hobbies kunne erstatte hamsterhulets tvangsprægede tempo. Besøg af venner og familie koreograferedes som bevægelige og luftige middagsselskaber i haven og fælles vandreture i det omkringliggende landskab.

For nogle var fritidshuset det sted, hvor der i modsætning til i helårsboligen var arbejdsplads og arbejdsro. Hjemmearbejdspladsen med udsigt til klitterne, havet, skovbrynet, fuglene og planterne kunne måske befordre koncentration og iverigdom, og pludselig fik tre årtiers ellers fasttømrede mantraer om storrumskontorernes innovative kapacite-

ter et kvalificeret modspil. Undersøgelser viser, at arbejdsproduktiviteten under COVID-19 ikke som frygtet er faldet på hjemmearbejdspladserne. Men ingen har endnu gravet sig ned i at forstå de mulige gevinster ved, at arbejdscomputeren kom med ud i fritidsboligen.

Forsamlingsforbuddet ramte restauranter og konferencesteder hårdt i lange perioder, og mange familier måtte udsætte fejringen af mærkedage. Men sommerhusene – især de største af dem – kom ind som sikre og lovlige rammer om familiebegivenheder. Udlejningsbureauerne har dygtigt udnyttet et latent marked, herunder også uden for højsæsonen. Den efterspørgsel vil sandsynligvis bestå post-corona. Fritidsboligerne, udearealerne på den enkelte grund og de naturmæssige og landskabelige omgivelser har vist sig at have en ellers underudnyttet fleksibilitet.

I 2020 og frem til sommeren 2021 eksploderede salget af fritidsboliger. Der blev solgt 45 procent flere fritidsboliger i 2020 end i 2019. Priserne per kvadratmeter steg også i gennemsnit med 10 procent i samme periode. Nærmere analyser af prisudviklingen viser, at stigninger i priserne især fandt sted i Nordsjælland og i nærheden af de større byer. Det kan være et tegn på, at fleksibilitet i skiftet mellem den første og den anden bolig er et væsentligt parameter. En rimelig nærhed, som muliggør korte ophold eller ærindture til den primære bolig eller arbejdspladsen, er formentlig en vigtig beslutningsfaktor ved køb af fritidsbolig. Men euforien har også andre årsager, herunder økonomiske. De lokaliteter, som altid har været hottest, bliver ved med at være det, og der er i COVID-19-perioden inkasseret betydelige gevinster i fritidsboligerne. Jagten på økonomisk vinding efterlader stadig områder som Lolland, Langeland og Bornholm bagrest i feltet.

"I udlandet bruger man "den anden bolig" som betegnelse for fritidsboligen, og det antyder en højere grad af ligeværdighed i opfattelsen af flere boligets rolle i et samlet boligforbrug." (s. 51)

Når interessen kan opretholdes med højere priser, er udlejningsmulighederne via bureauerne en del af forklaringen. Den skattemæssigt begunstigede lejeindtægt kan bidrage til at medfinansiere et fritidshuskøb. Udlejningsmarkedet har været rødgløden- de i 2020 og 2021, og invasionen af tyske turister er til en vis grad erstattet af danskerne selv. Det er især kommet Vestkystens fritidsboligejere til gode, hvor husene gennemsnitlig rummer flere kvadratmeter end andre steder i landet. Direkte og indirekte er udlejningsmarkedet med til at forandre sommerhusområderne, for turisternes krav og forventninger sætter sig spor i huse og landskaber. Det er nemmest og mest lukrativt at udleje større huse af god bygningsmæssig standard og med tidssvarende indretning.

Derfor stimuleres ejerne til at sætte gang i udvidelser og renoveringer, og det budskab indgår både i ejendomsmæglerens annoncer og kommunikationen fra udlejningsbureauerne. Kommunerne lægger sig i slipstrømmen af denne bølge, og bl.a. Guldborgsund Kommune kortlægger nøje sommerhusproduktets standard og ejernes interesse for at udleje. I forventning om skabelse af gode turismejobs argumenteres for at få flere huse på udlejningsmarkedet i længere perioder af året.

Alt i alt er erfaringen fra snart to år med COVID-19, at situationen har sat turbo på nogle iboende udviklingstendenser i fritidsboligerne. Den "flugtmulighed", som fritidshusene umiddelbart og i en kritisk epidemi bød på, har fæstnet sig som en potentiel mobilitetsgevinst med flere facetter, livskvalitetsmæssigt, økonomisk og socialt.

Fritidsboligerne som COVID-19-ressource

Et stemningsfuldt, sorttjæret træhus, delvist bygget af genbrugsmaterialer. Simpelt møblement med kurvemøbler, som man kan bære ud og ind efter behov. Husets hyldede-plads som et raritetskabinet fyldt med værdiløse, men umistelige genstande fyldt med minder. Badetøjet på tørresnoeren. Et skyggefuldt træ, hvorunder man kan stille bordet med den hvide dug og afholde familiemiddagen med sollyset sitrende ned gennem løvet, ligesom på skagensmaleriet "Hip, hip, hurra!".

Cirka sådan har mange danskere det dybt inde i hjertekulen med fritidsboligen. Sådan skal den gerne være og blive ved med at være. Men realiteten er, at sommerhusområderne er fysisk, funktionelt og æstetisk under forandring.

Den gennemsnitlige størrelse på en fritidsbolig er 79,9 m². Men den har haft voksevækst i de senere år, og fritidsboliger bygget i perioden 2010-2020 er på gennemsnitligt 109,1 m². Det afspejler den generelle boligmæssige standardstigning. Der skal være plads til en maskinpark i køkkenet, og køjesengene i de smalle kamre skal afløses af noget mere bekvemt. Badeværelserne i fritidsboligerne får også en ekstra overhaling – mon ikke fordi man her kan indbygge udstyr til selvforkælelse, der kræver god tid, og børnevenlige vandoplevelser?

COVID-19 fremskyndede mange ejeres bygge- og renoveringsplaner. Uden muligheder for at rejse og med fleksibelt hjemmearbejde kunne man igangsætte og styre en byggeproces optimalt og måske også selv give en hånd med. Sparede udgifter til fornøjelser og rejser blev sandsynligvis kanaliseret over i klinktræ og havefliser. Undersøgelser af arbejdsvilkårene og dagligdagen under COVID-19 viser, at mange mennesker med minimeret transport fik frigjort uventede mængder af tid og energi. Folk på lønkompensation måtte have noget at rive i. Iveren med gør-det-selv kunne aflæses i byggeområder-

nes omsætning. Ingensinde har der været så meget efterspørgsel på håndværkere og handymænd, og regeringens og Folketingets insisteren på et skattefradrag til at holde dem beskæftiget blev en iøjnefaldende og selvmodsigende økonomisk overstimulans.

I de fleste sommerhusområder er der principielt plads nok til lave en tilbygning eller et anneks til huset. Bebyggelsesprocenten er samlet set lav, også selvom der tages højde for afstandskrav til naboer, naturområder mv. Kommunernes byggeforvaltninger arbejder på højtryk. Mange af de ældre og sandsynligvis utidssvarende huse har ladet livet sammen med traditionel vegetation, og moderne arkitektur er blevet det æstetiske hovedindtryk. Måske er sort bræddebeklædning og paptag en tilstræbt forankring i det typiske danske fritidshus, eventuelt endda foreskrevet i lokalplanen. Men nye ejere forpurrer ofte denne reference ved at anlægge stort dimensionerede hævede træterrasser og parkering til flere biler. Måske vil beplantning med årene opbløde indtrykket og genskabe den semiafsondrethed, som kendetegner sommerhusområderne. Men naboer, som vælger at ytre sig i medierne, ser ofte på den radikale gåen-til-opgaven med meget bistre miner.

Fritidsboligerne og infrastrukturen

Fra gammel tid har infrastrukturen i sommerhusområderne matchet husene: lidt primitivt, billigere planlagt og anlagt end i byerne, med nødvendig overbærenhed over for funktionssvigt og kapacitetsmangler. Men mere intensiv anvendelse i coronatiden har øget forventningspresset og skabt krav om standarder som i byerne.

Første opmærksomhedspunkt var fiberforbindelserne. Internet – og det skal være hurtigt – til arbejde og underholdning blev afgørende. Uden internet, ingen flugtmuligheder for den kreative klasse. Fiberfirmaerne fik travlt. Elnettets kapacitet har også vist sig at være en større udfordring i mange sommerhusområder, og opgraderinger vil sprænge elselkskabernes investeringsplaner. Hvor skal Teslaen oplades? Dilemmaet i forhold til bæredygtige livsformer bliver mere tydeligt, når fritidsboligen skal ligestilles med helårsboligen og sommerhusområdet med parcelhuskvarteret.

Ude af øje, ude af sind, men under jorden ligger sommerhusområdernes største infrastrukturudfordring: kloakkerne. Eller rettere, manglen på samme. Kun 54 procent af fritidsboligerne er tilsluttet offentlig kloak, hvor spildevandet fra køkkener, badeværelser og pools ledes til de kommunale renseanlæg. Langt hovedparten af de resterende fritidsboliger har nedsivningsanlæg på egen grund. Septiktanke er en traditionel teknologi, som kan overbelastes, når de bruges meget, og dermed give anledning til utilsigtet forurening af jord, vandløb, grundvand og badevand. Brugen af fritidsboligerne er røget i vejret, og kommuner og erhvervsaktører ser gerne endnu mere gang i butikken.

COVID-19 har været med til at få fokus på behovet for ændringer i lovgivning og praksis, og fritidshusenes afløbsforhold anskueliggør pludselig et ellers skjult dilemma. Spildevandshåndteringen er i de senere år lagt over i kommunalt ejede vandselskaber, og de skal under stramt kontrolleret statslig regulering have sorte tal på bundlinjen. Med stigende grundvand, fare for oversvømmelser og skrappe miljøkrav er der rift om midlerne i vandselskabernes slunkne investeringspulje. Fritidsboligerne kommer ofte i sidste række i spildevandsplanerne, og mange kommuner har i årevis udskudt planerne om kloakering. Der er en stigende bevidsthed om, at spildevandsområdet er underfinansieret i forhold til fremtidens vigtige miljø- og klimaopgaver, og coronatidens øgede brug af fritidsboligerne understreger blot dette.

De danske kystområder besidder ganske særlige naturressourcer og potentialer for fritid og turisme. Man kan mene, at vi har masser af det: 7.000 km kystlinje i alt, ofte med et attraktivt bagland. Men kysten er konstant truet af byggeinteresser. De i internationalt perspektiv fuldstændig unikke strand- og kystbeskyttelseslinjer og håndhævelsen af disse er medvirkende til at sikre, at adgangen til herlighedsværdierne ved kysterne fastholdes for alle danskere og besøgende og ikke kun for et velhavende mindretal. Men fritidsboliger beliggende i kystzonen fremstår i deres bombastiske 1970'er-udstyknin-ger, der minder om parcelhus-grunde, som lukkede enklaver. De er planlægningsmæs-sige anakronismer. Hvis man tager coronatidens kreativitet inden for udendørsaktivitet som en indikator for nye behov, er sommerhusområdernes tilknytning til landskaberne en særdeles forsømt tematik. Husene er langt fra altid forbundet med grøn infrastruk-tur til kystlandskaberne foran og kulturlandskaberne i baglandet. Privatskilte – også åbenlyst ganske ulovlige – demotiverer gående, cyklende og roende landskabsbruge-re. Landmændenes fjernelse af markveje og skovstier ligeså. Spor i Landskabet er et initiativ, hvor kommuner, landmænd og frivillige i tæt samarbejde har skabt interessante trampestier siden 1997. Men kun ganske få af de 1.200 kilometer underskøn sti ligger i tilknytning til eller er logisk forbundet med sommerhusområderne med direkte gang-forbindelser. En undtagelse er Dråby Strand ved Ebeltoft. Trods deres åbenlyse natur-og oplevelseskvaliteter lider Kløverstierne, som typisk ligger tættere ved bymæssige områder, herunder f.eks. Øster Hurup, af samme skavank. Nationalparkerne og natur-parkerne bliver stadig bedre til at invitere ind, også på måder så fritidshusbeboerne ikke behøver at starte bilen eller gå eller cykle lange strækninger på befærdede veje for at komme til sublim natur. Men der er rum for en hel del forbedringer i forhold til sammen-bindingerne i landskabet.

Planlægning for fritidsboligområder

Omkring halvdelen af fritidsboligerne i Danmark er omfattet af en lokalplan, og mange lokalplaner og byplanvedtægter stammer fra den oprindelige udstykning tilbage i

1960'erne og 1970'erne. De fleste lokalplaner er relativt udetaljerede, og de liberale normer findes naturligvis også i reguleringen af de områder, som kun er omfattet af kommuneplanrammerne. I den forstand har lovgivere og mange kommuner nok betragtet sommerhusområderne som en mulighed for at købe sig et fristed med så få snærende bånd som muligt. Kommunerne har således over årene ikke investeret mange planlægningsmæssige kræfter i sommerhusområderne.

Selvom der næppe er tvivl om, at mange sommerhusejere sætter pris på udfoldelsesmulighederne på deres egen grund, opstår der i stigende grad arealkonflikter i sommerhusområderne. Coronatidens byggeaktivitet har fået mange naboer op af stolene, for balancen i forhold til, hvordan vi bruger husene, har rykket sig. De store sommerhuse, typisk på mere end 250 kvadratmeter, beregnet på intensiv udlejning til fester, sammenkomster, teambuilding, polterabend mv., skaber mediestorme langt ud over, hvad de antalsmæssigt egentlig berettiger til. Et planlægningsmæssigt vakuum har sat kommunerne skakmat i en periode. En række kommuner erkender behovet for proaktivt at finde egnede steder til "partyhusene" og sikre en planlægningsmæssig afklaring med flere og gennemarbejdede lokalplaner, også for eksisterende sommerhusområder.

I kølvandet på debatten om uønskede former for udvikling i sommerhusområderne begynder ejere og beboere at mobilisere sig på måder, som man ikke tidligere har været vant til. Eksempelvis har en nydannet bevaringsforening i Ulvshale på Møn presset Vordingborg Kommune til at fremsætte forslag om en bevarende lokalplan, og foreningen har også aktivt hjulpet kommunen med at udarbejde et godt plangrundlag. Målet var at hindre udmeldt nybyggeri af uproportionalt store og arkitektonisk fremmedartede huse i et særegent og sjældent kulturhistorisk miljø.

Grundejerforeningerne er den kendte folkelige institutionalisering i sommerhusområderne, men dog ofte med begrænset indflydelse – f.eks. tager de sig mest af vedligeholdelsen af vejen og planlægning af sommerfesten. Der kommer uden tvivl stigende udfordringer med oversvømmelser og grundvandsstigninger samt nye former for konflikter mellem gamle og nye ejere, og det kalder på andre former for samarbejder. Det er de allerfleste steder noget nyt og uprøvet for både fritidsboligejere og kommuner. Koleratidens nyskabelse af institutioner i København, der kunne planlægge, styre og finansiere byggeri og infrastruktur, har måske en form for parallel til det påtrængende behov for et planlægnings- og styringsmæssigt paradigme-skifte i sommerhusområderne. Et stærkere engagement og mere transparens kan understøttes af, at fritidsboligerne udvikler sig mere og mere til at være "den anden bolig". Coronatidens erfaringer rejser spørgsmålet om det langsigtet formålstjenlige i at opretholde en

særlig zonekategori i planloven: sommerhuszoner. Selvom udviklingen allerede blev sat i gang med tilladelsen til pensionisters helårsbeboelse, er brugsmønstrenes forandring kommet op i tempo med corona. Men samtidig er håndteringen med afbalanceret planlægning og moderne infrastruktur endnu ikke på niveau med kravene i byzoner, og der er brug for et nyt og stærkere fokus på sommerhusenes bæredygtighed.

Dette essay bygger på forskningsprojektet "Sommerhuse og verdensmål – beskyttelse, benyttelse og planlægning." I projektet analyseres kendetegn ved sommerhusene som ejendomme: beliggenhed, arealanvendelse, planlægningsbestemmelser, byggeaktivitet, teknisk udstyr, klimarisici, prisudvikling mv. Resultater fra projektet formidles løbende, og der vil blive udgivet en samlet analyserapport i foråret 2022.

Projektet er finansieret af Realdania, Syddansk Universitet og Aalborg Universitet. Samarbejdspartnerne fra Aalborg Universitet er Michael Tophøj Sørensen, Jan Kloster Staunstrup og Rasmus Nedergård Steffansen.

By og land

By og land

Rytme og resonans på landet

lagtagelser fra mit vindue i foråret 2020

Livskvalitet ligger i rytmen. I det at kende til beatet og til næste takt, så kroppen af sig selv bevæger sig og bliver medskaber af dansen. Hvis COVID-19 var opstået hen over påsken, i maj eller i løbet af sommeren er det ikke sikkert, at det var blevet en helt så overvældende ekstrem case på et kulturmøde. Men nu blev landet som bekendt lukket ned i marts, hvilket er absolut uden for sommerhussæsonen. Og hvor livskvaliteten ved landlivet for nogle blev en ny åbenbaring, blev nedlukningen for dem, der allerede levede livskvaliteten ud hver dag, en anledning til, at de blev både opmærksomme på deres privilegium og fik sat det under et voldsomt pres.

At samle på observationer i eget felt

Som landdistriktssociolog, der sætter fokus på hverdagslivet på landet, er etnografiske metoder som f.eks. deltagerobservationer, kvalitative interviews og fotoetnografi en integreret del af min forskning. Universiteterne var nogle af de første til at lukke ned, og dermed blev der sat en stopper for den type dataindsamling, som ellers var planlagt. Nu bor jeg imidlertid selv på landet. Nærmere bestemt i Unnerud, en kulturbevaringsværdig samling af 14 huse, beliggende på Egebjergshalvøen i Odsherred Kommune, og på den måde kunne jeg fra første parket foretage en ikke planlagt dataindsamling i eget felt. En type feltarbejde, som jeg tidligere har bedrevet, og som jeg ligesom andre sociologer, der har vovet pelsen, er bekendt med kan være en noget anstrengende disciplin, der kræver, at man som forsker også er villig til at være nøgtern og lade sig selv beskue.

Vores hus ligger højt, så jeg har en forrygende udsigt over bølgende bakker, der overtages af en bølgende Isefjord med spidsen af Hornsherred og indsejlingen til Roskilde Fjord som markering af horisonten. Og jeg skal vende blikket nedad for at følge med i det liv, som passerer på den smalle vej, som løber diskret langs stengærdet, parallelt med huset. Dette essay handler om stedet, som det tæller her, hvor jeg bor, om det,

jeg så, når jeg flyttede blikket væk fra udsigten og rettede det ned mod vejen, når jeg i øjenhøjde en sjælden gang bevægede mig hen til købmanden. Og det handler om det, vi, der bor i Unnerud og omegn, lejlighedsvist talte om. Det hele foregik fra marts 2020 til august 2020.

At kende sit omfang

På flere måder var myndighedernes anbefaling om at holde to meters afstand ikke det store problem på landet. Der er god afstand mellem huse og folk. Der tales ofte om det stærke fællesskab, som findes på landet, og udsagn som "Her kommer vi hinanden ved" og "Her kender vi alle hinanden" høres ofte i interviews med landboere, der fortæller om kvaliteterne ved at bo i et mindre samfund. De fleste bor imidlertid også på landet, fordi der netop er god plads mellem mennesker, og det med fællesskabet er betinget af, at den kollektive balance mellem at have plads og at være del af et fællesskab skabes ved en slags lokalt genereret fornemmelse for, hvornår man er i den rette distance. Det er en slags social læring, der opstår gennem hverdagens små møder med naboer, genboer og andre landsbyboere hos købmanden, nede på stranden eller i skoven, når man passerer hinanden i bil, og når man venter på den samme bus. Man lærer at vide, hvor meget man "fylder i rummet", og man tilpasser sin afstand til andre efter den viden. To meters afstand er absolut ikke en udfordring, når man har valgt at bo på landet, derimod kan det blive en noget intimiderende oplevelse, hvis der pludselig er nogen, der tager et afstandskrav på en meter bogstaveligt.

Afstandsmærker finder sin berettigelse

Lad det være sagt med det samme. Som landboere sætter vi stor pris på, at storbyfolket bruger den lokale brugs og dermed er med til at sikre dens overlevelse. Som landboer er det normalt ikke særligt vanskeligt at opretholde to meters afstand, når man handler ind i den lokale brugs i Egebjerg. Så mange kunder er der jo heller ikke på samme tid uden for sæsonen. Som lokal ved man også, hvornår på ugen der i den normale sommerhusperiode kan opstå trafikkaos og kødannelse på den otte pladser store p-plads. I de tidsrum lader man sommerhusfolket komme til. Men fra marts 2020 blev der vendt op og ned på dette. Pludselig kunne man møde storbyfolket uden for sæsonen og i hele åbningstiden og på alle dage. Og pludselig kom afstandsmærkerne, der var klistret på gulvet, til deres ret, og man forstod, at for storbyfolket var to meters afstand en betydelig større udfordring end en meters afstand. Ligesådan blev det tydeligt, at selvom det var helt uden for sæsonen, og at anledningen var en slags flugt fra smittespredningen i storbyerne, så var det særdeles vanskeligt at lægge den stemning af ferie og afslapning, der følger med det at tage i sommerhus, fra sig. Med til den stemning hører, at man tager sammen ud at handle ind og hygger sig med i fællesskab på stedet at afklare, om man f.eks. skal have bøf, kylling eller falafel til aftensmad,

eller om der nu er nok briketter til brændeovnen. Det pludselig uundgåelige kulturmøde med storbyfolket hos købmanden krævede for en del af os landboere en del tilvænning og en del øvelse i at viderebringe vores indsigt i, hvordan man kender omfanget af sin aura, på en pædagogisk måde. Ikke mindst blev det en udfordring at skulle sætte ord på noget, som er en så integreret del af det at være landboer.

Livet og døden i grøftekanten

At det er en slags lokalt genereret social kompetence at vide, hvor meget man fylder, som det tager en rum tid at lære, blev klart, i takt med at smittetallene steg, og byfolket flygtede ud på landet uden for sæsonen. Det gjaldt ikke kun ens krops- og auraomfang, når man var hos købmanden, men også i forhold til at kende størrelsen på sin bil og at sætte den i forhold til bredden på de meget smalle veje, som findes på Egebjergshalvøen. Det blev hurtigt ganske tydeligt, at gennemsnitsprisen på de biler, der passerede mit vindue, steg i samme takt som smittetallene. Med stigningen i bilprisen og godt hjulpet på vej af crossover-biltrenden fulgte også en øget bilbredde. I byerne er dette muligvis ikke det store problem, for her er alle smalle veje gjort ensrettede, og der er etableret fortove og måske endda cykelstier, og derfor kan man køre ubesværet midt på vejen. Ensretning, fortove og cykelstier er imidlertid ikke noget, man gør sig i på landet. Det, man gør sig i på landet, er at lære, præcis hvor meget bilen fylder, altså, hvor tæt man kan komme på rabatten uden at gøre bilen beskidt og uden at køre alle padder, smådyr og insekter, der lever i grøftekanten, ihjel, og tilsvarende hvor meget plads det kræver for min nabo i hendes Fiat Punto, for min genbo i hans kassevogn eller for den anden genbos barnevogn og hund. Med andre ord lærer man at være på forkant med, hvem man møder og, hvis det er genboens kassevogn, man øjner forude, holder en af os ind til siden der, hvor vi ved, at vejen er lidt bredere. Hvis det er naboens Punto, justerer vi begge vores hastighed, så vi passerer hinanden, præcis uden at sidespejle berører hinanden og uden at forstyrre padder og insekter, og er det en barnevogn eller en hundelufter, så lister man lige så stille forbi, medmindre man har lyst til at blive udstillet som fartbølge på de lokale sociale medier. Som landboere i en sommerhuskommune lærer man også, at den største trafik på de små veje i sæsonen er, når der hentes morgenbrød mellem kl. 9 og 10, når der køres til stranden til sen badning efter dagens Tour de France-etape, og når der skal handles ind i byggemarkedet lørdag formiddag. I sæsonen holder man sig som landboere så vidt muligt væk fra vejene inden for disse tidsrum. De første måneder efter nedlukningen og den store flugt til landlivets glæder kostede mange sidespejle, en god del bilvaske og en god del liv i grøftekanten. Men dette kulturmøde mellem kørestil og bilbredde kostede også en god del tålmodighed blandt landfolket, ikke mindst for de gående, for det var jo selve essensen af stedets kvaliteter at være uforstyrret af menneskelig aktivitet i landskabet. Med tiden lærte en del af de sommerhusejere, der slog sig mere permanent ned under COVID-19, at der

er en pointe i, at på landet hilser alle bilister på hinanden og på de gående, som man passerer. Det er en slags respektfuld highfive, udvekslet som et statement om, at vi fik øje på hinanden i farten.

Logistik og stejle læringskurver

Det med de usagte regler og regler, som er til fortolkning, var også noget, andre, som uventet kom på landet, stødte på. Der kan argumenteres for, at varevognschauffører fra diverse udbringningsfirmaer er blandt dem, som har haft en af de stejleste læringskurver, når det kommer til kørsel gennem små landsbyer og samlinger af huse.

Før pandemien og nedlukningen var det, når man ser bort fra måltidskasser og fiskekasser, ikke muligt at bestille dagligvarer til levering mange steder på landet. Det gjaldt også for Egebjergshalvøen. Der kunne muligvis godt være brug for denne service til ældre, der ikke længere kan køre selv, og til unge familier, som kan have travlt med at få en hverdag til at hænge sammen. Men når det nu ikke var en mulighed, så handler man vel lokalt, når man bor på landet! Men den øgede trængsel hos LokalBrugsen sammen med den stigende frygt for at møde smittede satte gang i efterspørgslen, og den blev mødt til fulde af diverse onlinesupermarkeder. Samtidig steg efterspørgslen på at få en lang række andre produkter leveret direkte til døren. For slet ikke at tale om kørslen med byggematerialer til de mange sommerhusejere, som benyttede det uventede ophold i residensen til at bygge om og bygge til.

“Med tiden lærte en del af de sommerhusejere, der slog sig mere permanent ned under COVID-19, at der er en pointe i, at på landet hilser alle bilister på hinanden og på de gående, som man passerer. Det er en slags respektfuld highfive, udvekslet som et statement om, at vi fik øje på hinanden i farten.” [s. 64]

Læringskurven gik ikke så meget på at lære at overholde de skilte hastighedsbegrænsninger. Det giver jo bøder og klip i kørekortet at køre for hurtigt, hvor det er angivet, hvor hurtigt man må køre. Udfordringen for chaufførerne og logistikfirmaerne, der via GPS og ruteplanlægningsredskaber planlagde udbringningsture og tidsramme for disse, var for det første, at de ikke var vant til at arbejde med og køre på små veje. Så ligesom med de nytilkomne brede biler skulle disse chauffører lære at møde en modkørende bil og at overhale en gående med barnevogn og hund. For det andet er der ikke så mange fartskilte på de små veje på landet, men man finder ret hurtigt ud af, at den generelle regel om 80 km i timen uden for byerne og 50 km i timen inden for byskiltet absolut ikke er en mulighed, hverken med tanke på egen eller andres sikker-

hed, og derfor træder reglen om at køre og at planlægge sin kørsel efter forholdene i kraft. Hvad forholdene byder af muligheder, er jo så åbent for fortolkning, og så dog ikke alligevel, for de, som bor langs de små veje og i de små samlinger af huse, har allerede den fortolkning på plads. Mit barnebarn på 2,5 år, som bor lige rundt om hjørnet, kunne imitere de voksne i Unnerud. Han løftede armen med knyttet næve og råbte "MAN MÅ IKKE KØRE RÆS I UNNERUD!" Om det var, fordi chaufførerne hørte det, eller fordi logistikfolk tog ved lære af de mange telefoniske klager og gav chaufførerne mere tid, vides ikke. Men til vores store glæde og sikkerhed fik de fleste inden for et par måneder en fortolkning af at køre efter forholdene på plads, som svarer til de lokales forståelse.

Løbetøj, egne haler og nye rytmer

Noget, som for mig – og sikkert også mange andre her i lokalområdet – i marts 2020 kom ganske uventet, var, hvor mange forskellige designs af tætsiddende løbetøj der findes. I det hele taget var det et ganske uventet syn, når motionsløbere med forskellig løbestil og hastighed passerede forbi på den lille vej, der går parallelt med stengærdet. Dette var absolut ikke noget, som hører landlivets rytme til. Ikke engang inden for sommerhussæsonen kan man gøre den slags observationer. Her lader man løbeskoene blive hjemme og tager klipklapperne med i sommerhuset. Det med, at storbyfolket løber rundt efter sin egen hale, blev pludselig meget konkret, og dagligt måtte man spørge sig selv og hinanden, om det var logisk at stresse rundt for at gøre sig fortjent til den løn, som er nødvendig for at kunne investere i sådan et løbeoutfit, for derefter at stresse rundt for at gøre brug af det.

Men lige netop det med løbetøj og løbesko blev også en slags sejr for landlivets rytme. For det forsvandt ret hurtigt hen i april. Ikke fordi storbyfolket forsvandt, men – hvis du spørger os landboere – fordi de overgav sig til landlivets rytme, hvor det at bevæge sig og at få motion ikke er et projekt i sig selv, men blot en ganske almindelig handling, som finder sted, når man i rimelig fornuftigt fodtøj går eller cykler til købmanden, hen til landboden for at købe æg og ned til stranden for at vinterbade. Jeg tror, vi landfolk håber, at byfolket også opdagede, at man ud fra intensiteten af fuglesang kan lytte sig frem til, hvilken årstid det er, at der lugter forskelligt afhængigt af vindretningen og af karakteren af landbrugsaktivitet, at der er så højt til himlen og så langt et udsyn, at man kan se en regnbyge nærme sig på lang afstand og nå i ly, inden den rammer. I det mindste var det den projektion, vi udøvede, når vi med en god del lokal stolthed så, at de storbyfolk, der nogle få uger forinden havde passeret i stramt løbetøj med sammenbidte ansigter og indadvendte øjne, pludselig kom gående i rask tempo med en indkøbsrygsæk på ryggen og fordybet i livlige samtaler med hinanden.

Mod nye forretningsmodeller

At ikke alle har et sommerhus at søge tilflugt i, når pandemier spredte sig med stor hast i tætbefolkede områder, blev ganske tydeligt, i takt med at foråret bevægede sig hen mod sommer. Forbi cyklede et stigende antal familier med tætpakkede anhængere i retning af de smukt beliggende gratis overnatningspladser på Egebjergshalvøen, som kommunen og Skov- og Naturstyrelsen generøst har stillet til rådighed. At pladserne ikke helt var indrettet til at imødekomme den generelle tendens til, at byfolket i stort antal søger mod det primitive shelterliv med bål og telt, var noget, vi også før pandemien kunne se på antallet af toiletpapirsnipper, der dukkede op i skovbunden og på skrænterne, i takt med at antallet af solskinstimer steg. Med COVID-19 blev presset endnu større, og lugten fra skovbunden blev så skarp, at det fik mange af de cyklende byboere til at søge efter nye oaser.

Dette gav landboerne mulighed for at lade sig inspirere af byboernes udbredte forretningsmodel, som har til formål at sikre, at storbyens høje huslejer og afdrag på kreditforenings- eller andelslånet kan betales, også selvom man er på SU: at slå lejigheden op på Airbnb og tage på weekendbesøg hos familier og venner i provinsen. Så når man en sommeraften i 2020 mødte naboerne, der i nattøj var på vej ind i et telt i deres have, eller så dem bære madrasser hen over græsplænen og ind i havehytten, så skyldtes det ikke ægteskabelige udfordringer eller teenageres indsats for at skabe deres eget ungdomskulturrum på landet. Anledningen var, at prisen for en overnatning i et hus på landet ud på sommeren var blevet så høj, at man som indehaver af et landhus tog byfolkets fortolkning af outdoorlivet til sig og afholdt coronaferie på egen matrikel, medens man lejede sit landhus ud til de cyklende familier, der også havde fået nok af den lugt af festival, som spredte sig fra de offentlige gratis teltpladser. På den måde kunne man som landboer jo spare op til en god lang efter-coronarestriktioner-ferie, udbetalingen til en ny brugt bil eller endnu et shelter med bålplads i haven.

Hvad vi lærte

Jeg indledte dette essay med en reference til den franske filosof Henri Lefebvres rytmeanalyse med et statement om, at livskvalitet i hverdagen på landet ligger i rytmen. Jeg kunne have fulgt op med en reference til den tyske sociolog Hartmut Rosas resonansbegreb som modsvar til hans egen argumentation vedrørende accelerationsfundaments manglende evne til at stoppe op. I resonansen ligger evnen til at kende sin rytme, til at få den kollektive indre kropslige rytme til at være styrende for retning og hastighed af udvikling i stedet for at lade en imaginær forestilling om vækst og prestige styre både hastighed og retning. Det ville være for letkøbt at konkludere, at COVID-19 viste, at landfolket var de sande indehavere af resonans og indre rytme qua deres valg af at leve et hverdagsliv på landet. Også selvom argumentet langt henad vejen vil svare

til det gennemgående udsagn, som dukker op i stort set alle interviews, når folk, der bor på landet, bliver udspurgt om deres tanker om byfolket: "De render rundt efter deres egen hale uden at vide hvorfor." Jeg må indrømme, at feltarbejdet i eget felt fra mit kontorvindue mange gange krævede, for at jeg kunne bevare min egen indre ro, at jeg huskede at rette blikket ud mod landskabet og horisonten, hvor skyer og andre vejr-fænomener fuldstændig upåvirket af COVID-19 vandrede hen over himlen og dannede skygger i fjorden og på de gyldne tækkestrå, der er plantet på den anden side af den lille vej foran vores hus. På den måde kunne COVID-19 fremstå tydeligt som det uplanlagte arytmske kulturmøde mellem land og by og som en refleksion over betydningen af stedets foranderlighed og retten til stedets livskvalitet, som ikke beror på, at nogle bliver holdt ude.

Hvis landet var blevet lukket ned i påsken, i pinsen eller i begyndelsen af sommerferien, havde jeg formodentlig ikke på samme måde kunnet registrere, hvordan jeg selv, naboer og naboers naboer måtte arbejde hårdt for at rumme de mange fremmede og deres uvidenhed om, hvad livskvalitet på landet vil sige. Eller have opdaget, hvor mange bymennesker der opdagede, at feriestemning fra sommerhuset blev til en hverdag med sansning af vejr og vind, af mørke og stilhed og med rådyr og pindsvin og flagermus i haven, at de erstattede løbetøj med overalls og terrængående sko, og at de tog sansningerne til sig og lod sig overvælde af den særlige landlige livskvalitet og valgte at slå sig permanent ned i området. På den måde blev COVID-19 også en anledning til at reflektere over kvalitetene der, hvor man bor, og over, om integration og mødet mellem værdier egentlig handler mere om rytmer end om landegrænser og religion.

En levende bymidte

Handelsgaden før, nu og efter corona

Handel og udveksling af varer har alle dage været et af de vigtigste udgangspunkter for byers vækst og trivsel. Fra oplandet er producenter og forbrugere strømmet til markedsdage og senere til andelsmejerier, specialbutikker og udsalg. Værksteder med tilhørende boliger, fabrikker, butikker, serveringssteder, teatre og boder har haft deres plads i byernes tætte, kaotiske og livlige bymidte siden middelalderen.

Med modernismen, den postindustrielle tidsalder og erkendelsen af, at den tætte, uregulerede by kunne være både sundhedsfarlig og ineffektiv, begyndte man i højere grad at adskille funktioner, så man kunne sikre gode bo- og arbejdsmiljøer. Som konsekvens heraf skete der en kraftig forenkling af funktioner i bymidten – en forenkling, der stadig er i gang, f.eks. gennem den fortsatte udflytning af uddannelsesinstitutioner til campusområder i byernes periferi.

Med efterkrigstidens kraftige udbredelse af privatbilismen, stærkt underbygget af en generel velfærdsstigning, blev det desuden tiltagende attraktivt at drive detailhandel langs byernes indfaldsveje og i de voksende forstads kvarterer. Her var der plads til parkering og anderledes store butikslokaler, end den historiske bymidte kunne tilbyde.

Den modernistiske byplanlægning har øget livskvaliteten for mange mennesker, som tidligere levede og arbejdede under dårlige forhold i de tætte byer. Men med urbaniseringen og globaliseringen, hvor forbrugsmønstre har forandret sig, ser vi nu også konsekvensen af den massive opdeling af funktioner: Bymidten er blevet mere og mere monofunktionel, og ansvaret for at skabe liv og attraktioner ligger overvejende hos de butiksdrevende og handelsstandsforeningerne.

Byliv baseret på forbrug alene er i bedste fald ude af trit med tidsånden. Mere alvorligt er det, at det risikerer at gøre bymidten sårbar over for selv mindre forandringer i den

førte politik, planlægningen og forbrugeradfærden. Så hvad sker der, når en pandemi rammer handelsbyerne? Hvordan har de klaret sig, og hvad bør vi arbejde med i planlægningen af byerne fremadrettet?

Hvad ved vi om coronarestriktionernes betydning for handelslivet?

Allerede tidligt i pandemien og med effektueringen af restriktionerne i marts 2020 var der i den brede debat fokus på, hvordan pandemien mon ville påvirke kulturlivet, bylivet og ikke mindst detailhandlen. Det fik i foråret 2020 Realdania til at igangsætte en undersøgelse, der skulle holde øje med handelslivet under og efter coronarestriktionerne [Realdania, 2021].

I undersøgelsen er der kigget på otte danske byer af varierende størrelse: Horsens, Thisted, Randers, Vejle, Svendborg, Nakskov, Helsingør og Rønne. Med udgangspunkt i oplysninger fra CVR-registre og open-source-data blev der gennemført fire fysiske registreringer af samtlige butikker i de otte byer – i alt omkring 3.000 adresser. I undersøgelsen blev hver eneste butik besøgt på stedet, for at undersøge, om butikken var åben, delvist åben, midlertidigt lukket eller permanent lukket. Desuden blev det registreret, hvorvidt der var åbnet nye butikker i byerne. De fire registreringer er gennemført i henholdsvis maj 2020, november 2020, maj 2021 og november 2021.

I hovedtræk viser registreringerne følgende:

- Mængden af butikt lukninger ser ud til at accelerere. Således er der blevet lukket dobbelt så mange butikker mellem november 2020 og maj 2021, end det var tilfældet i det foregående halvår.
- Der åbner til gengæld lige så mange nye butikker, som der er butikker, der lukker.
- Brancherne er påvirket forskelligt, og det er gået hårdest ud over tøjbutikker, skønhedssaloner [frisører, massagesteder mv.] og spisesteder. Byggemarkeder, boligbutikker og outdoorbutikker har til gengæld klaret sig bedre, haft flere kunder og bedre omsætning end normalt.

Det skal siges, at det på baggrund af data fra november 2021 er for tidligt at konkludere på konsekvenserne af coronarestriktionerne. Butikkerne har udvist mere robusthed, end man kunne forvente, men der er sandsynligvis tæt på ressourcerne. Samtidig er hjælpepakkerne under udfasning, og den udskudte moms skal betales. Endelig har mange butikker og spisesteder i sommeren 2021 døjet med at finde sæsonarbejdskraft, da der først relativt sent kom en afklaring på sommerens restriktioner, og samtidig var meget af den sædvanlige arbejdskraft ansat i COVID-19-testcentre.

Vender man blikket mod de store byer, skriver ejendomsrådgivningsvirksomheden Cushman & Wakefield | RED i deres Danish Investment Atlas 2021, at "konsekvenserne af COVID-19 afspejles i både tomgangen og lejeniveauet på det i forvejen udfordrede retailmarked" [RED, 2021]. Ved indgangen til 2021 var 28 procent af stueetageres lejemål i Købmagergade i København således ledige.

Men i hovedstaden har man også set en række butiksåbninger under coronarestriktionerne. Disse åbninger af nye butikker, som vi ser på tværs af bystørrelser, kan have baggrund i flere forhold: Der kan være en "pukkel" af butiksiværksættere, som har tøvet med at åbne butik op til corona, men som har fået muligheden for at åbne med lavere huslejer. Samtidig har der været flere attraktive lokaler til rådighed, og der har været en stærkere forbrugerbevidsthed i forhold til at støtte op om lokale initiativer.

I grove træk kan man altså sige, at vi i forhold til butiksåbninger og -lukninger – på baggrund af de tilgængelige data – ser det samme billede på tværs af store og små byer i Danmark.

Undersøgelsen i de otte danske byer indikerer desuden en række tendenser:

- Alt tyder på, at nethandlen er accelereret kraftigt under pandemien. Dette bekræftes ikke mindst af, at repræsentanter fra handelsstandsforeninger i de otte byer tilkendegiver, at det at oprette og drive en netbutik som supplement til den fysiske butik har været afgørende for at overleve under pandemien.
- I starten af pandemien klarede de små individuelt drevne butikker sig bedst. Dette kan skyldes, at ejerne var hurtige til at indrette butikslokalet, så der kunne holdes åbent trods restriktioner, og at ejeren selv kunne passe butikken og sende medarbejderne hjem med lønkomensation. Samtidig påpeger repræsentanter fra handelsstandsforeningerne, at kunderne har haft fokus på at bakke op om de lokale små og mellemstore butikker under pandemien.
- Billedet vendte til gengæld allerede få måneder inde i den første nedlukning i foråret 2020, så de store kædebutikker og butikcentre, der tabte meget terræn i begyndelsen, indhentede det forsømte. Det skyldes ikke mindst, at butikscentrene mange steder var nødsaget til at holde lukket de første mange måneder, og at det tager tid for de store kædebutikker at omstille sig – men når de så gør det, har det en effekt. Hen over vinteren 2020/2021 var det således de små og mellemstore individuelt ejede butikker, der var mest udfordrede.
- Turisme betyder meget i forhold til butikkers trivsel og omsætning. Således var det kendetegnende, at de byer, der normalt har flest turister, klarede sig rigtig godt hen over sommeren 2020, og faktisk havde flere byer et rekordår. Dette betød, at mange

- butikker klarede sig bedre end forventet hen over den svære vinter 2020/2021.
- Herudover har undersøgelsen bekræftet en mistanke, som mange kommuner allerede har haft længe: I og med at alle butikker i de otte byer blev geotagget, blev det på kortbilagene tydeligt, at der drives meget detailhandel uden for de i kommuneplanerne udpegede centerområder. Det er f.eks. langs indfalds- og omfartsveje og i erhvervsområder.
 - I forlængelse heraf har pandemien vist – og nok også forstærket – at det i mange tilfælde er lettere at drive butik uden for bymidten end inde i den. Det har efter al sandsynlighed at gøre med faktorer som f.eks. varetyper, tilgængelighed og parkering, synlighed og udvidelsesmuligheder.

Flere af ovenstående pointer er ikke nye eller ukendte, men snarere fænomener, der er blevet talt om længe rundtomkring i handelsstandsforeningerne og kommunerne. Men coronarestriktionerne lader til at have forstærket de eksisterende udviklingstendenser, og vi kan derfor efter al sandsynlighed regne med, at vi hurtigere end forventet vil se byernes fysiske rum og byggede miljø reagere på disse tendenser.

Diagnose – er handelsbyerne under pres?

Det enkle svar er: ja! Når Cushman & Wakefield | RED bruger ordene "... på det i forvejen udfordrede retailmarked" [RED, 2021], er det ikke tilfældigt. Så ud over at spørge, hvad coronarestriktionerne har betydet for detailhandlen, er det derfor også relevant at spørge: Hvordan stod det egentlig til med detailhandlen i de danske handelsbyer, inden pandemien ramte?

Der er ingen tvivl om, at detailhandlen gennem de seneste årtier har tilpasset sig store forandringer i forbrugeradfærd og vareudbud, og disse forandringer ser ud til at fortsætte i fremtiden. Ikke alene handler vi mere på internettet, vi bevæger os også længere og længere for at få en god indkøbsoplevelse, f.eks. i et butikscenter. Det er således ikke unormalt, at en handelsby kan tabe omsætning til et butikscenter, der ligger mere end 50 kilometer væk.

En nyere tendens er, at der opstår egentlige handelsmiljøer i turistområder. Tydelige eksempler herpå er f.eks. Blåvand i Vestjylland, Marielyst på Falster og lokalområder langs den nordsjællandske kyst, hvor der centralt i de store sommerhusområder har udviklet sig egentlige bycentre med talrige tøj- og boligbutikker. Handelsmiljøerne udvikler sig også kraftigt i mange mindre og mellemstore ferieområder. Og egentlig giver det jo god mening, at man i sin ferie – i modsætning til i den travle hverdag – har god tid til at shoppe. Udfordringen er selvfølgelig, at det kan udløse en konkurrencesituation med den lokale købstad.

Kigger vi på den traditionelle bymidte, er der også blandt specialbutikkerne på handelsbyernes centrale butiksstrøg sket en forandring: Vareudbuddet i butikkerne er blevet mere ens, der er flere kædebutikker, og alene på butiksudbuddet kan det være svært at se, om man er i den ene eller den anden provinsby. Denne oplevelse forstærkes af, at der i de små og mellemstore byer er relativt få egnsteatre, biblioteker, biografer, museer og uddannelsesinstitutioner, som ellers er medvirkende til at give byernes historiske midte egenart og karakter.

”Der findes ikke en mirakelkur, men vi ved fra få, men overbevisende eksempler, at en flerstrengt, langsigtet indsats kan gøre en forskel og gøre handelslivet mere robust over for en eventuel ny periode med restriktioner.” [s. 74]

Samtidig er mange små specialbutikker blevet ”opslugt” af de store varehuse, som huser kiosk og bager, tilbyder pakkeafhentning og har afdelinger for elektronik, skønhedspleje, beklædning, legetøj og boligudstyr.

Endelig har planlovens mulighed for at udlægge aflastningscentre (større butiksområder uden for bymidten) været en katastrofe for de historiske handelsmiljøer i byernes midte, hvilket vi efterhånden ser konsekvensen af. Meget tyder på, at bymidten ikke kan klare sig i konkurrencen med aflastningscentrene, som ligger optimalt i forhold til tilgængelighed, synlighed og convenience. Herudover har mange kommuner efter kommunalreformen i 2007 samlet deres administrative arbejdspladser i nye, decentralt beliggende rådhus, og uddannelsesinstitutioner er mange steder flyttet til campusområder i byernes periferi.

Diagnosen er, at butikslivet i de danske handelsbyer mange steder er under pres. Her er det værd at nævne, at handelsstandsforeninger i de fleste byer gør et formidabelt stykke arbejde for at modarbejde butiksdøden i bymidten, ofte gennem meget omfattende frivilligt arbejde. Mange handelsstandsforeninger er dygtige til at organisere de butiksdrivende omkring events og arrangementer, fælles kampagner og markedsføring. Mange steder er der blevet råd til en citychef eller en citymanager, og der afprøves såkaldte BID-modeller (BID står for Business Improvement Districts) efter udenlandsk forbillede.

Der er ingen tvivl om, at en dygtig handelsstandsforening gør en forskel. Men i og med at coronarestriktionerne lader til at have accelereret en udvikling, der gør det sværere at drive butik i de historiske handelsmiljøer, er der brug for tiltag i både lovgivning og planlægning – og ikke mindst er der brug for, at forbrugerne tager ansvar for deres lokale handelsby.

Et kig i værktøjskassen – hvad kan og bør vi gøre?

Heldigvis er der flere værktøjer, der kan tages i brug for at stabilisere og i sidste ende styrke butikslivet i de danske handelsbyer. Der findes ikke en mirakelkur, men vi ved fra få, men overbevisende eksempler, at en flerstrengt, langsigtet indsats kan gøre en forskel og gøre handelslivet mere robust over for en eventuel ny periode med restriktioner.

På Christiansborg er der netop blevet kigget på planlovens detailhandelsbestemmelser, og i regeringens udspil Tættere på – flere uddannelser og stærkere lokalsamfund [Regeringen, 2021] bliver det foreslået, at det i foreløbig fem år ikke skal være muligt at udlægge nye aflastningscentre i handelsbyerne. Der er ingen tvivl om, at det er en god idé at begrænse udlægningen af aflastningscentre, men det er nok mere tvivlsomt, om det vil have en egentlig effekt. Man bør gå videre og i lovgivningen også helt fjerne muligheden for at udvide eksisterende aflastningscentre.

En anden vej til at nå samme mål er, at de lokale byråd ophører med en praksis, der desværre fortsat er alt for udbredt: at der gives tilladelser til dagligvarebutikker ved indfaldsveje, og at aflastningscentre udvides med stadig flere butikker, der egentlig bør ligge centralt i byerne. Det er ude i kommunerne, at udflytningen sker i det daglige. De lokale byråd og forvaltninger skal både være mere bevidste om konsekvenserne af en "løs hånd" i forhold til tilladelser til nye butiksplaceringer uden for bymidten, og de skal ruste sig med faglig indsigt, der kan give modspil, når store professionelle detailhandelsudviklere presser på.

Et andet udspil fra Christiansborg handler om at støtte etableringen af såkaldte velfærdscentre i byernes midte. Velfærdscentre kan f.eks. bestå af bibliotek, sundhedshus, skolefunktioner, kulturtilbud og detailhandel blandet i samme bygningskompleks eller projektområde, centralt beliggende i byerne. Hér har vi fat i, om ikke et opgør med, så i hvert fald en reaktion på den funktionelle forenkling af bymidten, som modernismen medførte, og en anerkendelse af, at det er for sårbart at lægge ansvaret for et attraktivt og sundt byliv over på de butik drivende alene. Vi skal igen forsøge at blande forskellige funktioner i bymidten, så der både er kulturtilbud, arbejdspladser, uddannelsesinstitutioner, boliger, detailhandel samt formelle og uformelle mødesteder.

Hér er der meget, kommunerne selv kan gøre. Kommunen er både myndighed i forhold til byens planlægning og typisk også den største ejendomsejer i byen og en af de vigtigste lejere for andre bygningsejere. Endelig er det kommunen, der har mulighed for at flytte de store, bylivsskabende funktioner ind centralt i byen, f.eks. skoler, uddannelsesinstitutioner, medborgerhuse, kultur- og foreningshuse, rådhus, biblioteker, museer, teatre, busholdepladser, stationer og sportsfaciliteter. Det er hverken nemt eller billigt

at flytte rundt på disse store funktioner, men der er ingen tvivl om, at vil man sikre et sundt handelsliv og en livlig bymidte, er det hér, langt den største effekt kan hentes.

En anden opgave, kommunerne har foran sig, er igen at gøre bymidten attraktiv for børnefamilierne og de unge borgere. Mange byers centrale by- og gaderum bærer præg af, at den demografiske udvikling har medført, at de lokale politikere orienterer sig meget mod den ældre del af befolkningen. Det kan indimellem være svært at se, når man ikke selv er ung, men man kan lave en lille øvelse: Prøv at tænke på, hvor mange steder og funktioner i din lokale by der er indrettet med børn og unge som den primære målgruppe. Prøv så at vende billedet om, og forestil dig, at seniorer og ældre borgere alene var henvist til disse steder, og at resten af byens offentlige rum var målrettet børn og unge.

Unge mennesker er typisk ikke dem, der skaber den største omsætning i butikkerne, men unge mennesker giver til gengæld liv og variation i byens rum, særligt i dagtimerne, når der ellers er stille i byen. Samtidig er det vigtigt at investere i de lokale børn og unge, da det medvirker til, at de potentielt flytter tilbage og stifter familie efter endt uddannelse.

Under coronarestriktionerne var det tydeligt, at særligt de små og mellemstore butikker klarede sig bedre end forventet. Handelsstandsforeningerne gav udtryk for, at det i høj grad skyldtes, at de lokale handlende bevidst bakkede op om de lokale butikker. Det fortæller os, at vi som borgere og forbrugere også har et ansvar for at understøtte et sundt, lokalt butiksudbud. Det er ikke uden betydning, om vi køber vores løbebukser i varehuset eller i den lokale sportsbutik eller køber værtindegaven i blomsterbutikken i stedet for på tankstationen. Som byplanlæggere hører vi ofte, at lokale borgere er kede af, at deres by har fået færre og færre specialbutikker, men spørger man ind til borgernes indkøbsadfærd, er det tydeligt, at vi som forbrugere ikke er gode nok til at tage vejen ind til bymidten.

Også her har kommunerne et ansvar. Hvis de historiske handelsbyer skal kunne konkurrere med aflastnings- og butikscentre, skal der sikres god tilgængelighed og synlighed. Der skal være styr på, hvordan man som besøgende ankommer til byen på en måde, så man ikke hver gang fristes til at stoppe ved dagligvarebutikken i aflastningscentret i stedet for at tage turen ind i handelsgaden. Og når man ankommer til byen, skal det være nemt at finde en parkeringsplads og bevæge sig ud i gaderne som fodgænger. Det kræver, at der udarbejdes egentlige strategier for trafik, ankomst og parkering, som ikke alene har fokus på fremkommelighed og sikkerhed, men sætter barren så højt som muligt, når det handler om at gøre bymidten tilgængelig

for potentielle kunder, der understøtter butiks- og byliv. Det betyder ikke, at bymidten skal indrettes alene for at tilgodese bilismen, idet erfaringen er, at dette hurtigt giver uattraktive og utrygge by- og gaderum. Det handler snarere om at udvikle egentlige trafik- og parkeringsstrategier, der sikrer både tilgængelighed og rum for byliv.

Tid til refleksion – hvad har vi lært af COVID-19?

Som danskere har vi gennem efterhånden mange år vænnet os til, at varer og tjenesteydelser er tilgængelige, når og hvor vi har brug for dem – hvad enten det drejer sig om indkøb af dagligvarer, at få klippet håret eller at spise en god middag på en restaurant. Heldigvis ser det indtil videre ud til, at det mønster ikke er brudt, og at mange butikker og serveringssteder har klaret sig gennem nedlukningerne. Mange nye butikker og serveringssteder er endda åbnet under eller i kølvandet på restriktionerne.

Men coronarestriktionerne gjorde det samtidig tydeligere for os, hvor meget handel og butiksliv faktisk definerer byernes midte og dermed også vores mest centrale, offentlige mødesteder og byrum. I en perfect storm af urbanisering, globalisering, centralisering og velmenende funktionsopdeling er der i byerne blevet skabt en bymidte, hvor forbrug og shopping danner rammen om stort set alle aktiviteter og sociale møder. Det er hverken socialt, miljømæssigt eller økonomisk bæredygtigt på den lange bane.

De butiksdrivende selv har udvist stor fleksibilitet og tilpasningsdygtighed i en meget svær tid. Det kan de nok gøre igen, men nu er det vores tur: Forbrugere og beslutningstagere bør tage ansvar for at understøtte en bevægelse tilbage mod den blandede by, hvor offentlige velfærdsinstitutioner, kulturtilbud, arbejdspladser, boliger og butiksliv understøtter hinanden, og hvor bylivet er funderet i brede, inkluderende, sociale konstruktioner – både formelle og uformelle.

God arbejdslyst til os alle!

Referencer

Realdania (2021). *Detailhandelens udvikling – under og efter corona-nedlukningen.*

www.urland.dk/coronanedlukning

RED (2021). Danish Investment Atlas 2021.

Regeringen (2021). *Tættere på – flere uddannelser og stærkere lokalsamfund.* Indenrigs- og Boligministeriet.

Fremtidens byliv

Som amerikaner bosat i Danmark vil jeg mene, at Danmark nok var det bedste sted i verden at være mellem marts 2020 og december 2021.

Selvfølgelig er alt ikke perfekt i Danmark, men jeg har alligevel nogle data, der underbygger min påstand. Uanset om man ser på, hvordan vi danskere bedømmer vores bolig, hvordan vi rejser, eller hvordan vi køber ind, så har COVID-19 ændret næsten alle aspekter af vores hverdag i byerne. Og det er ikke nødvendigvis en dårlig ting. Så måske har jeg ret i, at Danmark er et af verdens bedste steder at bo – også under en pandemi og i tiden, der følger efter?

Med de mange forandringer, der har fulgt i kølvandet på COVID-19, er der brug for, at vi udvikler nye praksisser inden for planlægning, design og samarbejde, så vi imødekommer forandringerne i samfundet. Med udgangspunkt i data, som vi har indsamlet i Helsingør, København, Svendborg og Horsens, suppleret af det arbejde, der er udført mellem USA, Sydamerika og Asien under hele pandemien [covid19.gehlpeople.com], vil jeg diskutere byernes fremtid, og hvordan vi kan bruge læringen fra de seneste to år til at forandre morgendagens tænkning.

Lokale mødesteder er blevet vigtige

Der lurer stadig mange ubekendte faktorer i horisonten, parallelt med at byerne fortsat forsøger at tackle den globale pandemi. Men ét er sikkert: Pandemien har medført store ændringer i vores måde at bo, arbejde, rejse og omgås hinanden på – forandringer, som vil fortsætte med at påvirke os i den nærmeste fremtid. Mange har skrevet om og spekuleret over fremtidens arbejde, som utvivlsomt vil ændre sig, men der er blevet brugt for lidt tid på fremtidens bolig.

De fleste af os kender nogen, som under pandemien har besluttet at skifte job, eller

som har sagt deres job op for at fokusere på familielivet, parforholdet eller for at følge en helt ny karriere – måske et eksotisk sted. Men på trods af en opfattelse af, at der sker en flugt fra byerne, har boligpriserne i mange byer rundtom i verden, og især i de danske byer, aldrig været højere. Ifølge Nationalbanken skyldes denne generelle tendens, at folk på grund af pandemien bruger mere tid hjemme og derfor sætter højere pris på værdien af velbeliggende og velfungerende boliger. Det er oplagt, at boliger, som har adgang til grønne områder, som har et ekstra værelse til hjemmekontor, og som ligger tæt på frokoststeder, vil være mere attraktive for dem, der er så heldige at kunne arbejde hjemmefra. Denne udvikling betyder, at attraktive boliger bliver mere uopnåelige for folk, der arbejder i stedspecifikke sektorer såsom service- og sundhedssektoren, og som ikke har den luksus at kunne arbejde hjemmefra.

Fordi pandemien har fået folk til at tilbringe mere tid i deres lokalområde, har mange fået nyt kendskab til de offentlige rum. Dermed kom pandemien til at understrege betydningen af faciliteter og byrum i folks lokalområder. Vores forskning viser, at lokale mødesteder med forskellige typer faciliteter var velbesøgte under nedlukningen i flere danske byer, og det er de fortsat. På samme måde skete der en stor stigning i brugen af udendørsarealer til motion og leg i nogle områder.

Byernes potentiale for folkesundheden

COVID-19 fremhævede, hvad vi allerede vidste: at et generelt dårligt helbred øger risikoen for alvorlig sygdom og risikoen for andre sygdomme. Fedme fordobler f.eks. risikoen for et alvorligt forløb med COVID-19, særligt for mennesker under 65 år [Kuehn, 2021; Kompaniyets et al., 2021]. Alligevel har der været bemærkelsesværdigt lidt diskussion om forebyggende behandling af fedme. Sund kost, regelmæssig motion og stærke sociale netværk kan være en del af en sundhedsstrategi, der drastisk kan reducere risikoen for alvorlig sygdom som følge af COVID-19. Tidligere tilgange, såsom advarselslabels på fødevarer og kalorietælling, har koncentreret sig om individet og den enkeltes egen viden og egne handlinger. Men man bør ikke give den enkelte skylden for bestemte livsstilsvalg. Især ikke dem, der måske ikke har midlerne til eller muligheden for at leve et sundere liv. I stedet for at placere ansvaret for at ændre hverdagens usunde adfærd på den enkelte kan byplanlæggere og eksperter i folkesundhed samarbejde systematisk og målrettet om at designe byrum, der giver nem adgang til sund mad, muligheder for at mødes og interagere med andre mennesker samt muligheder for regelmæssig motion. Et eksempel er projektet Redesigning Neighborhoods to Shift Youth Diets [Gehl, 2019] og Cities Changing Diabetes [Novo Nordisk et al., 2015].

Der bør ske et skift fra, at ansvaret for sundhed er op til den enkeltes personlige adfærd, til, at det er op til systemet at gøre sunde adfærdsmønstre til det nemmeste

Foto: Lars Gemzøe

Billede 1 + 2. Israels Plads i oktober 2019 [s. 80] og april 2020. Lokale byrum, der allerede er indrettet til fleksibel brug med mange siddepladser og plads til at lege, var mere populære i foråret 2020 end før.

Andre lokale byrum som Enghave Plads, Superkilen og Sundbyøster Plads tiltrak også mere aktivitet under COVID-19 end tidligere [Gehl, 2020].

og praktiske valg. På den måde kan den offentlige samtale om borgernes basale sundhed være handlingsorienteret uden at være formynderisk eller tale ned til grupper af mennesker, men snarere bruge kollektiv intelligens til at tage kollektivt ansvar for de sociale og miljømæssige årsager til folkesundheden.

Fedme er ikke den eneste sundhedsfaktor, der øger risikoen for at pådrage sig mere alvorlige COVID-19-symptomer. Vi ved, at personer, der er mere udsat for luftforurening, har en højere forekomst af alvorlige COVID-19-symptomer [Frontera et al., 2020]. Stedet har altså betydning for folkesundheden. Heri ligger den store mulighed, som COVID-19 præsenterer for vores folkesundhed: ikke at vende tilbage til det gamle paradigme med fokus på videnskabskampagne fokuseret på enkeltpersoner, men snarere forme det, vi har, så vi kan se reelle, realiserbare ændringer i systemerne og i sidste

Foto: Lars Gemzøe

ende i folks hverdag. Under nedlukningen rapporterede byer over hele verden om betydelige reduktioner af forurening og bedre luftkvalitet. Håbet var, at byerne kunne bygge videre på de positive resultater ved at holde trængslen på vejene nede og udnytte adfærdsændringerne, så vores byer blev præget af mikromobilitet, dvs. flere fodgængere, cyklister, elscootere og andre transportmidler, der kører under 25 kilometer i timen. Men – COVID-19 tilskynder imidlertid også folk til at køre mere i bil, og der er data, der viser, at antallet af privatbilister er stigende.

Hvordan vi bevæger os gennem byen

Håbet ved coronapandemiens begyndelse var, at den ville indlede en ny bølge af grøn og sund mobilitet, men i stedet risikerer coronasituationen og politikernes fokus på den grønne omstilling at skubbe bilpolitikken 20 eller 30 år tilbage i tiden og medføre trafikpropper, trængsel på vejene og færre offentlige rum i vores byer. Lad os først tage disse problemstillinger hver for sig og derefter samlet.

COVID-19 og transport: Under pandemien begyndte et stigende antal mennesker at gå og cykle, men mange flere begyndte at køre i bil [Politiken, 2021]. I den nuværende situation, hvor folk arbejder hjemme en til to dage om ugen, har folk vænnet sig til at køre

i bil de dage, de skal på kontoret. Adskillige husstande har købt en ekstra bil til pendling [Furher et al., 2021]. Statistikken viser, at den store taber har været den offentlige transport. Trafikken var generelt mindre i løbet af det første halvandet år af pandemien, og folk vænnede sig fra at tage offentlig transport.

Grøn omstilling og elbiler: Samtidig har vi politiske partier, især på venstrefløj, der konkurrerer om at få flere elbiler på vejene. Radikale Venstre startede med at love en million nye elbiler [EnergyWatch, 2020]. For ikke at blive overgået lover Enhedslisten 1,2 millioner nye elbiler inden 2030. Ingen af disse angiveligt grønne partier meldte noget om, at elbilerne skulle erstatte benzinbiler, eller om at sætte et loft over det samlede antal biler i landet. Dermed har vi fået økonomiske og miljømæssige incitamenter til at få flere biler på vejene i Danmark i et tempo, som aldrig før er set. Ironisk nok er det hele rammesat ud fra perspektivet om den grønne omstilling og miljøvenlighed.

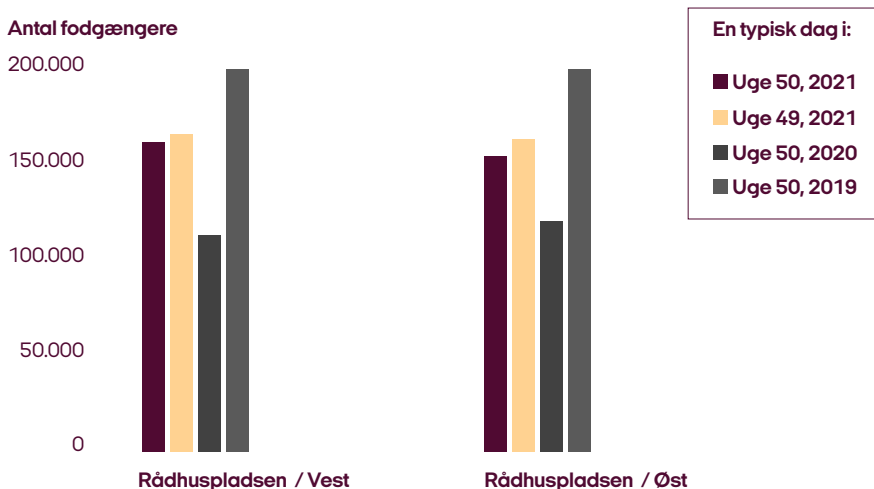
Hvordan ser det så ud, hvis vi kombinerer disse to tendenser: pandemien og elbilspolitikken? Trafikken i Danmark er steget med 10 procent på motorveje i hele landet og med 5 procent i København [Politiken, 2021] – på trods af at folk stadig arbejder hjemme en til to dage om ugen i gennemsnit. Der har aldrig før været større motivation eller en bedre sundhedsmæssig grund til at tage bilen. Jeg frygter, at hvis byerne fortsætter med at fremme elbiler uden at supplere med investeringer i anden grøn mobilitet, vil det "lamme" transportnettene i byerne og annullere de fremskridt, der er sket i løbet af det sidste årti.

Vi er nødt til at overveje, hvordan vi kan kombinere infrastruktur til elbiler med andre investeringer i mobilitet, der faktisk gør byen mere tilgængelig i stedet for bare at fylde den op med grønne køretøjer. Desværre er der ikke mange eksempler at lære af. Regeringer og enkeltpersoner rundt om i verden synes at være så begejstrede for den hurtige løsning, som elbilen tilbyder, at grønne biler er godt på vej til at blive synonyme med den grønne omstilling. Det, som folk har det med at glemme, er, at en elbil fylder lige så meget i vores byer som en benzinbil. En elbil er lige så ineffektiv, når det gælder brug af materialer og strøm, eftersom den også står stille 94 procent af tiden. Det sørgelige er, at vi sidder som frøer i den tiltagende varme gryde og klapper os selv på skulderen over at købe elbiler, mens mere og mere plads på fortovet bliver overladt til ladestandere, og mens flere og flere indser, hvor mange parkeringsanlæg der skal bygges for at huse disse ekstra biler.

Konsekvenserne for den fysiske detailhandel og hovedgaderne

Fodgængerantallet på Strøget i København er stadig ikke vendt tilbage til niveauet fra før pandemien, selv i begyndelsen af juleindkøbssæsonen, hvilket tyder på, at detailhandlen måske aldrig bliver den samme igen.

Figur 1. Antallet af fodgængere er steget fra 100.000 personer per dag i december 2020 til næsten 150.000 personer per dag i december 2021. Men det er stadig ikke på niveau med en typisk decemberdag i 2019, hvor 200.000 fodgængere gik over Rådhuspladsen på en gennemsnitlig dag. [Gehl, 2019.]

Nedturen for byernes hovedgader begyndte, længe før COVID-19 ramte, men der er ingen tvivl om, at pandemien har fremskyndet udviklingen inden for e-handel og online-levering. I Danmark oplever vi den højeste andel ledige butiksejlemål i bymidternes hovedgader i årtier [Dansk Erhverv, 2020; RetailNews, 2020]. Når folk tilbringer mere tid i lokalområderne, er der potentiale for at genoplive gågaderne i disse områder. Der er behov for at undersøge, hvordan livet i lokalområderne kan overføres til bymidterne, og hvordan vi kan tænke meget mere smart, når det gælder fysisk detailhandel. Der er brug for, at vi skaber oplevelser, som man ikke kan få online.

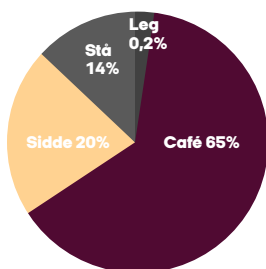
Data fra vores analyse af byer under nedlukningen viser, at mens fodgængertrafikken faldt betydeligt i steder som Svendborg bymidte, forblev brugen af det offentlige rum relativt konstant. Folk tilbragte stadig tid i velindrettede byrum med et godt mikroklima såsom Krøyers Have i Svendborg og på Enghave Plads i København, men aktiviteterne i disse rum skiftede i retning af motion og leg og væk fra udendørs siddende ophold.

Dette giver et fingerpeg om, hvordan byer kan bringe folk sammen – hvad enten det er omkring kultur, shopping eller andre aktiviteter – for at sikre, at det lokale erhverv og

Figur 2. Fordeling af aktiviteter i de større offentlige rum i Svendborg i 2008 og i 2020.

Der er næsten lige så meget aktivitet under coronanedlukningen i april 2020 [280 personer, som opholder sig i det offentlige rum] som i sommeren 2008 [320 personer, som opholder sig i det offentlige rum] i centrum af Svendborg. Men fordelingen af aktiviteter er ændret drastisk fra primært at være siddende cafépublikum i 2008 til at være leg og socialt samvær i 2020, hvor caféerne var lukket.

Fordeling af aktiviteter i det offentlige rum i Svendborg i 2008

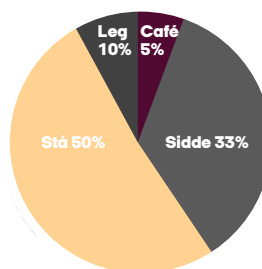
0,2%

Leg

65%

Café

Fordeling af aktiviteter i det offentlige rum i Svendborg i 2020

10%

Leg

5%

Café

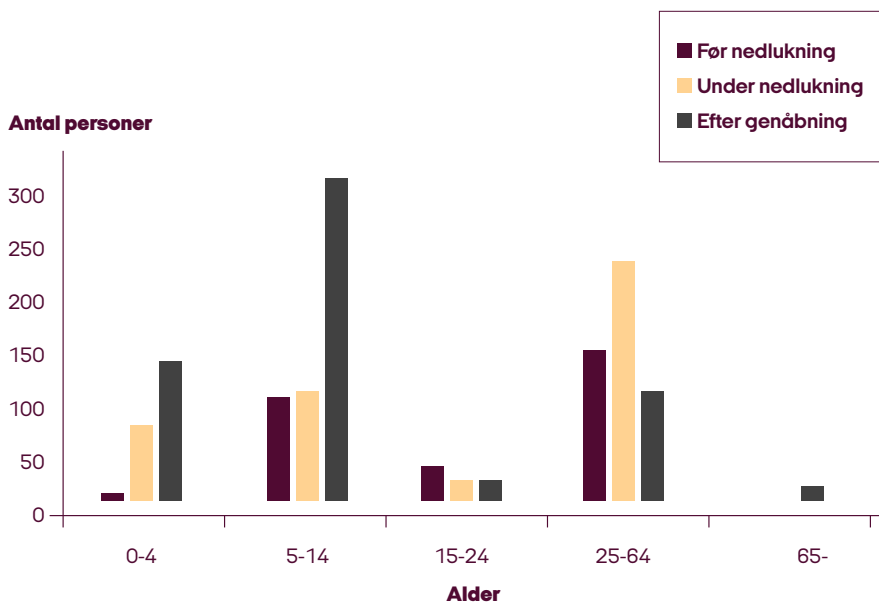
den økonomiske udvikling fortsat kan trives på trods af nogle af de skift, vi ser, i retning af e-handel. Faktisk er de offentlige rum, der indbyder til unges aktiviteter og leg, fortsat mere brugt end før pandemien.

Når byerne begynder at åbne igen, vil folk fortsat undgå "monofunktionelle" områder, altså områder, der kun rummer beboelse, kontor eller industri. Ud fra data om, hvilke bymidter der er kommet hurtigst tilbage til normalen og fortsat klarer sig godt, kan man argumentere for, at vi skal ændre bymidterne, så de ikke blot er drevet af "caffe latte-kulturen", og i stedet genopfinde dem med udgangspunkt i produktion såvel som forbrug.

Dette baner vejen for Industri 4.0 – den næste bølge af ren og grøn produktion, der er velegnet til bymidter og til at skabe flere muligheder for at fremstille produkter, især i stærkt industrialiserede bymidter.

Traditionelt har man talt om arbejde, hjem og *third places* såsom f.eks. caféer eller uformelle arbejdssteder, men måske har vi brug for en hybrid mellem dem? Vi har brug for en

Figur 3. Under nedlukningen fik folk kendskab til nye lokale byrum og fortsætter nu med at bruge dem. Det så vi bl.a. på Sundbyøster Plads, hvor tre gange så mange børn og 17 gange så mange spædbørn brugte tid i det offentlige rum i 2020 sammenlignet med tiden før nedlukningen.

slags "fjerde sted", som adskiller sig fra hjemmearbejde og caféer. Måske et hybridsted, der går på tværs af virksomheder, som ligger tættere på vores hjem, og som imødekommer lokalsamfundets behov? For at muliggøre nye finansielle drivkræfter i byerne har produktionsvirksomheder brug for et incitament til at katalysere mulighederne i Industri 4.0. Byens ledere bør overveje værktøjer som f.eks. kortvarige lejemål, huslejetilskud og midlertidige byggetilladelser.

Hvor den private sektor er klar til at eksperimentere, har den offentlige sektor ikke nødvendigvis en forvaltningsstruktur, der tillader det. Så for at byerne i fremtiden kan få succes, skal der være en enhed, der koordinerer mellem iværksætteridéer og de bureaukratiske barrierer, der forhindrer byerne i at fylde de tomme butikslokaler op.

Hvor skal vi hen herfra?

Disse indsigter i bolig, sundhed, mobilitet og detailhandel giver klar inspiration til fremtidens byer og til, hvordan vi bedre kan komme videre efter det seneste halvandet år med COVID-19. Men her, hvor vi står, i den nuværende situation med stigende bolig-

priser, stigende trafik og den voksende kløft mellem de sundeste og de mest syge borgere i vores samfund, spekulerer jeg på, om tingene når at blive endnu værre, før vi er tvunget til at tackle problemerne anderledes. Den nuværende og fremtidige klimasituation gør det kun endnu mere nødvendigt at handle ud fra en systemisk tilgang. Selvom systemtænkning er blevet lidt af et modeord, er der kun få konkrete eksempler på, hvordan det anvendes.

Som det er tilfældet med enhver tilgang til systemændringer, er den proces, der gennemføres i forbindelse med projektet, tidskrævende og kompleks. Den involverer flere interessenter og går på tværs af den offentlige, den private og civile sektor. Alligevel er processen voldsomt kompliceret, og adfærdsændringerne er håndgribelige og målbare. Vigtigst af alt er, at forandringen kan gentages og skaleres. Den gradvise adfærdsændring, der er observeret hos hundreder af mennesker, kan skaleres op hundreder af andre steder med mulighed for at ændre adfærden hos hundred tusinder af mennesker.

”Vi har brug for en slags ”fjerde sted,” som adskiller sig fra hjemmearbejde og caféer. Måske et hybridsted, der går på tværs af virksomheder, som ligger tættere på vores hjem, og som imødekommer lokalsamfundets behov.” [s. 84]

Vores hovedresultater viser, at de adfærds mønstre, der udfolder sig i det offentlige rum, bliver påvirket og dikteret af kvaliteten og programmeringen af de offentlige rum. Folk i alle aldre mødes, motionerer, leger, handler og bevæger sig rundt i det offentlige rum, når omgivelserne indbyder til det. Uanset om butikkerne har åbent, om caféerne serverer mad, eller om skolen er åben eller ej, udgør det offentlige rum ryggraden i vores samfund. Alene det tyder på, at byplanlæggere, folkesundhedseksperter, trafikplanlæggere og ejendomsudviklere er mere afhængige af hinanden. Pandemien udfordrer den historiske tradition, hvor byer blev planlagt og styret i geografiske og faglige siloer.

Nu, hvor 2021 er ved at være slut, er vi midt i en fjerde bølge af COVID-19, og Danmark er klart stadig et af verdens bedste steder at bo. Men de tre første bølger har ikke ændret meget ved den udvikling, større danske byer som København og Aarhus er inde i. Vi ser tendenser til, at det er svært for mennesker med lav til almindelig indkomst at få råd til at bo i byerne. Vi er på vej mod et samfund med et sundhedsmæssigt A- og B-hold, og hvor det er svært at drive sygehuse af høj kvalitet uden for de store byer. Og vi er inde i en udvikling, hvor Danmark er ved at miste sin status som et fyrtårn inden for bæredygtighed.

Forhåbentlig vil den fjerde, femte eller sjette bølge af pandemien være et wake-upcall og føre til den systemiske ændring, der er nødvendig for at gøre vores byer sundere, grønnere og med plads til alle.

Referencer

BBC News (2018). *Climate change: The massive CO₂ emitter you may not know about.*

<https://www.bbc.com/news/science-environment-46455844>

Dansk Erhverv (2020). *Coronakrisens konsekvenser i detailhandlen.*

<https://www.danskerhverv.dk/politik-og-analyser/analyser/coronakrisens-konsekvenser-i-detailhandlen/>

EnergyWatch (2020). *Oppositionen og De Radikale stiller krav om en million elbiler.*

<https://energiwatch.dk/Energinyt/Cleantech/article12516893.ece>

Frontera, A., Cianfanelli, L., Vlachos, K., Landoni, G. & Cremona, G. (2020). *Severe air pollution links to higher mortality in COVID-19 patients: The "double-hit" hypothesis.* The Journal of infection, 81(2), 255-259. <https://doi.org/10.1016/j.jinf.2020.05.031>

Furcer, T., Holland-Letz, D., Rupalla, F. & Tschiesner, A. (2021). *Car buying is on again, and mobility is picking up.* McKinsey & Company. <https://www.mckinsey.com/business-functions/marketing-and-sales/our-insights/how-consumers-behavior-in-car-buying-and-mobility-changes-amid-covid-19>

Gehl (2019). *Redesigning Neighborhoods to Shift Youth Diets.*

<https://gehlpeople.com/projects/copenhagen-foodscapes/>

Gehl (2020). *Public Space and Public Life during Covid 19.*

<https://covid19.gehlpeople.com/>

Kompaniyets, L., Goodman, A.B., Belay, B. et al. (2021). *Body Mass Index and Risk for COVID-19–Related Hospitalization, Intensive Care Unit Admission, Invasive Mechanical Ventilation, and Death — United States, March–December 2020.* MMWR Morb Mortal Wkly Rep;70:355–361. <http://dx.doi.org/10.15585/mmwr.mm7010e4>

Kuehn, B.M. (2021). *More Severe Obesity Leads to More Severe COVID-19 in Study.* JAMA.

325(16):1603. doi:10.1001/jama.2021.4853.

Novo Nordisk (2015). *Cities Changing Diabetes, Knowledge Hub Report.*

<https://www.citieschangingdiabetes.com/knowledge-hub/reports.html>

Politiken (2021). *Bilerne snegler sig afsted mens passagerne bliver væk fra tog og bus.*

<https://politiken.dk/klima/art8424904/Bil-k%C3%B8erne-snegler-sig-af-sted-mens-passagerne-bliver-v%C3%A6k-fra-tog-og-bus>

RetailNews (2020). *Detailhandel går ind til coronakrisen med rekordhøj tomgang.*

https://www.retailnews.dk/article/view/709183/detailhandel_gar_ind_til_coronakrisen_med_rekord-hoj_tomgang

Bosætning og boligkøb før, under og efter COVID-19

Da COVID-19 ramte Danmark i marts 2020, stod boligmarkedet over for en uhørt udfordring. Det var ventet – og blev også hurtigt en realitet – at restriktionerne, som fulgte pandemien, ville ramme verdenshandelen og økonomierne og udløse en økonomisk krise med fald i nationalindkomst og stigende arbejdsløshed. Samtidig ville vor hverdag blive ramt på en anden måde, når begrænsningerne i vor bevægelsesfrihed og handlemuligheder tilsammen med angsten for sygdommen kom oven i den økonomiske krise. Mens vi har erfaring med at vurdere følgerne af en samfundsøkonomisk krise på boligmarkedet fra tidligere kriser, har vi ikke fortilfælde til den påvirkning, som pandemien medførte. Erfaringer med den spanske syge fra 1918 til 1920 ligger for langt tilbage i tiden, og samtidig gjaldt det, at den pandemi var mere dødelig, og at den ramte under og umiddelbart efter 1. verdenskrig.

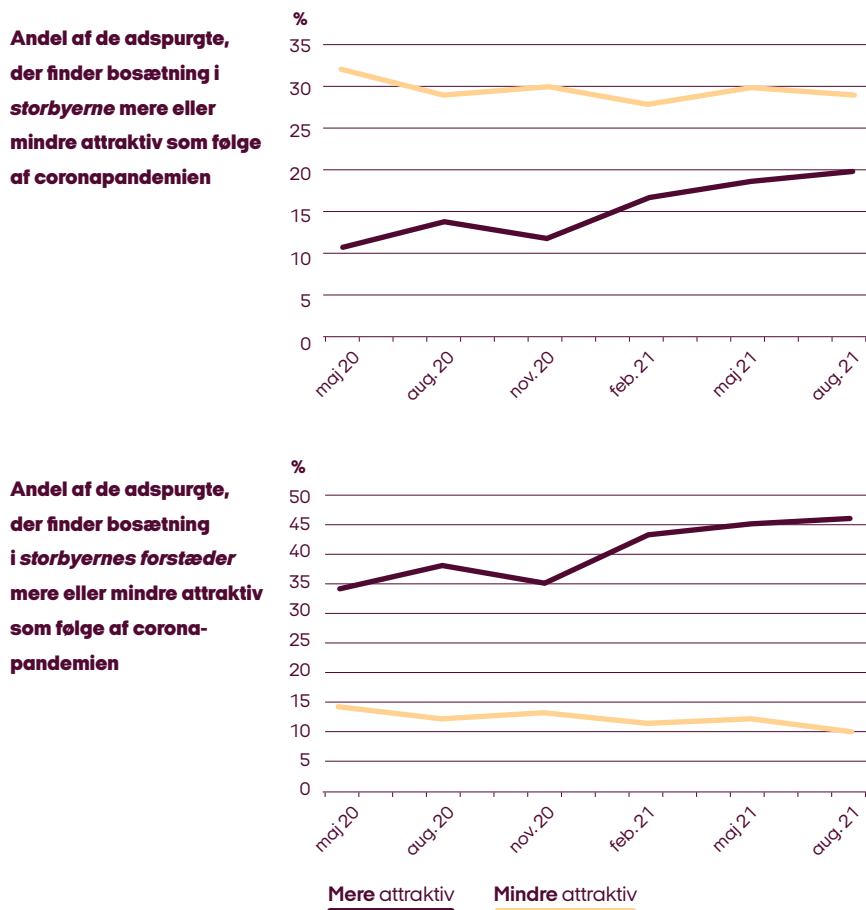
Det var ventet, at boligmarkedet ville følge samfundsøkonomien ned i en bølgedal, og i begyndelsen så dette også ud til at ville ske. Den 14. marts 2020 strammede regeringen restriktionerne ved at lukke grænserne, og den 17. marts blev det annonceret, at forsamlinger over ti personer blev forbudt, og at storcentre, restauranter m.fl. blev lukket. Den meget håndgribelige nedlukning så ud til at dæmpe interessen for at købe/sælge bolig markant, og ejendomsmæglerne meldte, at al aktivitet var ophørt. I marts 2020 faldt prisen på ejerlejligheder i Danmark med 2,1 procent i forhold til måneden før, og i Region Hovedstaden var faldet 1,8 procent. Selvom boligpriser normalt kan svinge fra måned til måned, var denne nedgang på en enkelt måned markant. Det er et fald, man normalt kun vil se i december måned, der normalt er den svage måned i ejendomsstatistikken, der har sin egen form for sæsonudsving. Antal solgte ejerlejligheder lå i marts 2020 19 procent lavere end samme måned året før.

En tro på, at landdistrikterne ville blive mere attraktive

Boligøkonomisk Videncenter har siden 2010 brugt Danmarks Statistik til fire gange om

året at gennemføre en omfattende spørgeundersøgelse til et repræsentativt udvalg af danskere. Da pandemien ramte Danmark, tilføjede videncentret en række spørgsmål til undersøgelsen med virkning fra og med maj 2020. I maj 2020 svarede respondenterne klart, at de forventede et fald i boligpriserne, og at de forventede at antallet af bolighandler ville falde. Samtidig svarede de adspurgte, at de troede, at storbyerne ville blive mindre attraktive bosættelsesmæssigt som følge af pandemien, mens forstæder, provins og landdistrikter omvendt ville blive mere attraktive [se figur 1]. Denne sidste melding var ganske klar, og den er gået igen i samtlige målinger, der er blevet gennemført hvert kvartal siden maj 2020.

Figur 1. Kilde: Boligøkonomisk Videncenter

Historisk kort boligkrise

Respondenterne i videncentrets undersøgelse ændrede nærmest øjeblikkeligt holdning til udviklingen i boligpriserne. I maj 2020 regnede 39 procent med, at priserne ville blive lavere om et år, og 3 procent regnede med, at de blev "meget lavere". I august måned regnede blot 14 procent med lavere priser, og 1 procent forventede meget lavere priser. Det blev en historisk kort boligkrise. Den varede maksimalt et kvartal.

Nedgangen i boligpriserne blev kortvarig, og i maj 2020 vendte den faktiske udvikling til en prisstigning på 2 procent for ejerlejligheder i Danmark i forhold til måneden før og 2,7 procent i Region Hovedstaden. Medvirkende til, at de akutte bekymringer forsvandt så hurtigt, har givetvis været de økonomiske hjælpepakker, som alle betydende lande gennemførte, med USA som det toneangivende med præsident Donald Trumps underskrift på The CARES Act den 27. marts 2020, en hjælpepakke på 2.200 milliarder dollars.

Frygt for nedsmeltning på aktiemarkedet

Inden den amerikanske hjælpepakke blev vedtaget, havde de finansielle markeder været ramt af uro, og den toneangivende tyske rente, den 10-årige BUND (statsobligation), var således steget fra den 9. til den 19. marts, et ildevarslen signal for boligmarkederne. Verden syntes endda at være vendt helt på hovedet, da guldet, den ellers altid sikre havn for investorer, begyndte at falde i marts 2020, fra 1.675 USD per ounce den 9. februar til 1.478 USD den 18. marts, en nedgang på 12 procent. Panikken lurede i krogene med en frygt for en gentagelse af nedsmeltningen på aktiemarkederne i oktober 2008, da Finanskrisen ramte. Med hjælpepakkerne på plads blev denne akutte bekymring lagt bag markederne, og en historisk helt atypisk udvikling begyndte at tegne sig for såvel aktiemarkeder som boligmarkeder midt under en økonomisk nedgang.

De danske realkreditrenter faldt støt, og i oktober 2020 meldte Total Kredit sig på banen med en 30-årig fast rente på 0,5 procent for lån både med og uden afdrag.

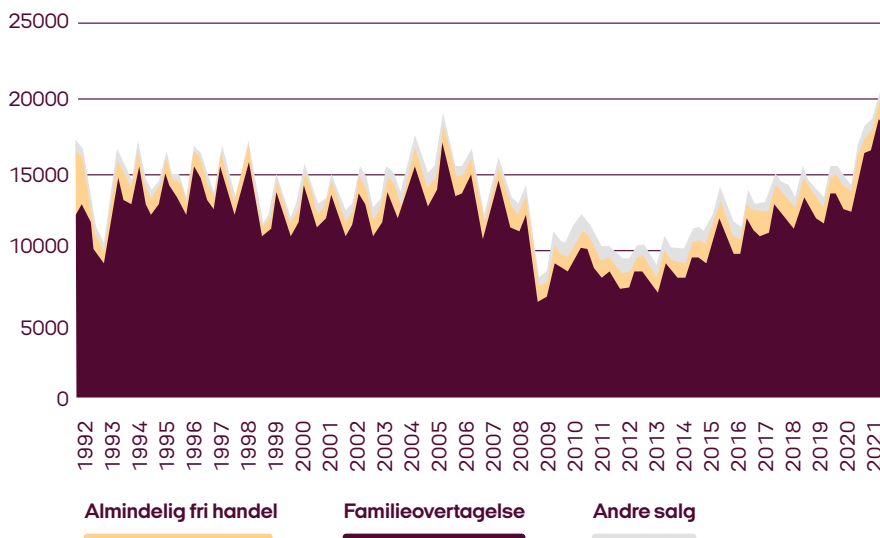
Nedlukningen stimulerer boligmarkederne

Det synes at være lidt af en nationalsport for danskerne at undersøge boligmarkedet. Da Danmark "lukkede ned", virkede det, som om danskerne fandt denne vante og trygge hobby frem med fornyet iver. Hjemsendt fra arbejde rettede man opmærksomheden mod hjemmet, og aviserne kunne siden berette om genbrugsstationer, der blev fyldt op af alle de kasserede gamle møbler, fordi der overalt blev ryddet op. Garager blev tømt, og boligerne blev fyldt med internet-købte nyanskaffelser. Ombygning og renovering tog til, så frygten for ledighed i byggefagene i stedet blev vendt til, at der var ventetid på håndværkere. Mange tog det helt store spring og købte bolig. Spærret inde i en to- eller treværelse-

ses lejlighed i byen med opmærksomhedssøgende børn og kamp om pladsen ved spisebordet til at gennemføre Teams-møderne blev drømmen om at købe hus/rækkehus engang i fremtiden i 2022 eller 2023 fremrykket til 2020. Dermed faldt antallet af udbudte boliger, og det kunne kun ende i store prisstigninger, da udbuddet ramte bunden.

Det er let at tro, at det måtte være en storbybegivenhed, og at hærskarer af børnefamilier ville vende de hippe brokvarterer i København ryggen og søge ud mod parcelhuskvartererne i omegnen. Den stigende boliginteresse var imidlertid spredt ud over hele landet, ligesom det også sås i vore nabolande. En faktor bag den svulmende købsiver var renten, som nåede et rekordlavt niveau. Det indebar, at selvom boligpriserne steg, så var det for Danmark som helhed billigere at købe hus end før pandemien. Økonomer taler om boligbyrden, der er boligudgifterne i procent af den disponible indkomst. Når renten falder, og indkomsten stiger en smule, kan boligpriserne godt stige, uden at boligbyrden stiger. Det var netop, hvad der skete, da den faste 30-årige rente nåede ned i 0,5 procent. Det betød også, at førstegangskøberne, som mange ellers forestillede sig var presset ud af markedet af høje boligpriser, tværtimod købte i større antal i 2020 end i årene før. Resultatet blev rekordstor handelsaktivitet, og niveauet fra 2005 – før den berygtede boligboble – blev overgået (se figur 2).

Figur 2: Antal bolighandler i kvartalet i Danmark, enfamiliehuse. Kilde: Statistikbanken.dk [Tabel: EJEN77]

Selvom historien om de plagede børnefamilier i den mindre lejlighed på Vesterbro, der flytter ud i de grønne omgivelser, er tilforladelig, så forklarer den ikke det boom i handler, der også ramte Sydjylland og Fyn.

Opsving under pandemien var en detalje i det store billede

Der har i medierne været meget fokus på børnefamilierne, der flytter ud af København og køber hus i omegnskommunerne. Københavns omegn er imidlertid ikke den landsdel, der oplevede den største relative vækst i antallet af handler med huse under coronaen. Ser vi på handlerne i 1. halvår 2021 og sammenholder med handlerne i 1. halvår 2019, lå Vest- og Sydsjælland i top med en fremgang på 61 procent. Den blev fulgt af Fyn med en vækst på 49 procent. Herefter kommer Nordsjælland og Sydjylland, begge med 47 procent, og så Vestjylland og Nordjylland med 43 procent. Faktisk ligger København by og København omegn i bunden, hvis man ser bort fra Bornholm, med henholdsvis 32 og 37 procent.

Ser man på udviklingen i det samlede antal handler med både enfamiliehuse og ejerlejligheder tilsammen, ser man også en bred fremgang i aktiviteten spredt over hele landet.

Den brede interesse for boligkøb illustrerer, at udflytningen fra landets store byer under coronaen i virkeligheden kun er en detalje i det overordnede billede af det brede opsving

Figur 3: Stigning i antal handler med huse og ejerlejligheder tilsammen fra 1. halvår 2019 til 1. halvår 2021. Kilde: Statistiskbanken.dk [Tabel EJEN77]

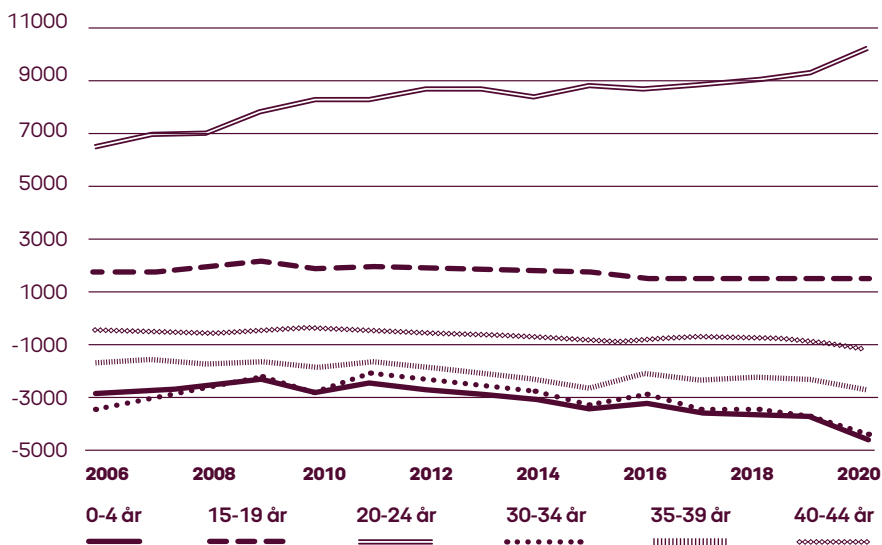
på boligmarkedet. Det er en interessant og bestemt ikke uvigtig detalje, men det er og bliver kun en detalje. Nettoudflytningen fra København steg markant fra 2019 til 2020, men Aarhus, Aalborg og Odense havde en nettotilflytning på nogenlunde samme niveau i 2020 som i 2019.

Tendensen til, at nogle aldersgrupper i større grad flytter ud af København, har været tydelig i mange år. Samtidig har det også været tydeligt, at de yngre, især de 20-24-årige, i stigende grad flytter ind til København [se figur 4]. Derfor er der trods nettoudflytningen i 3. kvartal 2021 flere 20-29-årige og flere 30-39-årige i København, end der var i 3. kvartal 2020, hvor der igen var flere end i 3. kvartal 2019. Bag de begrænsede udsving i nettotilflytningen ligger altså to store modsatrettede bevægelser: en stigende indflytning af de helt unge og en stigende udflytning af de lidt ældre.

Ser man på nettoudflytningen af de 30-39-årige fra København – det typiske forældresegment – så steg nettoudflytningen især til de to dyre kommuner Gentofte og Rudersdal. Det er samtidig de to kommuner, der har det højeste absolutte antal af nettotilflyttede fra København. Ikke uinteressant var der også en øget nettoudflytning fra København til Aarhus og til de to satellitbyer Silkeborg og Skanderborg. Disse tre kommuner er alle

Figur 4: Nettotilflytning til København for udvalgte aldersgrupper 2006 - 2020.

Kilde: statistikbanken.dk [Tabel FLY77]

relativt dyre målt på kvadratmeterpriser i Jylland. Man kan derfor ikke beskrive udflytningen som en flugt fra det dyre København, det er snarere en bevægelse væk fra byens etageejendomme ud til en bred vifte af kommuner i forstæderne.

Samlet må man sige, at dette ikke indikerer noget dramatisk paradigmeskifte på boligmarkedet, hvad angår balancen mellem land og by. Hvordan harmonerer dette med, at interviewpersonerne i Boligøkonomisk Videncenters undersøgelse siger, at de tror, forstaden og provinsen bliver mere attraktiv end storbyerne? Svaret er, at det faktisk rimer ganske godt. For når man spørger disse interviewpersoner, om de vil lade deres eget boligvalg påvirke af pandemien, så er svaret nej for langt de fleste. Det er ikke usædvanligt, at adspurgte på den måde svarer forskelligt, alt efter om de taler om et abstrakt begreb som markedet som helhed, nationen eller om deres egne private forhold. Et eksempel er Danmarks Statistiks forbrugertillidsindikator. Her vil man ofte se, at interviewpersonen vurderer landets økonomiske situation negativt, men sin egen situation ret positivt. Krisen er altså naboens krise, men ikke ens egen.

Stigning i salg i forhold til udbud af boliger

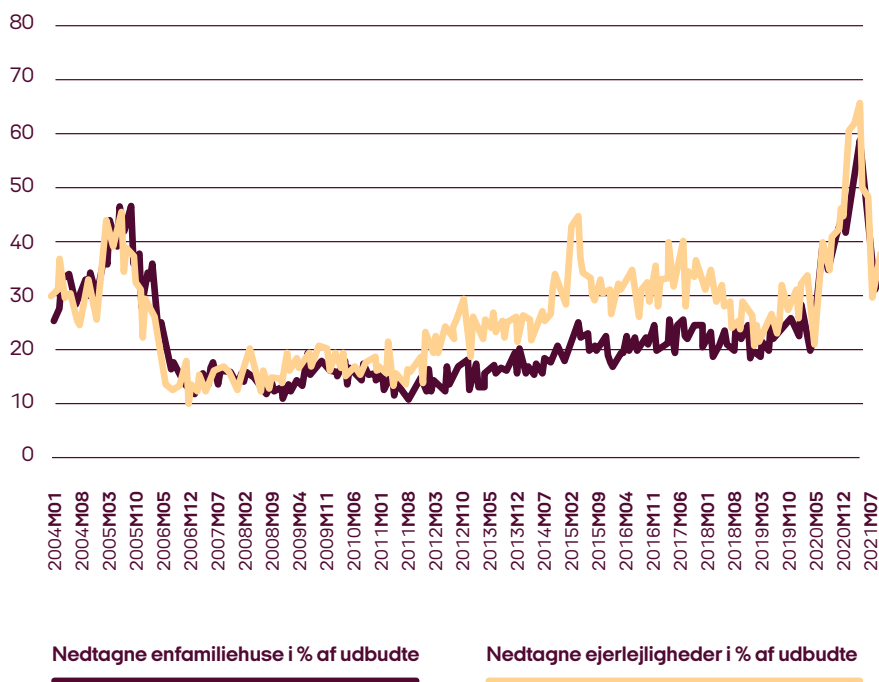
Interessen for at købe bolig var i Danmark i høj grad også rettet mod ejerlejligheder og ikke kun huse. I udlandet – f.eks. Sverige – sås det derimod, at huse havde et kraftigere opsving end ejerlejligheder. Forklaringen på, at ejerlejligheder også steg kraftigt i pris i Danmark, kan være, at København og Aarhus var langt lettere ramt af COVID-19 end f.eks. Stockholm, London eller New York. Handelsaktiviteten i Danmark udtrykker derfor mere en generel bevægelse mod en større og bedre bolig frem for en flugt ud af byen.

Stigningen i boligpriserne lokkede imidlertid ikke flere til at sætte boligen til salg. De samme faktorer, der drev folk til at søge en større bolig, har måske afholdt andre fra at sælge deres bolig og flytte. Derfor steg salget målt i forhold til antallet af udbudte boliger, og dette måltal toppede i marts 2021. Her udgjorde antallet af solgte ejerlejligheder i Region Hovedstaden 67 procent af de boliger, der var sat til salg i den måned. Den tidligere rekord var 46 procent i maj 2005. I figuren "Nedtagne boliger i % af udbudte boliger i Region Hovedstaden" kan man se den voldsomhed, hvormed et boom pludselig satte ind i markedet.

Der var således opstået et uhørt kraftigt pres på markedet, og i den sammenhæng er det naturligt, at priserne måtte give sig og stige. I løbet af foråret 2021 vendte forholdet imidlertid, og i juli 2021 lå antallet af nedtagne ejerlejligheder i regionen nede på 31 procent af udbuddetprocent af udbuddet (se figur 5), et forholdsvis normalt niveau, der har kendetegnet boligmarkedet. Det er en situation, hvor det er vanskeligt at forudsige med nogen sikkerhed, hvad der kommer til at ske på den korte bane.

Når man senere skal beskrive i historiebøgerne, hvad der skete med det danske boligmarked under corona, kan et af nøgleordene blive, at man fik en udbudskrise. Ligesom der blev mangel på håndværkere, biler, byggematerialer, chips og snart sagt alt, blev der også mangel på boliger til salg. På vej mod vinteren 2021/22 ser det ud til, at presset på boligmarkedet letter. Vi har imidlertid lært af COVID-19, at der er et element af uforudsigelighed. Derfor er det endnu i skrivende stund, oktober 2021, for tidligt at sige, at normaliteten snart er tilbage, også på boligmarkedet.

Figur 5: Nedtagne boliger i % af udbudte boliger i Region Hovedstaden. Jan. 2004 - Sept. 2021. Kilde: Finans Danmark, Boligudbudsstatistikken

COVID-19-effekten bidrager til diskussion om "generationstyveri"

I takt med at boligpriserne steg med uventet styrke, opstod der en diskussion om, hvorvidt boligpriserne steg for kraftigt. Dette blev i medierne til en diskussion om en "boligboble", selvom både Nationalbanken og de økonomiske vismænd på hver deres egne matematiske modeller kunne konstatere, at der ikke var antydning af bobletendenser i

prisudviklingen. Diskussionen blev her præget af, at politikere og avisdebattører tilsyneladende opfattede store prisstigninger og/eller høje boligpriser som ensbetydende med en "boble", hvad det på ingen måde er i økonomisk teori.

Det blev ikke bedre af, at diskussionen i offentligheden om det kortsigtede begreb "bobler" blev sammenblandet med en diskussion af, om de høje priser skævvred balancerne i økonomien. Her vil det være relevant både at se på den langsigtede balance mellem land og by, mellem ejere og lejere samt balancen mellem ung og gammel. Dette er relevante dagsordener, men de vedrører helt andre forhold end "bobledannelser", og løsningen på problemerne er forskellige.

"Det blev en historisk kort boligkrise. Den varede maksimalt et kvartal." [s. 91]

Debatten om disse økonomiske forhold kan virke forvirret, men det er økonomernes opgave at forsøge at kaste lys over, hvad der er op og ned, ved at fremlægge data til belysning af udviklingen.

De fleste økonomer vil ty til såkaldt makroprudentiel regulering, hvis man skal tæmme kortsigtede udsving i boligpriserne. Det udtryk dækker regulering af adgangen til lån. Forslag fra Det Systemiske Risikoråd i juni 2021 gik netop på en sådan regulering med særligt fokus på begrænsning af adgangen til de afdragsfrie lån. De økonomiske vismænd afviste imidlertid både i forårs- og efterårsrapporterne 2021, at der var behov for et sådant indgreb, og den danske regering valgte – ligesom regeringerne i andre lande – at se tiden an og afviste i september 2021 at foretage noget indgreb.

Man bør ikke overdramatisere uenigheden mellem de forskellige parter om nødvendigheden af et indgreb, men det er et af de forhold, det vil være naturligt at evaluere på, når vi en dag har lagt pandemien bag os.

En strammere makroprudentiel regulering har tilbøjelighed til at ramme førstegangskøbere, unge og lavindkomstfamilier mere end de ældre boligejere, fordi førstegangskøbere og unge er nødsaget til at optage maksimalt med lån for at komme ind på ejerboligmarkedet. Strammere låneadgang rammer derfor de svagere købergrupper, og de kompenseres ikke af et mindre fald i boligpriserne. Skulle et fald i boligpriserne kunne opveje den vanskeligere låneadgang, skulle dette prisfald være temmelig omfattende. Et omfattende prisfald ville true både den finansielle stabilitet og det økonomiske opsving, og det er der ingen, der har en interesse i.

De gængse økonomiske modeller er ikke i stand til at gennemregne konsekvensen af makroprudentielle tiltag. Disse er alt for specifikke i natur og målgruppe til, at de kan indgå i de kendte makroøkonomiske modeller. Dette er ikke et specielt dansk problem, men gælder helt generelt. Boligøkonomisk Videncenter har tidligere drøftet dette med IMF, når organisationen har været på landebesøg i Danmark, og når videncentret har besøgt IMF i Washington. Det er et område, hvor det vil være naturligt at metodeudvikle i fremtiden.

Såfremt diskussionen om det såkaldte generationstyveri havde bidraget til en strammere makroprudentiel regulering, kunne den paradoksalt nok have ramt den unge generation, hvis interesser debattørerne netop forsøgte at varetage. Det ville være værdifuldt for debatten, og aktørernes forståelse af et eventuelt indgreb, om man var i stand til at gennemregne konsekvenserne modelbaseret.

Et kritisk blik på mediernes dækning af boligmarkedet under corona

Diskussionen om boligmarkedet i 2020-2021 må i bedste fald kaldes uafsluttet. Da diskussionen vedrører fundamentale samfundsinteresser, vil emnerne med sikkerhed blive genbesøgt i de næste år. Samtidig bliver debattørerne nødsaget til at forholde sig til det faktum, at der rent faktisk var flere førstegangskøbere i 2020 end i årene før. Evidensen peger således på en helt anden udvikling end den, der typisk har været fremme i den offentlige debat. Danmarks Statistik fremlagde i juni 2021 en særkørsel, hvor de påviste, at antallet af førstegangskøbere var steget fra 50.650 i 2015 til 63.639 i 2020, en stigning på 26 procent. Alene fra 2019 til 2020 steg antallet af førstegangskøbere med 19 procent.

Danmarks Statistik påviste samtidig, at København er en af de kommuner, der har landets yngste førstegangskøbere med et snit på 32,7 år. De andre store byer som Aarhus og Odense ligger ligeledes i bund aldersmæssigt med henholdsvis 33,1 år og 32,6 år. I den anden ende af skalaen ligger landkommuner, hvor øerne har de absolut ældste førstegangskøbere med en gennemsnitsalder på 45-50 år.

Det er her på sin plads at kaste et kritisk blik på mediernes indsats og spørge, om dækningen af boligmarkedet har været for fokuseret på København.

Det er dog paradoksalt, at boligpriserne stiger markant, når der er økonomisk krise. Imidlertid opstod coronakrisen på et tidspunkt, der ikke kan sammenlignes med det normale forløb forud for et sammenbrud af boligmarkedet. Sammenligner man tiden op til udbruddet af corona med tiden før Finanskrisen, er der væsentlige forskelle på boligmarkedet.

I tiden før Finanskrisen i 2008 var der en kraftig vækst i nettoudlån fra den finansielle sektor til boligområdet, således at husholdningerne gældsatte sig. Samtidig steg boligbyrden til et højt niveau, hvilket gjorde husholdningerne sårbare i tilfælde af rentestigninger eller tab af indkomst. I tiden op til corona-udbruddet var stigningen i nettoudlånet derimod afdæmpet. Samtidig lå boligbyrden lavt efter flere år med faldende rente. Boligmarkedets udgangssituation var derfor langt bedre i marts 2021 end i oktober 2008. Det var baggrunden for, at selvom økonomerne forventede et voldsomt dyk i nationalindkomsten, så regnede man med et relativt beskedent fald i boligpriserne på 8-10 procent. Det dyk kom aldrig, men selvom et dyk på 10 procent kan lyde voldsomt, og i bagklogskabens lys helt skævt, så er det for intet at regne i sammenligning med prisenfaldet efter Finanskrisen. Ejerlejlighedspriserne faldt med knap 30 procent i Danmark som helhed fra toppunktet i 3. kvartal 2006 til 1. kvartal 2009.

I efteråret 2021 blev diskussionen om det påståede "generationstyveri" mere operationel, da regeringen fremlagde forslag til at opføre yderligere 22.000 almene boliger, heraf 70 procent i København, over de næste 15 år, samt 4.000 studieboliger for at tilgodese de svage grupper, der var kommet under pres på boligmarkedet. Samtidig fremlagde Enhedslisten ideer om at kopiere Wiens model for betalbare kommunale boliger. Pandemien og dens effekt på boligpriserne har givetvis bidraget til at rykke boligmarkedet op på den politiske agenda, men diskussionen om især det københavnske boligmarked havde på det tidspunkt pågået i flere år, jf. diskussionerne om valuarvurderinger og boligreguleringslovens § 5.2.

Det lærte vi af COVID-19

Coronapandemien demonstrerede i første omgang betydningen af hurtighed i den politiske indsats, når de finansielle markeder rystes af en krise. Mens man nok greb ind for sent ved Finanskrisen i oktober 2008, skred regeringer og centralbanker til en anderledes hurtig og koordineret indsats denne gang.

Dernæst har udviklingen vist betydningen af og styrken i forbrugernes præferencer. Det har vist sig på flere måder. Den dramatiske opblussen af internethandel. Forbrugernes fokus på det nære og trygge: hjemmet. Med det deraf følgende markante opsving i boligmarkedets priser.

Vi har også indset sårbarheden i vore lange forsyningskæder, og hvor let logistikken kan blive udfordret og mangelsituationer opstå. Dette er en helt anden form for lære end den, vi høstede efter Finanskrisen. På sæt og vis minder den mere om lærestykkerne efter oliekriserne i 1973 og 1979.

I de kommende år skal vi prøve at blive klogere på, hvad der skete med verdensøkonomien og dens delmarkeder under corona. En lære er helt klar for økonomer allerede nu: Vi har brug for hurtigere data til at overvåge udviklingen. Under corona så vi for alvor, hvordan eksperimentel statistik vandt ind. Vi har brug for data på daglig basis. Det hører fortiden til at vente i månedsvi på endelige data. Vi fik værdifulde data fra mobiltelefoner, der kunne fortælle os alt om, hvor effektive restriktionerne var til at begrænse bevægelser i *real time*. Det vil med sikkerhed blive et område, der skal arbejdes videre med i den kommende tid.

Begrebsforklaring

Boligbyrden

er boligkøberens udgift ved at eje en bolig i det første år efter købet opgjort i procent af den disponible indkomst. Boligbyrden inkluderer renter, bidrag og afdrag på boliglån samt boligskatte i form af grundskyld og ejendomsværdiskat. Der er ikke én fælles definition af, hvilken type bolig og husstand man skal anvende for at opgøre boligbyrden.

Når Det Økonomiske Råd regner på boligbyrden i sin seneste rapport, regnes der på det gennemsnitlige danske parcelhus på 140 kvadratmeter samt den gennemsnitlige husstandsindkomst for hele landet. Endvidere regnes der på en ejerlejlighed i København på 78 kvadratmeter, og den gennemsnitlige husstandsindkomst for Landsdel København by. I begge tilfælde antager rådet, at der er optaget 30-årige fastforrentede lån med afdrag. Dette er nogle konkrete valg, Det Økonomiske Råd har taget.

Boligøkonomisk Videncenter regner derimod på mange forskellige kombinationer af ejerboligtyper og husstandstyper (singles såvel som par) med forskellige stillinger og uddannelser, men hvor indkomsten afspejler den typiske indkomst for den pågældende stilling for personer i begyndelsen af 30'erne.

Nedtagne boliger

er antallet af boliger, der er taget af internettet i en periode. De fjernes, enten fordi de bliver solgt, eller fordi ejeren fortryder eller opgiver salget. Nedtagne boliger er et begreb i den såkaldte Boligudbudsstatistik fra Finans Danmark og er ikke direkte sammenlignelig med udviklingen i antal bolighandler.

Makroprudentiel regulering

er et begreb, der dækker myndighedernes regulering af adgangen til lån.

Volatilitet

er et mål for prisvariationen over tid på varemarkedet eller variationen i kurser og renter på de finansielle markeder.

Sådan har corona forskudt vores transportadfærd

2020 og 2021 var på mange måder præget af pandemien med nedlukninger af og restriktioner for kollektiv trafik. Samtidigt og delvis som konsekvens heraf har perioden i større og mindre omfang været præget af hjemmearbejde, begrænsede muligheder for fritidsaktiviteter, meget færre udlandsrejser end normalt og en lang række andre forskydninger af hverdags- og arbejdslivet samt ferie og fritid.

Fra DTU følger vi udviklingen gennem Transportvaneundersøgelsen (TU), som løbende kortlægger befolkningens transportadfærd. Transportvaneundersøgelsen er gennemført hver eneste dag siden den 10. maj 2006 og dermed også kontinuert igennem hele pandemien. Samlet indeholder undersøgelsen knap 200.000 interviews siden 2006 og cirka 450.000 interviews siden den første runde i 1975.

Set herfra var den første og største konsekvens af pandemien, at svarraten steg pludseligt og kraftigt i marts 2020. Formentlig fordi flere havde tid til at besvare undersøgelsen, og fordi det har været nemmere at kontakte respondenter på telefon, både i dagtimerne og om aftenen. Det betyder, at vi har flere interviews end normalt og derfor et bedre og mere sikkert billede for 2020.

Det overordnede billede af danskernes transport

Den gennemsnitlige dansker transporterede sig i 2019 per dag 39,5 km, fordelt på 3,0 ture, og med en samlet varighed på 55 minutter. I 2020 var de samme tal 36,1 km, 3,2 ture og 57 minutter. Alt sammen målt på gennemsnitbefolkningen over seks år, alle årets dage og over hele landet.

Coronaåret 2020 adskiller sig altså fra året før, ved at befolkningen transporterede sig færre kilometer, men havde flere ture og brugte mere tid på transport – hvordan hænger det sammen?

Lad os først lige se på, hvordan normalbilledet egentlig ser ud. De 39,5 km i 2019 fordelte sig som 9,0 km arbejdspendling, 1,5 km uddannelsespendling, 7,5 km ærinder, 15,8 km fritid og de resterende 5,7 km i forbindelse med erhvervsmæssige formål.

Fritidssamfundet er kort sagt en realitet ifølge befolkningens transportvaner. Fritids-ture udgjorde 40 procent af den samlede transport før pandemien – og 41 procent i 2020. Lad os derfor se på, hvordan billedet var for hver formålsgruppe.

Pendling

Pendlingen oplevede – som man nok kunne forvente – den største og mest indlysende konsekvens af nedlukningerne. Hjemsendte medarbejdere og elever/studerende giver færre pendlerture, uanset om der arbejdes hjemme eller ej. Som gennemsnit af hele året og hele befolkningen stod pendling til arbejde og uddannelse for 8,9 km per person per dag i 2020 mod 10,5 km i 2019.

Pendlingen er hoveddrivkraften bag trængslen i myldretiderne. Derfor ser vi tilbage på et 2020, hvor de normale trafikpropper i myldretiderne var forsvundet – de fleste steder og en stor del af året. "De fleste" og "en stor del" er vigtige forbehold, fordi hjemsendelserne ramte meget uens – generelt var der flest hjemsendte i det offentlige, kontorhverv, barer/restauranter/forlystelser og storbyer – mens der generelt var færrest hjemsendte i den private sektor og i produktionserhvervene. Oven i dette varierede omfanget fra at udgøre en meget stor andel i marts/april, til at der kun var ganske få hjemsendte i september/oktober.

De store byer har generelt mest trængsel, især København, men samtidig også flest hjemsendte. Derfor havde nedlukningerne større betydning for trængslen her, end hvad der umiddelbart kan aflæses af de nationale totaltal. Selv 10 procents nedgang i trafikmængderne opleves af trafikanterne som en markant forbedring i form af færre [ingen!] kødannelser og hurtigere rejsetid. Det er derfor ikke forkert, hvis pandemien bliver husket som "tiden uden kø om morgenen". Det skyldes, at kødannelse først opstår, når man er meget tæt på kapacitetsgrænsen, så blot en lille reduktion af trafikken leder til en stor reduktion af trængsel. På en del strækninger har der tilmed været reduktioner på 30 til 80 procent af trafikken, hvilket har givet en markant reduktion af trængslen.

Eftermiddagsmyldretiden indeholder normalt et betydeligt element af fritids- og ærinde-trafik – derfor vendte trængslen om eftermiddagen hurtigere tilbage end trængslen om morgenen.

Ærinder

Ærindeturene, som udgør cirka 20 procent af den samlede trafik, er en betydelig, men ofte overset del af trafikken. Ærinder omfatter ture med bl.a. indkøb, hente/bringe og social/sundhed. Disse formål var, overordnet set, temmelig upåvirkede af pandemien, fordi de underliggende behov er ret konstante.

Indkøb udgør næsten halvdelen af ærindeturene. Nedlukningerne påvirkede indkøbsturene meget direkte på den måde, at dele af detailhandelen var lukket. Nedlukningen omfattede primært butikscentre og udvalgswarebutikker, mens enkeltstående dagligvareforretninger holdt åbent i stort set normalt omfang. Virkningen var således, at trafikken gik til enkeltstående, typisk mindre, butikker. I transportperspektiv ses dette som flere, men kortere indkøbsture. Flere ture, fordi når man ikke kan handle i flere butikker i samme storcenter, vil man ofte have behov for at besøge flere butikker for at foretage de samme indkøb. Over en periode var alle butikker, der var større end 5.000 m², lukket [stormagasiner, Bilka mv]. Det medførte kortere ture, fordi mindre butikker ofte er lokale butikker. Samtidigt har hjemsendte eller hjemmearbejdende mere tid til at gøre småindkøb i løbet af dagen. Samlet viser 2020 derfor en stigning i antallet af indkøbsture, selvom mange butikker var lukket i især den første nedlukning!

Hente-/bringe-ture viser en lille stigning, som dækker over et meget komplekst mønster. Børn, som er hjemsendt fra skole/institution, skal ikke hentes/bringes. Omvendt vil en hjemsendt forælder med børn efter skolernes genåbning ofte have: hjem-skole-hjem-skole-hjem = 4 hente/bringe-ture, i stedet for normalt hjem-skole-arbejde-skole-hjem = 2 hente-/bringe-ture og 2 pendlerture. Her blev pendlerture altså i mange tilfælde konverteret til hente-/bringe-ture. Oven i dette gav forholdene ved den kollektive trafik anledning til en række forskydninger i ture med at hente fra/bringe til bus og tog.

Ture til social/sundhed omfattede en stigning i form af ture til coronatest, som nogenlunde udlignes af et tilsvarende fald afledt af aflyste behandlinger og lukkede jobcentre mv.

Samlet var ærindeturene dermed nogenlunde uberørt af pandemien, men totalerne dækker alligevel over en række forskydninger.

Fritidsturene

Fritid er med over 40 procent af de samlede transportkilometer den klart største formålsgruppe. Tilsammen udgør ærinder og fritid over halvdelen af al trafik i Danmark og har dermed større betydning for totaltallene end pendlingen. Groft sagt skyldes det, at pendling udføres af halvdelen af befolkningen på halvdelen af dagene. Mens

ærinder og fritid omfatter hele befolkningen og i princippet alle dage. Gennemsnitslængden for pendlerture og fritidsture er omtrent den samme.

Under pandemien er antallet af fritidsture steget fra 1,02 ture per person per dag i 2019 til 1,25 i 2020, mens transportkilometerne er faldet fra 15,8 til 14,8 km per person per dag. Billedet er altså flere, men kortere fritidsture.

Besøg hos familie/venner var med 6,9 km per person per dag det største enkeltstående fritidsformål i 2019, og 2020 viser nogenlunde det samme antal ture, men færre kilometer. Forklaringen er, at lange besøgsture til familie mv. i andre landsdele i et vist omfang blev aflyst under nedlukningerne. Gennemsnitslængden af besøgsturene er således faldet med cirka 10 procent.

Målt som transportkilometer udgjorde forlystelser med 3 km per person per dag næsten 8 procent af den samlede transport, hvilket i 2020 blev reduceret til 1,4 km per person per dag i gennemsnit. Dette er på ingen måde overraskende, idet forlystelseskategorien bl.a. omfatter barer, diskoteker, natteliv, restauranter, forlystelsesparker m.m., som har været omfattet af lange nedlukninger.

Ture, hvor turen er sit eget formål

En helt anden udvikling ses blandt de ture, hvor selve turen udgør sit eget formål. Det er motionsture, hundeluftning mv. Omfanget af disse ture er mere end fordoblet fra 2019 til 2020, både målt som kilometer, tid og antal ture. Hvis vi kun ser på den hårdeste nedlukningsperiode i marts-april-maj er der nærmere tale om en firedobling. Billedet bekræftes af rekordstore besøgstal i landets parker, skove og andre naturområder. I transportperspektiv står disse ture stadig for under 5 procent af de samlede kilometer; men stigningen udgør mere end 5 minutter per person per dag og er dermed hovedforklaringen på, at den samlede rejsetid steg fra 54,8 minutter i 2019 til 56,3 minutter i 2020.

Andre delformål af fritidsturene er kategorierne sommerhus/kolonihave og ferie/udflugt. Disse formål viser en række mindre stigninger, som forklares dels med, at hjemsendte medarbejdere har bedre tid til at være i sommerhus og småudflugter, dels med, at flertallet af danskerne i 2020 holdt ferie i Danmark på grund af rejserestriktionerne. Eftersom Transportvaneundersøgelsen opgør transportadfærden inden for Danmarks grænser, medfører rejserestriktioner alt andet lige et større antal ferier i Danmark og dermed stigninger i disse formålsgrupper. Forklaringen er altså dels selve adfærden, dels opgørelsesmetoden. Trafiktællinger fra bl.a. Storebæltsbroen bekræfter dog en usædvanlig stor national rejseaktivitet i ferietiden i 2020.

Erhverv

Erhvervsture og erhvervstransport udgør tilsammen 10-15 procent af den samlede trafik og viser overordnet set kun små afvigelser fra 2019 til 2020. Dette skyldes primært, at de udkørende erhvervsformål stort set har været undtaget fra restriktioner og nedlukninger.

Kørsel til møder/konferencer og kunde/klientbesøg viser dog betydelige fald i de samlede kilometertal, men at antallet af ture er nogenlunde uændret. Dette forklares ved, at konferencer og kundebesøg i andre landsdele i stort omfang var aflyste eller erstattet af onlineaktiviteter under nedlukningerne. Set i transportperspektiv betyder dette et bortfald af den længste del af disse ture, mens mange af de mere lokale aktiviteter blev gennemført mere upåvirket.

Flere ture og små fald og stigninger i transportformål

Pandemien påvirkede de enkelte transportformål meget forskelligt. Det samlede antal ture steg fra 2019 til 2020, fordi stigningen i fritids- og indkøbsture mere end opvejer faldet i antal pendlerture. For selve transportkilometerne ses små eller store fald for alle grupper, bortset fra visse delformål inden for især fritidsformålene samt godstransport.

Danskernes transport opdelt efter transportmidler

Udviklingen for de enkelte transportmidler fra 2019 til 2020 viser et meget forskelligartet billede, alt efter hvilket transportmiddel vi ser på. Den samlede transport faldt fra 38,2 km per person per dag i 2019 til 34,6 km i 2020, hvilket er den mindste tilbagelagte afstand per person i mere end 15 år.

Imidlertid påvirkede pandemien de forskellige transportmidler meget forskelligt.

Gang og cykel

Cykeltrafikken er samlet set steget med knap 10 procent fra 2019 til 2020, gangtrafikken med knap 50 procent som årsgennemsnit. Opgjort kun for nedlukningsperioderne er stigningen i gang- og cykeltrafikken mange steder mere end en fordobling!

Årsagen er primært stigningen i fritids-/motionsturene. Men derudover kan der spores en tendens til, at cyklen vinder markedsandele fra den kollektive trafik, især efter at mundbindskravet blev indført i august 2020.

Geografisk set ses de største relative stigninger i cykeltrafikken uden for de store byer – på steder, som normalt ikke har stor cykeltrafik. Omvendt gav pandemien et

direkte fald i cykeltrafikken i København. Forklaringen er, at hjemsendte medarbejdere naturligvis ikke cykler på arbejde. Og eftersom op mod halvdelen af pendlingen i København sker på cykel, havde hjemsendelserne stor betydning for cykeltrafikken der. Stigningen i fritidsture på cykel er dog også mindre udpræget i København, idet københavnernes normalt i stor stil cykler til restauranter, forlystelser mv., som jo var lukket.

Kollektiv trafik

Den kollektive bustrafik står sammen med flytrafikken for de største fald i trafikmængderne. Flytrafikken blev reduceret til nærmest 0 i 2020, mens den kollektive bustrafik blev næsten halveret, som årstotal. Togtrafikken slap lidt billigere med et fald på omkring en tredjedel, som samlet årstotal.

Tallene dækker over endnu større fald i de hårdeste nedlukningsuger. Især da store dele af den kollektive trafik var lukket i starten fra marts 2020. Dertil har regeringen ved flere lejligheder frarådet brug af kollektiv trafik. Oven i dette kom der krav om mundbind og pladsreservation i regional- og fjerntog, herunder også på pendlerstrækninger som Kystbanen. Det var alt sammen stærke virkemidler, som betød, at den kollektive trafik i 2020 mange steder blev mere end halveret i forhold til 2019.

Generelt for den kollektive trafik, både bus, tog og fly, ses, at trafiktallene kun steg langsomt efter genåbningen. Det skyldes formentlig, at mundbindskrav og pladsreservationskrav i tog blev udfaset sent i forhold til øvrige restriktioner, og at kunderne havde fået nye vaner. Bilejerskabet steg i perioden – og mange havde vænnet sig til at cykle.

Alt dette kommer oveni den kollektive trafiks almindelige krise, hvor vi igennem det seneste årti har set en jævnt faldende markedsandel, på trods af at en række demografiske faktorer – som urbanisering og et stigende antal unge og ældre – burde have givet en stigning, og på trods af store investeringer i sektoren.

Nedgangen i den kollektive trafik blev således fremskyndet og forstærket af pandemien, men kan ikke kun forklares med pandemien, idet trenden startede tidligere, og der ligger vigtige, underliggende årsager til grund for en række beslutninger for den kollektive trafik før 2020. Det drejer sig bl.a. om prispolitik og store forsinkelser på mange linjer, som følge af signalprogrammets udrolning, problemer med IC4-tog og desværre også en række andre årsager. Særligt prispolitikken kan man stille spørgsmål ved, idet pendlerkort ikke er aktuelle ved delvist hjemmearbejde, hvorved de marginale omkostninger for pendlere er højere per tur. Dette gør den kollektive

trafik mindre konkurrencedygtig under en pandemi såvel som i andre scenarier, hvor medarbejdere en gang imellem arbejder hjemmefra.

Det bliver spændende at følge, i hvilket omfang og hvor hurtigt den kollektive trafik kan komme tilbage. Der er dog indikationer på, at sektoren har taget varig skade, på grund af at kunderne har vænnet sig til alternativerne. Samtidig er der en række af sektorens underliggende problemer, som henstår uløste.

Biltrafikken

Den samlede biltrafik faldt med 9 procent fra 2019 til 2020. Faldet består af to komponenter: Antallet af bilture faldt med 5 procent, og gennemsnitslængden af bilturene faldt fra 17,7 km til 16,9 km, svarende til minus 4 procent. Samlet set består faldet dermed i høj grad af færre lange ture, hvor antallet af bilture over 100 km er faldet med mere end 20 procent.

"En væsentlig konklusion er, at mange fritidsture kunne foretages lokalt med cykel og gang. Dette kan fremadrettet understøttes af en byudvikling, der muliggør dette, samt arealplanlægning, der er fokuseret mod aktive transportmidler." [s. 110]

Personbiler står for cirka 75 procent af alle tilbagelagte kilometer i Danmark. Derfor indgår alt ovenstående som forklaring for udviklingen i biltrafikken. Fritidsformål udgør cirka 45 procent af kilometerne i bil og har derfor den største betydning.

Som ovenfor fortalt betød de mange hjemsendte medarbejdere en markant reduktion i trafikken og trængslen i myldretiden. Færre lange ture betød også generelt mindre trafik på motorvejssettet.

I et normalår er trafikken i juli markant mindre end de øvrige måneder. Dette mønster genfindes ikke i 2020. Forklaringen skal formentlig søges i, at danskere på hjemmeferie fyldte mere, end hvad tilrejsende udlændinge plejer at gøre. Særligt sås i sommeren 2020 en række trafikrekorder på Storebæltsbroen, hvor de fire juli-lørdage topper listen over alle dage siden broens åbning.

Da Danmark lukkede helt op igen, var biltrafikken tilbage på niveauet før pandemien. Vejdirektoratets Trafikindeks for september 2020 var 131,6 mod 132,2 i september 2019 og 131,0 i september 2018. Omkring Storkøbenhavn var tallet noget højere på grund af mindre kollektiv trafik efter genåbningen.

Fremtiden for hjemmearbejde?

Hjemmearbejde var en markant konsekvens af pandemien og en vigtig drivkraft i forhold til, at trængslen i myldretiden forsvandt. Det rejser spørgsmålet: Kan man mere generelt løse trafikproblemer med mere hjemmearbejde?

Ud fra Transportvaneundersøgelsen kan vi sige, at før pandemien havde lønmodtagere med meget hjemmearbejde (som gennemsnit) længere til arbejde end andre og samtidig både flere og længere erhvervsture. Samt mindst lige så meget transport i fritiden som andre. Alene produktet med antal pendlerdage gange daglig afstand viser en stigning med stigende hjemmearbejde, fordi afstanden stiger mere, end antallet af pendlerdage falder.

Samlet har vi altså et billede, hvor hjemmearbejde statistisk set er knyttet til mere transport. Muligvis gælder det ikke marginalt for den enkelte, og muligvis gælder det ikke, hvis andre grupper begynder at arbejde hjemme. Men det gælder som gennemsnit for hjemmearbejdende før 2020: Hjemmearbejde er korreleret til mere transport og dermed større klimabelastning.

Konklusionen er umiddelbart, at hvis hjemmearbejde giver frihed til at bo længere fra arbejdspladsen, er der givetvis en samfundsmæssig gevinst ved dette for individet og arbejdsmarkedet. Men i forhold til transportsektoren er den forventede konsekvens mere trafik, mere trængsel og større klimabelastning.

Opsummering om pandemien

Vi kan nu opsummere sammenligningen af 2020 i forhold til 2019 med følgende punkter:

- Samlet steg antallet af ture, på trods af at pendlerturene faldt i antal. Pandemien gav dermed ikke anledning til færre ture, men andre ture.
- Antallet af transportkilometer faldt for alle hovedgrupper, hvilket dog dækker over markante stigninger for visse fritidsformål.
- Nedlukningerne frigav en masse tid, som befolkningen bl.a. brugte på flere motionsture, hundeluftture og andre ture, hvor turen var et formål i sig selv.
- Reduktionen i pendlertrafikken medførte en stor reduktion i trængslen på vejene
- Personbiltrafikken faldt, især i myldretiden.
- Stigninger i gangtrafikken og cykeltrafikken og dermed en mere sund og miljørigtig livsstil i forhold til transport.
- Markante fald i den kollektive trafik, der kommer oven i denne sektors løbende tab af markedsandele.

På mange måder har nedlukningerne bekræftet, hvad vi allerede ved – eller har antaget – om transportens sammensætning. I økonomiske termer kan man betragte pandemien som et stort naturligt eksperiment, hvor vi har fået mere viden om transportadfærd og -vaner.

Vi ser i mange sammenhænge, at cyklen og den kollektive trafik er hinandens nærmeste konkurrenter. Derfor er og var den umiddelbare virkning af udfordringerne med den kollektive trafik et skift til cykel, hvilket på kort sigt er en drivkraft for stigende cykeltrafik. Under genåbningerne viste det sig, at en del af befolkningen havde ændret vaner, idet den kollektive trafik kun delvist genvandt markedsandele.

Den mere langsigtede effekt er derimod forventeligt mere biltrafik, hvilket vi allerede har set i efteråret 2021 med høje biltrafiktal, som mange steder ligger over tallene for trafikken fra 2018 og 2019, mens den kollektive trafik stadig lider.

Danskerne cyklede og løb sig igennem krisen og valgte derefter bilen frem for bussen eller toget.

Fremadrettede perspektiver

Pandemien viser, at det er muligt at ændre hverdags- og arbejdsliv ganske markant. Mange ændringer var af nød. Men der er også indsigt, der kan pege på mulige mere bæredygtige løsninger i transportsektoren, der underbygger en sundere livsstil, giver mindre trængsel og reducerer sektorens CO₂-udledning.

En væsentlig konklusion er, at mange fritidsture kunne foretages lokalt med cykel og gang. Dette kan fremadrettet understøttes af en byudvikling, der muliggør dette, samt arealplanlægning, der er fokuseret mod aktive transportmidler.

Kollektiv trafik faldt yderligere under og efter pandemien, og befolkningen havde en endnu større fokusering mod individualiseret transport – gang, cykel og bil. Pandemien har således øget den kollektive trafiks krise, og der er behov for nytænkning! Vi har tidligere peget på, at der er behov for en takstreform, så kortere ture – der konkurrerer med cyklen – bliver dyrere, og lange ture – der konkurrerer med bilen – bliver billigere. Forskning peger også på, at der er et behov for mere kundefokuseret planlægning af den kollektive trafik, så den bedre betjener relevante rejsestrømme. Stationsnær byudvikling, bedre adgangsveje til/fra den kollektive transport og samspil med cykel/gang kan medvirke til at vende udviklingen. Dertil er det et spørgsmål, om den kollektive trafik kan indrettes mere kundenvenligt, så det i højere grad er muligt at benytte tiden konstruktivt undervejs.

De relativt store muligheder for hjemmearbejde og fald i biltrafikken under pandemien viser, at det er muligt at regulere biltrafikken. Dette underbygger resultater af tidligere eksperimenter med trængselsafgifter (roadpricing). Men med den stærke trend mod mere biltrafik vil det nok kræve bedre alternativer for at blive accepteret i den brede befolkning.

Datagrundlaget for transportvaneundersøgelsen

DTU's Transportvaneundersøgelse tegner et trafikalt-statistisk portræt af Danmark, uden Færøerne og Grønland. I dette essay er der taget data med fra årsrapporter fra 2019 og 2020.

Generelt gælder det, at det samlede kilometertal har været stigende over en længere årrække, uanset om det opgøres totalt eller per person. Året 2019 er valgt som året før COVID-19-pandemien.

Begrebet transportkilometer

Transportkilometer er den samlede tilbagelagte afstand, per person eller totalt – målt over en dag eller en længere periode.

Referencer

Transportvaneundersøgelsen, DTU 2006-2021.
www.tudata.dk

Transportvaneundersøgelsen, TU Årsrapport
2019. www.tudata.dk

Transportvaneundersøgelsen, TU Årsrapport
2020. www.tudata.dk

Diverse trafiktællinger fra blandt andet
Vejdirektoratet/Mastra og Storebæltsforbindelsen.

Kultur, fritid og fællesskab

Coronatiden blev en gamechanger for danskeres kulturvaner

Mon ikke vores børnebørn på et eller andet tidspunkt får det med fortællinger om årene med corona, som vi andre har haft det med vores bedsteforældres beretninger om tiden efter 2. verdenskrig? Nemlig at de personlige beretninger fra dengang i begyndelsen af 2020'erne, hvor hele verden blev lukket ned for at skærme mod en pandemi, antager karakter af noget fjernt, som de anerkender betydningen af, men måske selv har svært ved at relatere til?

Der er ingen tvivl om, at de personlige beretninger fra en tid, hvor verden i den grad blev underlagt omsiggribende forandringer, kommer til at fylde meget for os, som stod midt i dem. Selvfølgelig fordi vi blev dem, hvis hverdag blev voldsomt påvirket af måneder med nedlukninger og år med restriktioner, og måske endda med årtier foran os, hvor nye bekymringer kommer til at fylde. Men hvis de erfaringer, vi har gjort os under COVID-årene, skal gøre en forskel for vores efterkommere som andet end "historier fra gamle dage", er det afgørende, at vi formår at bruge vores indsigter til for det første at gøre alt, hvad vi kan, for at undgå, at vi kommer til at stå i lignende situationer i fremtiden, og for det andet at sikre, at de læringer, vi har fået, bliver omsat til ændret adfærd.

Det sidste bliver nok den største udfordring. Mennesker er som bekendt slaver af vaner, og ser vi tilbage på det første coronaramte år 2020, handlede det vist mest om, hvordan vi hurtigst muligt kom tilbage til verden og hverdagen, som vi kendte den.

Der tegner sig konturer af nye vaner

Men i takt med at månederne gik, og vi bevægede os ind i en *New Normal*, hvor vi blev vant til at arbejde hjemmefra, og mange af os derfor fik den tid foræret, som vi tidligere havde brugt på transport til og fra arbejde, tegnede der sig konturerne af nye vaner.

For det første kom vi til at se anderledes ud. Vores fysiske fremtoning som identitets-

markør betød uendeligt lidt, fordi vi kun så hinanden på en skærm og derfor ikke kunne kommunikere gennem f.eks. vores valg af tøj. I stedet sad vi hjemme bag skærme og forskansede os i hyggetøj, så meget at forskere i beklædning forudså blivende forandringer i vores måder at anskue vores tøjvalg på. "Nu er tøj en følelse, og derfor bliver pasform, tekstur og materialer afgørende som aldrig før. Det, vi har på, skal være blødt og give plads til en hverdag, hvor grænserne mellem arbejdsliv, skoletid, fritid og familietid flyder sammen," sagde lektor i design og bæredygtighed på Det Kongelige Akademi Else Skjold til Berlingske [Gerstenberg, 2021].

Men behovet for at udtrykke, hvem vi er, var intakt, og vi fandt nye måder at kommunikere vores identitetsvalg på. F.eks. kom vores før så private hjem i fokus. For nu var chefen, samarbejdspartneren og kollegerne pludselig inviteret indenfor i samtalekøkkenet, hvor mor holdt Teams-møde, mens ungerne kravlede rundt i baggrunden, og manden passerede forbi i skjorte, slips – og boksershorts (sidstnævnte er en selvoplevet erfaring!). Skulle vi markere kulturel kapital og status, blev det i stedet gennem bogreoler som baggrundstæppe. Og selvfølgelig via uendelige posts på vores foretrukne corona-kanaler: SoMe. Hjemlige og tidskrævende sysler som surdejsbagning, sankning i naturen og håndarbejde blev postet på diverse kanaler som synlige tegn på, at vi forbrugte tiden fornuftigt. Normalt er 20-25 procent af danskerne glade for at lave håndarbejde i deres fritid, men det tal voksede eksplosivt under første nedlukning. Anne Kirketerp, som er psykolog og forsker i craftpsykologi, anslog således i Kristeligt Dagblad i april 2020, at næsten halvdelen af danskerne havde kastet sig over et eller andet håndværk i nedlukningsperioden [Kragh Pedersen, 2020].

Naturen trak, og vi blev medskabere af kultur

Men også vores forhold til naturen undergik forandringer, og billeder fra udendørs aktiviteter alene og med andre blev også en identitetsmarkør. Nok mest, fordi vi simpelt hen var mere ude i naturen, fordi det at gå en tur eller samle familie og venner omkring et bål var langt mere sikker coronaadfærd, end hvis vi mødtes, som vi ellers ville have gjort omkring et opdækket bord inden døre. Naturstyrelsen kunne allerede to måneder efter den første store nedlukning i marts 2020 notere sig, at hver fjerde dansker under lockdown havde besøgt et naturområde, hvor de aldrig tidligere havde været [Friluftsrådet]. 34 procent svarede, at de havde opholdt sig mere i naturen, end de plejede at gøre. Især blandt de yngre kunne der noteres en væsentlig adfærdsændring. Nu er det måske ikke så svært at forstå, at det var naturoplevelser, som vi opsøgte. Ret beset var naturen jo faktisk det eneste, som ikke var lukket [Friluftsrådet].

Men også ændret adfærd i vores kulturforbrug fandt vej til vores sociale medier. Men hvor vi før havde fundet fornøjelse i at forevige et museumsbesøg eller os selv i en

teatersal, blev vores kulturforbrug langt mere præget af, at vi selv var aktører. Første gang, den tendens for alvor spredte sig som lynild på digitale kanaler, var, da vi begyndte at synge på altaner og i baggårde. Pludselig stod mennesker i alle aldre og sang i vilden sky fra åbne vinduer, og glæden ved, at vores stemmer berørte hinanden og fandt samklang, blev et rørende billede på, i hvor høj grad vi mennesker trænger til samvær med hinanden. Når det fysiske samvær ikke var muligt, kunne vi i stedet lade vores stemmer mødes. Set fra et kulturperspektiv var de mange syng-sammen-arrangementer et tydeligt billede på, at danskerne havde lyst til at være medskabere af deres kulturoplevelser. Men også en klar markering af, at vi som samfund har brug for de oplevelser, som kulturen skaber, for at vi kan eksistere.

Kulturens værdi blev synlig

Somme tider opdager vi først, hvad vi savner, når vi ikke længere har adgang til det. Som nu f.eks. kulturoplevelser som koncerter, teateroplevelser, museumsbesøg, biografmørket eller læseklubben på biblioteket. Under normale omstændigheder er kulturen og dens vilkår ikke noget, som fylder meget i vores offentlige samtaler. Enhver politiker ved, at kulturpolitik ikke flytter stemmer. Men det ændrede sig under corona. Først ved at det nærvær, som kulturens rum giver os, forsvandt. Dernæst ved at det blev tydeligt, at de mange hjælpepakker i de første måneder ikke var skruet sådan sammen, at de også holdt hånden under særligt udøvende kunstnere og de kulturinstitutioner, som normalt præsterer en særlig stor egenindtægt. At kulturen fylder hos danskerne, særligt når den ikke er til rådighed, var en antagelse, der blev bekræftet under corona. Således kunne en undersøgelse udført af Applaus og Megafon i januar 2021 vise, at en tredjedel af danskerne svarede, at kulturen havde fået større betydning for dem under epidemien [Applaus, 2021A], mens nogenlunde samme antal svarede, at de forventede, at kulturen vil være et vigtigt emne ved næste folketingsvalg. Det vil i givet fald være en stor forandring, al den stund kulturpolitik traditionelt set sjældent er udslagsgivende for, hvor danskernes sætter deres kryds [Hvenegaard Rasmussen, 2018].

De af os, som arbejder i kulturbranchen, ved, at kulturoplevelser er noget, vi allerhelst har sammen med andre. Når vi vælger at bruge et par timer på et museum eller til en koncert, gør vi det sjældent alene. Vi oplever sammen. Både fordi der er noget magisk ved at dele helt særlige øjeblikke i en teatersal eller foran et maleri, og fordi kulturoplevelser skaber fælles minder, som vi vender tilbage til i vores samtaler. Den slags samtaler forstummede under corona, for vi oplevede ikke længere sammen. Endelig ved vi, at kulturoplevelser ofte er noget, flere generationer kan samles omkring, og fordi vi alle blev hjemme og ikke så hinanden fysisk – da slet ikke de ældre i familierne, som var de mest sårbare – blev den dimension af vores sociale liv gennem kulturoplevelser os også berøvet. Og savnet af dem gjorde behovet meget tydeligere. Den erfaring har

lunet gevaldigt i kulturverdenen, for den bekræftede os jo i, at det, vi normalt tilbyder, har værdi for mange.

Nye formater med potentiale

Ikke overraskende var der stor iderigdom og hittepåsomhed blandt kulturens aktører, da nedlukningen lukkede vores døre. Mange kulturudbydere forsøgte sig med digitale formater, hvor f.eks. teateret kunne komme til os hjemme i stuerne. Og til trods for at det selvfølgelig er bekvemt at sidde med plaiden i sofaen og næsten være i Det Kongelige Teater, var det altså kun et "næsten". Oplevelsen af at være tæt på den skabende kunst, at kunne fornemme skuespilleren på scenen i samme rum som os selv, var taget ud af ligningen. Og med den også en del af magien. I situationen den bedst mulige oplevelse, men den kan aldrig helt erstatte det direkte møde i kunstens rum. Det fik vi da i det mindste bekræftet i de lukkede måneder.

Og da kulturverdenen, som vi kendte den, blev utilgængelig, dukkede andre oplevelsesmuligheder op. Nogle lavede levende teater, oplæsninger og vandringer udendørs, andre udforskede, hvad de digitale medier kunne tilbyde, når vi som kulturens institutioner ville formidle. I det hele taget var virketrangen og lysten til at opsøge nye formater at formidle kunsten igennem imponerende stærk – og stærkt inspirerende. Men de fleste af os i kulturverdenen lever af at sælge billetter. Og betalingsvilligheden til en digital kulturoplevelse er af indlysende årsager langt mindre end til *the real thing*. Den erfaring har været vigtig læring for et helt kulturliv, som har været stærkt økonomisk påvirket af ikke at kunne åbne sine døre.

Den svære genåbning af kulturlivet

En anden væsentlig erfaring for et samlet kulturliv har været, at vi ikke er dygtige nok til at indsamle data, behandle og analysere den indkomne viden og omsætte den til gangbare argumenter på den politiske arena. For kulturen oplevede igen og igen at komme bagerst i den politiske kø, hvor kampen om politikernes opmærksomhed og handlekraft selvsagt var heftig. Særligt diskussionen om, hvornår kulturens institutioner skulle have lov at genåbne, kom til at trække overskrifter og fik debattører til tasterne, fordi eksempelvis storcentre fik lov at slå dørene op før kulturinstitutionerne. Som modbillede blev fremdraget Italien, hvor man valgte at åbne kulturens rum som noget af det første i genåbningsprocessen i maj 2020. Landets kulturminister talte ligefrem om, hvordan kulturen kunne være "a great contribution to the country's recovery" [Forbes, 2021]. Da kulturens institutioner igen fik lov at lukke gæster inden døre, var det med restriktioner og krav om coronapas. 27 procent af danskerne svarede i juni 2021, at restriktioner og krav om coronapas var medvirkende til, at de havde fået mindre lyst til at opsøge kulturoplevelser [Applaus, 2021B]. Hvor nødvendige disse krav end måtte have været, set fra en

sundhedsmæssig betragtning, var de medvirkende til, at det brede kulturliv kæmpede voldsomt for at genvinde det tabte. Simpelthen fordi publikum svigtede.

Organiseret kulturliv skal bruge data klogt

Arbejdet med at skabe evidensbaseret viden er blevet styrket i de forgangne måneder, ikke mindst fordi Dansk Erhverv og Dansk Industri har vist langt større forståelse for og interesse i kulturområdet, end vi tidligere har set. Men der er også sket interessante forskydninger og fornyelser i kulturens eget organisatoriske landskab. Kulturlivet er organiseret med ganske små interesseorganisationer bemandet med ganske få personer, og kræfterne og kompetencerne til at arbejde med politisk påvirkning har historisk ikke været højt prioriteret. Denne vigtige erkendelse indtraf langsomt, men sikkert, og den betød, at en række af kulturlivets små organisationer har forenet sig under navnet Dansk Kulturliv, hvis opgave det bl.a. bliver at arbejde mere systematisk og professionelt med public affairs.

Kulturen gik online

Tilbage til danskernes kulturadfærd under pandemien. For hvad gjorde vi så, da vi ikke længere kunne besøge museerne, teatrene og biograferne? De mest markante resultater i Danmarks Statistiks kulturvaneundersøgelse for 2. kvartal 2020 [Danmarks Statistik, 2020] var, at der under nedlukningerne var sket en stor stigning i vores brug af bibliotekernes digitale tjenester; forbruget af skønlitteratur var således steget med 8 procent sammenlignet med året før, mens antallet af dem, som havde opsøgt billedkunst via andre kanaler som f.eks. sociale medier var steget med 6 procent. For museerne var der særligt godt nyt at hente i tallene, der fortalte om, hvilke målgrupper de formåede at nå via deres digitale kanaler, fordi hver fjerde ung mellem 24 og 34 havde oplyst, at de havde fulgt et museum online i nedlukningsperioden. Normalt er præcis denne målgruppe en akilleshæl for museerne, men disse tal pegede på, at denne svære målgruppe muligvis er nemmere at nå, hvis museerne i højere grad prioriterer deres tilstedeværelse på onlinekanaler.

Brug for forretningsmodel for det digitale kulturliv

Det er indlysende, at de digitale kommunikationsplatforme udgør stærke kanaler for kulturens institutioner. Mange af os er billedbårne, og alene af den årsag bør vi arbejde med en markant tilstedeværelse på disse kanaler. Det interessante og stadig underbelyste spørgsmål er selvfølgelig, hvad "konverteringsraten" er for vores indsats på SoMe. Vi ved meget lidt om, hvor mange af dem, som følger kulturens institutioner på de sociale medier, der besøger os fysisk på et tidspunkt og dermed er medvirkende til at skabe økonomi for os. Når sagen diskuteres internt i branchen, ender det hurtigt med at blive en for-eller-imod-snak om, hvorvidt vi også skal formidle gennem

digitale platforme. Mig bekendt er det endnu ikke lykkedes en dansk kulturinstitution at skabe substantiel forretning med digitale produkter. De fleste af de tiltag, som så dagens lys under corona, var ovenikøbet gratis. Men det koster ikke gratis at omlægge vores produkter til også at være digitale. Det kalder tværtimod på kompetencer, som særligt de mindre institutioner slet ikke har i deres medarbejderstab. Sagt lidt polemisk, så kan sortseeren [mig!] godt være bekymret for, om det danske kulturliv under corona gentog den fejl, som den danske mediebranche begik for mere end tyve år siden, da de omlagde deres produkter til også at være digitale – uden først at have opfundet en forretningsmodel for den omstilling. Digitaliseringen af mediebranchen betød, at vi som forbrugere lynhurtigt blev vænnet til, at nyheder, analyser og baggrundsartikler var gratis. Men heller ikke de er spor gratis at producere, og medierne kæmper [ikke bare i Danmark] fortsat med at løse den problematik, som de selv skabte i et – kan vi se i dag – naivt forsøg på at nå danskerne gennem de digitale kanaler. Af den årsag ville det være klogt at få skabt et overblik ved systematisk at indsamle og analysere erfaringerne fra corona. For i dem gemmer der sig potentialer, der måske kan være med til at få udviklet forretningsmodeller, som gør, at vi i fremtiden også har masser af digitale kulturtilbud, der ikke nødvendigvis skaber betalende trafik på kulturens institutioner, men som i stedet skaber andre økonomiske muligheder for kulturens aktører.

”Et forsigtigt kig i krystalkuglen kunne vise, at danskernes lyst til i højere grad at være medskabere af deres kulturoplevelser er kommet for at blive.” [s. 121]

Vi skal gribe mulighederne og tænke nyt

Når verden en dag nærmer sig den hverdag, vi kendte fra tiden før COVID-19, er det interessante spørgsmål selvfølgelig, hvor mange af de nye vaner der hænger ved. Et forsigtigt kig i krystalkuglen kunne vise, at danskernes lyst til i højere grad at være medskabere af deres kulturoplevelser er kommet for at blive. Det stiller nye krav til kulturens institutioner, som skal tilrettelægge deres produktioner sådan, at vores publikum får mulighed for at deltage og påvirke. En anden ændret adfærd bliver nok, at kulturens institutioner skal arbejde præcist for at imødekomme vores trang til at positionere os selv via de sociale medier. Og at de valg, vi træffer, når vi oplever kultur, skal være nogle, hvor vi gør det muligt for vores gæster også at dele deres oplevelser med andre, fordi disse oplevelser er stærke identitetsmarkører. Det faktum, at vi har fået et andet forhold til vores arbejdstid, og ikke mindst hvor vi arbejder, kommer nok også til at have indflydelse på, hvornår kulturens institutioner skal være åbne og tilgængelige. Måske endda også som mødesteder for mennesker, som er på arbejde, men som har lyst til at koble f.eks. et møde sammen med en fælles oplevelse i kulturens verden.

Behovet for at få undersøgt og afprøvet nye forretningsmodeller for kulturen, også når den finder sted andre steder end på en institutions fysiske matrikel, er stort. Vi ved alt for lidt om, hvordan vi også kan gøre, og vi savner en erfaringsopsamling med gode eksempler på, hvornår og hvordan vi lykkes med at polstre os selv bedre, så vi ikke er fuldstændigt afhængige af at sælge adgangsbilletter til koncertsale og museumsrum.

Endelig må det være blevet klart for de fleste, at kulturen også behøver stærke stemmer i det politiske rum. Hvis ikke kulturens institutioner evner at tilvejebringe både valide data, analyser og beregninger på forskellige scenarier, står vi stækket i kampen om såvel politisk bevågenhed som midler. Vi skal sideløbende arbejde langt mere systematisk for at skabe alliancer med beslægtede erhverv og løfte vores røst i den offentlige samtale. Ikke kun som klynkere, men som et erhverv, der hviler på valideret viden, der kan omsættes til konkret politisk handling.

At danskerne værdsætter deres kulturtilbud, har COVID-tiden kun bekræftet. Nu er det op til erhvervet at tage ved lære af de mange indsigter, som tiden har bibragt os.

Referencer

Applaus (2021A).

https://www.applaus.nu/wp-content/uploads/2021/01/Applaus-undersogelse_14.01.2021.pdf

Applaus (2021B).

<https://www.applaus.nu/wp-content/uploads/2021/06/Kulturbarometer2.pdf>

Danmarks Statistik (2020). *COVID-19 flyttede kulturen ind i de små hjem.*

<https://www.dst.dk/da/Statistik/nyt/NytHtml?cid=40438>

Dominioni, I. (2021). *Italian Museums Open Again: The Big Plan to Restart the Cultural Sector.* *Forbes*, 6. maj.

<https://www.forbes.com/sites/iredominioni/2021/05/06/italian-museums-open-again-the-big-plan-to-restart-the-cultural-sector/?sh=32494d8a304e>

Friluftsrådet (u.d.). Viden og fakta om friluftsliv.

<https://friluftsradet.dk/om-os/viden-fakta-om-friluftsliv>

Gerstenberg, S. (2021). *Covid-19 ændrer tøjvanerne: Komfort er det nye cool.* Berlingske, 21. februar.

Hvenegaard Rasmussen, C. (2018). *Der er ingen stemmer i kulturpolitik.* Nordisk Kulturpolitisk Tidsskrift, 21(2).

https://www.idunn.no/nkt/2018/02/der_er_ingen_stemmer_i_kulturpolitik

Kragh Pedersen, I. (2020). *Vi strikker, broderer og kokkerer på livet løs.* Kristeligt Dagblad, 7. april.

Lad os gentænke turismen efter corona

COVID-19 udviklede sig hurtigt fra isoleret at være en global sundhedskrise til også at blive en mobilitetskrisen. Fraværet af især international mobilitet medførte en økonomisk krise, som også ramte turisme- og fritidsområdet i Danmark. Frem for en nostalgisk higen efter, hvad turisme og fritidslivet engang var, vel vidende at tiden ikke kan spoles tilbage, bør den verdensomspændende pandemi give anledning til ikke blot at genstarte, men at gentænke turismen.

Nedlukningen har givet mulighed for at værdsætte en service- og oplevelsessektor, som alt for længe er blevet taget for givet. Her arbejder mange hårdt, og ofte på skæve tidspunkter, for at andre kan få gode oplevelser. Den kraftigt neddrogede fritids- og rejseaktivitet synliggjorde også turismens massive samfundsøkonomiske betydning, og den blotlagde de heraf afledte negative klima- og miljømæssige aftryk. Da København blev tømt for turister, berettede aviser om beboere, der nød at få deres by tilbage. Vel at mærke uden nattelarm, affald og stank af urin i gaderne. Fra København til Amsterdam, og fra Venedig til Kyoto, ser mange borgere ligefrem turismens tilbagekomst som en trussel mod deres gode liv. Andre ventede med længsel på sydens sol og summende gader og stræder. Med fokus på turisme og fritid giver coronakrisen anledning til at reflektere over centrale dilemmaer og udfordringer samt til at se muligheder for igangsættelse af en mere bæredygtig udvikling af turisme- og fritidsområdet i Danmark. Er der grænser for turisme? I dette essay sætter jeg fokus på klima, co-design og sundhed som perspektiver på at gentænke turismen.

Turisme, fritid og fri tid

De fleste af os bruger en stor del af livet på at arbejde. Når vi endelig holder fri, er den frie tid for mange forbundet med at rejse. Ifølge FN's Verdensturistorganisation (UNWTO, 2021) er antallet af internationale turister siden 1950 steget med gennemsnitlig fire procent om året. Med ganske få undtagelser: umiddelbart efter terrorangrebet i New

York den 11. september 2001, udbruddet af SARS i 2003 og finanskrisen i 2009. Ellers har væksten været uafbrudt. I 2020 forventede UNWTO, at 1,6 milliarder mennesker ville krydse landegrænser i deres fritid i søgen efter noget andet end de hjemlige himmelstrøg. Det satte pandemien en brat stopper for.

”Det er tydeligt, at turismen og de mange fritidsaktiviteter ikke kan fortsætte med at udnytte fælles knappe ressourcer til egen fordel eller med kortsigtet økonomisk vinding for øje. Der er grænser for turisme, og det er ikke en gratis omgang at benytte og beskytte Danmarks fælles natur og kulturarv.” [s. 131]

Den politiske beslutning om at lukke landegrænser blev af mange opfattet som en indskrænkning af deres frihed – og ret til at rejse. Men bemærk, at FN’s Menneskerettighedserklæring fra 1948 angiver, at ”Enhver har ret til hvile og fritid, herunder en rimelig begrænsning af arbejdstiden, og til periodisk ferie med løn” (FN’s Verdenserklæring om Menneskerettigheder, 1948: 7).

Alle menneskers ret til hvile og fritid er således ikke ensbetydende med at have ret til at rejse. Eller med, at alle har råd til eller mulighed for at rejse. De internationale ankomststatistikker med over en milliard rejsende hvert år dækker faktisk kun over rejser gennemført af en ottendedel af hele verdens befolkning! Vel at mærke dem, der har et pas, og for hvem lufthavne og landegrænser ikke er steder forbundet med fare.

Retten til fritid er derfor heller ikke det samme som fri tid til at gøre, som man vil. COVID-19-pandemien gjorde det klart, at liv blev prioriteret højere end frihedsrettigheder. Hverdags- og fritidsaktiviteter, ja selv traditioner, blev udfordret af spørgsmål som: Kan mit barn komme i skole? Er det sikkert at gå en tur i skoven? Skal man holde to meters afstand til alle de andre, som pludselig også er derude? Hvor mange må vi holde jul med? Er efterskolens rejse til Maldiveerne den eneste mulighed for, at de unge mennesker kan få en eksotisk oplevelse? I tiden under nedlukningen hagede de fleste efter at vende tilbage til en ny normal hverdag uden hjemmeskole, dagens kontakttal, virtuelle møder med ustabil forbindelse og påmindelser om at tænde for mikrofonen.

Bæredygtig turismeudvikling med hjerne og hjerte

I fritiden er de fleste bevidste og kritiske forbrugere, men det gælder ikke nødvendigvis, når vi rejser. Rejsens frie tid giver ikke carte blanche til at droppe prioriteringen af at købe lokale, gerne økologiske, fødevarer og produkter, medmindre man er tilfreds med at være

en tilbudshungrende turist uden samfundssind, men med kreditkort. Med fokus på et mere bevidst rejseforbrug giver det mening at gentænke den enkeltes mulighed for at bidrage til en bæredygtig turismeudvikling – mens vi hviler, oplever og har det godt med os selv og andre. Bæredygtig turismeudvikling kan ikke reduceres til at imødekomme turisternes nuværende grønne ønsker og tjene penge herpå.

Flere turismevirksomheder, både i Danmark og i udlandet, arbejder med at udvise både miljømæssig og social ansvarlighed, samtidig med at de skaber økonomisk værdi. Der er behov for at tage nøje bestik af turismens muligheder for at skabe værdier på mange forskellige måder. Særligt nu hvor UNWTO [2021] anslår, at 100-120 millioner har mistet deres arbejde under pandemien, de fleste i små og mellemstore virksomheder. Værdiskabelsen sker eksempelvis gennem ligeværdige ansættelsesvilkår uanset alder og etnisk herkomst. Herved opstår nye relationer og værdier mellem mennesker i en branche, der lever af at skabe meningsfulde oplevelser for andre. Man kan udvide ligeværdigheden til også at omfatte turister, hvoraf mange gerne vil have autentiske oplevelser lidt tættere på det levede liv og f.eks. medvirke aktivt til at passe på det sted, man har valgt at besøge. Frem for at "lokke turisterne" (for hvem er egentlig interesseret i det?) handler det om at skabe muligheder for meningsfulde oplevelser og relationer sammen med andre. Forskellen er markant. Frem for at se turisten som en passiv statist på sightseeing fordrer samskabelsen en aktiv inddragelse. Ud over værdier forbundet med en unik oplevelse, der er skabt sammen med de lokale parter, opstår der latente muligheder for bæredygtig turismeinnovation.

Det er uomtvisteligt, at den lokale, kulturelle og naturmæssige integritet også herhjemme skal bevares, så Danmark er "væredygtigt" – både nu og for fremtidige generationer. Det er et fælles ansvar og en mulighed, der kan angribes ud fra tre forskellige, men forbundne perspektiver på turisme og fritid, som både bidrager i forhold til en større samfundsmæssig dagsorden og til at nå FN's Verdensmål. Det drejer sig om klima, co-design og sundhed.

Klima

Det første perspektiv omhandler klimatilpasning og klimaneutralitet. Hvis international turisme var et land, ville det rangere blandt de ti største CO₂-udledere i verden! Alligevel er det kun et fåtal og oftest forretningsrejsende, der vælger at kompensere for deres flyrejses CO₂-udledning. Det er næppe overraskende, for de betaler jo ikke selv, og måske bruger arbejdsgiveren det ligefrem til at synliggøre ansvarlig klimahandling. Mere kritisk anlagte flypassagerer vil ikke betale mere til flyselskabet, særligt når det ikke er transparent, hvor og hvornår den nye skov eksempelvis bliver plantet. Frem for de frivillige afladsordninger har mange i årevis efterlyst politisk klimahandling i form af en global

pris på CO₂. Det giver god mening i en verden karakteriseret ved en global klimakrise, globale markeder og global konkurrence, såsom international turisme. Mens CO₂-pristfastsættelsen lader vente på sig. Ikke mindst på grund af lande som USA, Kina, Indien og Brasilien og magtfulde lobbyorganisationer, der er bekymrede for konkurrenceevnen.

Klimaforandringer udgør et uhyre komplekst problemfelt, som ikke kan løses af en enkelt organisation, et erhverv, et land eller en by. Der er behov for at presse på for flere investeringer i tværvideenskabelig forskning, som kan frembringe nye klimaneutrale løsninger. Det kræver en fælles indsats på mange forskellige niveauer. København er eksempelvis medlem af C40, der er et netværk af verdens mest klimaambitiøse storbyer, og som arbejder sammen med Realdania om at nå Paris-målene. Mange løsninger på klimarelaterede problemstillinger vil kræve radikale adfærdsændringer, både i dagligdagen og i måden, hvorpå vi rejser. Pandemien har lært os, at mange fritids- og forretningsrejser er overflødige, og at værdien af konferencer og personlige møder skal være andet og mere end udveksling af information.

Også i forhold til vores adfærd på destinationen kan der sættes ind. Turister nudges mange steder til at spise mindre (ved at buffettallerkenerne er blevet mindre), ikke at få udskiftet håndklæderne hver dag og til at tage trappen i stedet for elevatoren. Det er en god forretning for den enkelte overnatningsvirksomhed, men det bidrager som en dråbe i havet til at afværge klimakrisen. I New Zealand har flere af regeringens hjælpepakker til turist- og oplevelseserhvervet under corona været betinget af, at de bidrog til den grønne omstilling. I Danmark har det primære fokus været på at genstarte turismen gennem mere markedsføring og økonomiske hjælpepakker. Politikere og organisationer bør tage ansvar for at samle "turistdanmark" med en vision om at blive verdens første klimaneutrale destination. Det skal være nemt og transparent og dermed troværdigt at bo, spise og transportere sig bæredygtig rundt i hele landet. Men der rejser sig en del spørgsmål: Hvordan måler vi og resten af verden på CO₂-neutralitet? Skal rejsen til destinationen medregnes? Også hvis man har valgt at tage elbilen på opdagelse i den rige danske kulturarv? I Danmark er Sinatur-hotelkæden et enestående eksempel på proaktiv klimahandling under coronakrisen, med bidrag til de større samfundsmæssige dagsordener. Her er planen ikke bare nul som i klimaneutralitet, men et mål om at blive Danmarks første CO₂-positive hotelkæde i 2030. Sinatur "konkurrerer ikke blot om at være den bedste virksomhed i verden – men den bedste virksomhed for verden".

Co-design

Det andet, tæt forbundne, perspektiv, som turisme og fritid kan gentænkes ud fra, handler om design – ikke bare for, men også med andre. Danmark har en lang tradition for fremragende planlægning og for funktionelt og æstetisk design. Uden for hoved-

Sinatur Hotel & Konference

Sinatur Hotel & Konference, der består af seks danske hotel- og konferencesteder, vil være Danmarks første CO₂-positive hotelkæde i 2030. Det vil de opnå gennem følgende indsatser:

- At købe sig til CO₂-neutral energi, minimere egen impact og investere i ny teknologi.
- At være vandneutrale.
- Alle produkter er certificerede og fra bæredygtige virksomheder.
- At være affaldsfrie og genbruge og genanvende alt.
- Når hotellernes gæster tager afsted, er de klogere på vigtigheden af naturen, end da de kom, fordi hotellerne involverer gæsterne aktivt i vores arbejde med bæredygtighed.
- De leverandører, hotellet køber fra, er godt selskab, produkterne er certificerede, og hotellerne er transparente med alle samarbejdspartnere.
- Hotellerne vil være anerkendt som "bedst for verden"
 - top-10 af "B Corp"-certificerede virksomheder.

Læs mere: www.sinatur.dk

staden er de danske kyster landets største turistattraktion. Det er oplagt at sikre kysten og de nærliggende byer mod stigende havvand. I stedet for at ødelægge den attraktive kystlinje med beton eller store sten er æstetisk og multifunktionelt design en innovativ mulighed for at samtænke store og nødvendige samfundsmæssige investeringer. Investeringsbehovet i forhold til kyst- og klimasikring i 40 danske kystbyer tilsammen anslås til at være mellem to og fire milliarder kroner over det næste årti. Hvis blot 25 procent anlægges som multifunktionelle strukturer, udgør erhvervspotentialet mindst en milliard kroner. Hertil anslås 10-20 procent i direkte værditilvækst at komme fra øget turisme – svarende til 100-200 millioner kroner over ti år [Liburd & Hjalager, 2020]. Køge Bugt Strandpark, omtalt i regeringens "Tættere på – grønne byer og en hovedstad i udvikling" [Regeringen, 2021], er et godt eksempel på innovativ og multifunktionel klimaløsning. Her samtænkes et aktivt fritidsliv og dermed også turismepotentialet med kyst- og klimasikring.

Når design anvendes ikke bare som formgivning, men også som metode, opstår nye muligheder for bæredygtig turismeinnovation. I stedet for at udvikle friluftstilbud og løsninger, som bliver designet for turister og borgere, kan man med fordel designe

sammen med andre. Det kaldes ”co-design for bæredygtig turismeudvikling” og består af en unik række af processer, metoder, værktøjer og en attitude, som gør det muligt i praksis at udforske og engagere andre i at frembringe forskellige perspektiver på bæredygtig turismeudvikling [Liburd, Duedahl & Heape, 2020]. Co-design åbner muligheder for at skabe en bæredygtig udvikling sammen med borgere, turister og sommerhusejere. Det bryder samtidig med traditionelle opfattelser af mennesker som enten lokale eller turister; hjemme eller ude. Her kan man i fællesskab tage vare på den kystnatur og det sted, hvor det skal være godt både at bo og komme på besøg.

Et andet eksempel herpå findes i elleve danske naturparker og nationalparker. De har i første halvdel af 2020 co-designet bæredygtige turismeudviklingsscenarier med mere end 120 udvalgte interessenter. Med COVID-19-nedlukningen blev det mange steder tydeligt, at naturen ikke blot var under pres fra et øget antal internationale turister. Naturen er også under pres af de mange forskellige fritidsbrugere. Nogle kaldes de ”natur-uvante”, som mangler ”natur-dannelse” [Friluftsrådet, 2019]. Andre udviser en adfærd, som havde de eksklusivret til at benytte de rekreative faciliteter. Og enkelte har ligefrem de seneste år hævdet sig ved at definere, hvad den rigtige natur er for andre. Men det forhindrer ikke, at et gennem århundreder tæmmet, formet og forvaltet landskab af mange også opfattes som rigtig natur.

At forstå de komplekse bånd mellem mennesker og natur kræver mere – meget mere – end en biodiversitetsmåling eller en spørgeskemaundersøgelse. Det handler om at komme helt tæt på og med i naturen. Sammen med mennesker, der vil dele personlige, komplekse og nuancerede relationer og væren i og med og måske ligefrem på trods af naturen. Co-designprojektet om bæredygtig turismeudvikling i danske natur- og nationalparker har vist, at det er i fællesskabet og igennem samarbejde med andre, at naturbeskyttelse og en ønskværdig fremtid får mening og giver ejerskab [Liburd, Tomej & Menke, 2021]. Hvordan kan turismen og de mange fritidsaktiviteter give tilbage til naturen og til de mange nedslidte byer?

Sundhed

Det tredje perspektiv handler om sundhed i og med naturen. Ifølge Verdenssundhedsorganisationen (WHO) er fysisk inaktivitet den fjerdehyppigste dødsårsag i verden og estimeret til at forårsage 3,2 millioner dødsfald årligt. Dødeligheden blandt ældre voksne er bemærkelsesværdigt ulige, fordi kvinder i gennemsnit lever seks til otte år længere end mænd [WHO, 2021]. EU har udpeget aktiv aldring som en af det 21. århundredes største udfordringer, som skal løftes, for at den aldrende befolkning kan leve sunde og uafhængige liv. Hvordan vi ældes, afhænger af mange faktorer såsom fysisk aktivitet, stillesiddende adfærd og social interaktion.

Det er veldokumenteret, at aktiviteter i naturen kan bidrage til et sundere og bedre liv – uanset alder. Men natur er ikke bare natur. Menneskers naturforståelse formes individuelt og gennem subjektive variationer i forståelser, fortolkninger og værdsættelse af en natur, som altså ikke kun er vild, uberørt og fri fra menneskelig indgriben og bosættelse, men lige såvel kan være tæmmet, kultiveret og formet gennem århundreder [Liburd, Blichfeldt & Duedahl, 2021]. Uanset om det er de nordsjællandske skove eller Vadehavet! Faktisk ville Vadehavet ikke have eksisteret i sin nuværende form, hvis det ikke havde været for menneskelig bosættelse og indgreb som eksempelvis landvinding og kystbeskyttelse.

Det kræver særlige kompetencer at sikre, at ældre kan få gode og sundhedsskabende oplevelser i og med naturen – og dermed også at reducere det, der på nydansk hedder ageism [diskriminering baseret på alder]. Det nytter derfor ikke at lave projekter, hvor man kun tilbyder at tage ældre med ud i naturen og f.eks. gå en tur. Særligt hvis målgruppen af ældre ikke er ressourcestærke og ikke har nære personlige relationer eller erfaring med at føle sig godt tilpas i naturen. Adgang til naturen afhænger bl.a. af ruter, stier, bænke og toiletforhold. Det handler også om sikkerhed og især om hjernens, benenes og hjertets adgang. Der er brug for dybere indsigt i, hvorfor og hvordan ældre [ikke] færdes og engagerer sig i og bliver sundere i og med naturen.

Et forskningsprojekt fra før coronanedlukningen med både raske og sårbare ældre i Nationalpark Vadehavet viser komplekse opfattelser, fortolkninger og relationer til Vadehavet som både natur og kultur, der er både statisk og foranderlig [Duedahl, Blichfeldt & Liburd, 2020]. De mest aktive ældre pegede på Vadehavets foranderlighed og dynamik som det, der "trak én ud". Uanset om det var den varmeste sommerdag eller den mest blæsende februardag, hvor isskruningerne knitrer, og blæsten bider. Men de, der ikke "trak i", kunne eksempelvis ikke relatere til dagens, lysets, månens, årstidernes eller livets gang i naturen. Eller som en af deltagerne sagde: "Jeg har jo set det hele før." Projektet viste dog også, at det er muligt at lære at relatere til naturen og at få øjnene op for det, der trækker, uanset fødselsår.

Samarbejde

Hvorfor fører turist- og oplevelseserhvervet ikke an, når der skal bidrages til, at alle kommer ud i naturen på den gode og sunde måde? Har vi i vores iver efter selv at være sunde i naturen glemt de mange sårbare medmennesker? De, der måske er mere ensomme efter pandemien, og som har svært ved at relatere til naturen. Ved vi, hvordan besøgende på tværs af generationer, som under pandemien har været adskilte, relaterer sig til at være sunde i og med naturen, når de er hjemme eller rejser ud?

Nationalpark Vadehavet og UNESCO-verdensarv

Vadehavet er verdens største ubrudte system af tidevandsflader, som for den tyske og hollandske del blev udpeget som UNESCO-verdensarv i 2009, efterfulgt af en tilsvarende udpegnings af den danske del i 2014. Nationalpark Vadehavet blev oprettet i 2010 som Danmarks største og eneste maritime nationalpark. Vadehavet er et ekstremt dynamisk landskab og et af verdens vigtigste ruter for trækfugle, som forbinder områder fra Afrika til de arktiske egne. Det er netop naturens forskelligartethed, som gør Vadehavet til et enestående levested for mere end 10.000 dyre- og plantearter og 13-15 millioner trækfugle hvert år. Vadehavet er et uvurderligt spisekammer for fuglene på deres lange rejse. Diversiteten i de mange biologiske og geologiske processer er af "enestående universel værdi", som er den betegnelse, UNESCO anvender i beskrivelsen af verdensarv [UNESCO, 2019].

Læs mere: www.nationalparkvadehavet.dk

Det er tydeligt, at turismen og de mange fritidsaktiviteter ikke kan fortsætte med at udnytte fælles knappe ressourcer til egen fordel eller med kortsigtet økonomisk vinding for øje. Der er grænser for turisme, og det er ikke en gratis omgang at benytte og beskytte Danmarks fælles natur og kulturarv.

Turisme- og oplevelseserhvervet har alle muligheder for at skabe værdier sammen med andre, og samtidig kan det sætte gang i en ny æra for dansk turisme. Coronakrisen rummer præcis det uløste potentiale for, at turisterhvervet, civilsamfundet, turister, forskere, fonde, myndigheder og politikere sammen kan både gentænke og igangsætte de nødvendige transitioner for en klimaneutral, ligeværdig, æstetisk og bæredygtig fremtid.

FN's 17 verdensmål kan synes store og fjerne som en regnbue. Men hvis man i stedet ser verdensmålene som nålen i et kompas for en bedre verden – lige der, hvor man er – så kan man lære at navigere derefter. Så bliver de ikke blot hele verdens mål, men hverdags- og feriemål, hvor vi sammen, på gensidig og ligeværdig vis, passer på naturen og hinanden.

Referencer

- Duedahl, E., Blichfeldt, B.S. & Liburd, J.** (2020). *How Engaging with Nature can Facilitate Active Healthy Ageing*. Tourism Geographies. <https://doi.org/10.1080/14616688.2020.1819398>
- FN (1948)**. *FN's Verdenserklæring om Menneskerettigheder*. https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/dns.pdf
- Friluftsrådet** (2019). *Vores natur*. <https://friluftsradet.dk/sites/friluftsradet.dk/files/media/document/Vores%20Natur%20projekt-pr%C3%A6sentation%202.0.pdf>
- Liburd, J., Blichfeldt, B.S. & Duedahl, E.** (2021). *Transcending the nature/culture dichotomy: Cultivated and cultured world class nature*. Journal of Maritime Studies. <https://doi.org/10.1007/s40152-021-00229-y>
- Liburd, J., Duedahl, E. & Heape, J.** (2020). *Co-designing tourism for sustainable development*. Journal of Sustainable Tourism.
- Liburd, J. & Hjalager, A.-M.** (2020). *Hvordan kan turismen understøtte bæredygtig udvikling efter Covid-19?* Teknik & Miljø, 8, 30-31.
- Liburd, J., Tomej, K. & Menke, B.** (2021). *Bæredygtig turismeudvikling i Nationalpark Vadehavet*. <https://portal.findresearcher.sdu.dk/en/publications/b%C3%A6redygtig-turismeudvikling-i-np-vadehavet> <https://doi.org/10.1080/09669582.2020.1839473>
- Nationalpark Vadehavet** (2021). *Vadehavet Verdensarv*. <https://nationalparkvadehavet.dk>
- Regeringen** (2021). *Tættere på – grønne byer og en bovedstad i udvikling*. Indenrigs- og Boligministeriet. https://im.dk/Media/637595253680384964/T%c3%a6ttere%20p%c3%a5%20%e2%80%93%20Gr%c3%b8nne%20byer_single%20FINAL-a.pdf
- Sinatur Hotel og Conference** (2021). *Sinatur som ansvarlig virksomhed*. <https://sinaturhotel.com/ansvarlig-virksomhed>
- UNESCO** (2019). *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*. <https://whc.unesco.org/en/guidelines>
- UNWTO** (2021). *International Tourism and COVID-19*. <https://www.unwto.org/international-tourism-and-covid-19>
- WHO** (2021). *UN decade of healthy ageing (2021-2030)*. <https://www.who.int/initiatives/decade-of-healthy-ageing>

Kulturoplevelser på vandring

Det er blevet populært at vandre og tage ophold i naturen. Der er knyttet forestillinger om autenticitet, sundhed og fordybelse til det at vandre. På den måde er vandringen på vej til at indgå som et centralt element i kulturlivets brede spekter, som særlige oplevelses- og oplysningstilbud i fri natur. En række trampestier og ruter etableres i disse år i skove, langs marker og skel, ved søer og kyster. De er ofte markerede med gule, røde, grønne trekanten på pæle og viser vej i den natur, der gennem de seneste par årtier i stigende grad har ladet sig genfortrylle som et sted, hvor sjælens vederkvælgelse og sindets ligevægt kan folde sig ud. Naturen er et rum, der opleves som herredømmefrit og eksistentielt berigende. Debatten om klimaets forandringer og disse forandringers mulige konsekvenser for tilværelsen, som vi kender den, er formentlig medvirkende til at skærpe blikket på naturens muligheder, ligesom erkendelsen af, at arter dør og forsvinder, gør det. Vandrestøvler, kikkert, rygsæk og wind-breaking stof hører således til en ny tids kulturbeklædning. Det er ikke COVID-19, der har skabt denne trend, men coronaen har klart og utvetydigt forstærket viljen og givet tilskyndelse til lysten til vandring i naturen. Pandemien lagde sin klamme, uafsprittede begrænsningshånd på en lang række rum, arenaer, arrangementer og fysiske fællesskaber. I den situation blev vandringen som en lille pilgrimsfærd – et centralt medium for etablering af små fællesskaber.

Det etablerede kulturliv har generelt lidt stærkt under det pandemiske tryk. Museer, spillesteder, teatre, biografer, biblioteker og væsentlige mødesteder som eksempelvis kirker, forsamlingshuse og foredragssale har måttet se mere end en sæsons kulturelle og kirkelige liv blive udsat for noget, der nærmede sig ren nedsmeltning. Vi, de afhængige kulturbrugere, har måttet gå på skrump. Eller vi har måttet købe erstatningsoplevelser i form af kulturelle smuler på diverse skærme, sådan på afstand og hver for sig. Kulturen inden døre blev lukket ned, haspet og sat på krog, dørene smækkede hårdt og brutalt. Institutioner, som rummer væsentlig identitet i form af samlinger af kunst og historisk erindring samt litterær kapital og arv, blev effektivt bundet på hånd og mund.

Det samme skete for de større og meget store udendørs arrangementer som eksempelvis festivaler, musik, foredrag, sport og idræt. Fede festivaler med stemninger af rock og en rå lyd, man næsten kan læne sig op ad, blev aflyst! Fede Roskilde, Smukfest, Tinderbox blev pludselig anset for at kunne blive supersmittekilder. Store dele af kultur- og foreningslivet har gispet efter luft. Men denne kranke skæbne for sider af kulturlivet forstærkede så til gengæld andre former for udfoldelse af kulturelt liv og engagement. Der blev netop plads til og interesse for de kultur- og oplevelsesformer, som knytter sig til udendørs oplevelser i mindre grupper. Det er dette fænomen, nye kulturformer i det fri, jeg vil drøfte sider af i det følgende.

Digterruter

Sider af kulturoplevelserne rykkede som sagt udendørs! Vandringer i naturen, pilgrims- vandringer, historiske ruter og lignende er vokset næsten eksplosivt i antal. Vi har længe haft kilometervis af historiske stier og veje som f.eks. Hærvejen. Det gælder også ture gennem særlige landskaber, hvor naturen og floraens eller faunaens rigdomme endnu folder sig ud. Det gælder stier gennem fredede og certificerede naturområder som f.eks. ved Vadehavet. Nye og flere er kommet til i stort tal de seneste år. Pandemien skabte dem ikke, men den satte fart i en udvikling.

Jeg vil i det følgende præsentere et eksempel på etablering og udfoldelse af sådan et stykke udendørskultur, som blev planlagt og forberedt før COVID-19, men som blev virkeliggjort og foldet ud under pandemien. I 2019 modtog vi således, og "vi" er en projekt-gruppe ved Syddansk Universitet, en generøs bevilling fra Nordea-fonden til i samarbejde med en række museer, digterhjem, foreninger mv. at udvikle et projekt, som fik navnet Danske Digterruter. Ambitionen var – og er – at skabe en ny form for litteraturformidling ved at give en række betydelige danske forfattere og dermed umistelige værker i dansk litteratur en stemme ude i den natur og i de landskaber, som har påvirket den pågældende kunstners digterværk. Lidet skulle vi dengang i 2017, hvor vi gik i gang med forberedelserne, ane, at vi med syvmileskridt bevægede os henimod og ind i COVID-19-tid, der ændrede det meste. Men det var, hvad der skete. Pandemien lukkede som sagt store dele af den indendørs kultur og ferierejserne ud over landets grænser ned. Men netop under disse betingelser, hvor danskerne en tid var lukket både ude og inde, foldede vores beskedne bidrag til en ny form for oplevelse af sammenhængen mellem dansk natur og dansk litteratur sig ud. Det gør ikke vores tilbud om nye måder at formidle litteratur og natur på til noget profetisk, men vi åbnede for et projekt på et "heldigt" tidspunkt, når det gælder behov, men agerede samtidig ind i en trend, der allerede var der.

Det særlige, vi har søgt at skabe, er at etablere et møde mellem litterære stemmer og konkrete landskaber. Det er indtil nu, og sammen med en række lokale og stedlige

partnere, lykkedes at skabe 20 ruter, der snart bliver til flere, og som er fordelt over hele landet. De repræsenterer mange forskellige landskabstyper fra den jyske hede, marsk-landskabet, Limfjordens vande, nordsjællandsk løvskov, kystkøbstæder og industribyer, garnisons- og klosterbyer, grønne moræner med stille flydende åløb, bornholmsk granit-landskab til Vesterbro i København. Ruterne repræsenterer dansk litteratur fra det 18. til det 20. århundrede, og alle steder er stemmerne foldet ind i et landskab.

En digterroute er således tilrettelagt som en vandretur, der har et startpunkt ved f.eks. et digterhjem eller et museum, men som også blot er markeret med en informationstavle. Fra dette udgangspunkt kan man vandre ad en trampesti i et landskab, der optræder i og farver den pågældende digters værker. Ruten er typisk på to-fem kilometer, hvor man møder et antal "bogmærker", typisk seks til 19 stykker på en rute, i form af en pæl eller andet med en såkaldt QR-kode, der er let at aflæse med mobiltelefonens dertil beregnede app. QR-koden åbner den centrale hjemmeside, en oplæsning, en lille tolkning, oplysninger om digteren og hendes/hans tekster. Det har vist sig at være meget funktionelt og, sagt i al ydmyghed, uhyre populært. Faktisk lader antallet af klik sig tælle i titusindvis.

Litterær historie

Litterær kunst og vandring er historisk forbundne. En væsentlig historisk kilde til det, vi i dag forstår som litteratur, kan eksempelvis søges i den tradition for omvandrende trubadurer eller fortællere i de fleste egne af Europa, der levede af at fortælle, synge eller på anden vis fremføre dramatiske skildringer fra en ukendt omverden. Med bogtrykkets opfindelse og udbredelse i renæssancen begyndte en forvandling af fortællekunst og digtertradition fra overvejende mundtlig til skriftlig formidling, så nu kunne ordene, oplysning, poesi og fortællinger efterhånden så at sige vandre i egen ret i form af tryk. Men den fysiske vandring og fortællingen hørte stadig nøje sammen i århundrederne, der fulgte. Det er f.eks. muligt at finde sproglige og fortalte figurer hos vest- og nordjyske forfattere som St.St. Blicher, Jeppe Aakjær, Marie Bregendahl og Johannes V. Jensen, der er spor fra den kulturelle sammenhæng og udveksling, som forbandt områder af Vest- og Nordjylland til Ditmarsken, Holsten, Frisland med videre gennem stude-driver-ruterne. Disse veje og ruter eksisterede gennem århundreder med en hovedvægt i det 16. til det 18. århundrede, ligesom de blev kombineret med hedens hosekræmmere og andre kræmmere, der vandrede. Denne århundredgamle vandring er altså stadig som spor og erindring i litterære tekster til stede i nutiden som et dybt erindringslag.

Dertil kom generationer af håndværkere, der gik på valsen, og om hvem vi ved, at de hjembragte kundskaber, håndlag, og at de havde ærmerne fulde af fortalte historier. Disse farende svende, for det var nok mest svende og altså mandspersoner, der drev stude eller solgte strikvarer af uld fra hedens får, eller som snedkererede sig frem i syd-

lige egne, er væsentlige for at forstå den folkelige tradition for fortælling, som siden blev formidlet dels fortsat i folkeligt lag, dels af skrivende forfattere, som samlede sider af de således kolporterede fortællinger op i skriftlig litteraturkunst.

Fra slutningen af 1700-tallet og især i den periode af 1800-tallet, vi kalder for Guldalderen, blev vandringer en fast litterær figur og skik. St.St. Blicher skildrede den hede, han vandrede på som jæger og som betragter, og han skildrede mennesker som skæbner, han mødte på sin vej på denne sjælelige ørkenvandring. H.C. Andersens første egentlige værk, der udkom i 1829, bærer den mundrette titel *Fodreise fra Holmens Canal til Østpynten af Amager i Aarene 1828 og 1829*. Denne forunderlige vandrehistorie indledes således:

Nytaars-Aften 1828 sad jeg ganske ene paa mit lille Værelse og saae ud over de snee-bedækte Tage paa alle Nabohusene; da foer den onde Aand, som man kalder Satan, ind i mig, og indblæste mig den syndige Tanke at blive Forfatter. [Andersen, 1829]

Det er kunsten, den sataniske trang til at skabe, der farer i fortælleren, som må skrive sig ud på det hvide papir, symboliseret i de hvide tage, og som må bryde op fra den lumre tilværelse og det lune værelse:

Lidt veemodig sagde jeg Farvel til mit lune Værelse, hvem veed, hvad der kan møde paa en Reise, om den endogsaa er nok saa kort? Denne gik jo dog udenfor Sjælland og over de salte Strømme. [Andersen, 1829]

Det forunderlige i Andersens ironiske og veloplagte stil er, at han indfanger det opbrud, som prægede 1800-tallets romantiske digtning. Tidens kunstnere begav sig jo netop ud i og på opdagelse i den omgivende natur, i de landskaber, som gennem deres skildringer blev til en vægtig del af en dansk identitet og forestilling om, hvad det særligt danske ved det danske er. De danske guldalderkunstnere, forfattere, malere, komponister og billedhuggere skabte netop forestillingen om det særligt danske og dermed en vægtig kulturel base ved at beskue og skildre landskaber, de gennemvandrede og rejste igennem. Grundtvig, Ingemann, Andersen med mange flere foldede den natur ud, som nu blev erklæret national og dansk, og som siden har været dansk, ja, kerner dansk arvegods.

Siden blev de romantiske forestillinger delvist kuldkastet af den videnskabeliggørelse, som fulgte med Det Moderne Gennembrud fra og med 1850'erne, men forestillingen om landskabet som væsentlig basis for det nationale fællesskab blev forstærket snarere end kuldkastet af de generationer af digtere og forfattere, som overtog den

dominerende litterære stemme i slutningen af 1800-tallet og dermed efter gennembruddet af en moderne tænkning i form af videnskabelige indsigter. Digteren Jeppe Aakjær kunne således i digtet "Jylland" fra 1901 bestemme sin hjemstavns særlige kultur og livsform i krydsfeltet mellem skabelse og bevægelse i et landskab med stærke konturer:

*Der dukker af Disen min Fædrenejord
med Aaser og Agre og Eng;
med Ryggen mod Syd og med Taaen mod Nord,
den redte bag Sander sin Seng;
dog ej for at sove retfærdiges Søvn,
thi sjældent er Landet i ro,
men Stormene gaar,
og Brændingen slaar
paa Kysten med djærveste Kno.
[Aakjær, 1901]*

Aakjærs landskabsdigte er aldrig kun skildringer af bakker og kystlinjer, men altid også billede af identiteter og af den eksistens, der knytter sig til særlige livsformer og landskaber. Hans litterære billeder er, ligesom tidens landskabsmalere som eksempelvis Fritz Syberg, Peter Hansen og Johannes Larsen, også kulturelle sindbilleder. For den samtidige forfatter Johannes V. Jensen er skildringer af landskaber ofte forankret i et forsøg på at begribe længsler og erindringer og dermed dybe eksistensbilleder. I fortællingen "Ved Livets Bred" fra 1928, der indgår i en af de samlinger, Johannes V. Jensen selv kaldte *Myter*, hedder det et sted:

Det begynder for mit Vedkommende med en Aa, en meget almindelig Aa, som Vandløbene er i Danmark, og for Resten ikke i noget andet Land jeg véd af, den typiske Lavlands-Aa, som næsten uden Fald bevæger sig med mange Bugtninger og stillestaaende 'Høller', opfyldt af Grøde og kranset med Flæg, gennem milevide Engdrag, til den omsider løber ud i en eller anden Lav Fjordarm. [Jensen, 1924]

Det er et sindbillede i form af en dansk å, en stille bugtende struktur, Johannes V. Jensen skildrer. Hans kunstneriske ærinde er at ville forstå, hvad erindring er, og hvad der skaber den. Det er mindet om faderen, han søger at fæstne i landskabet, for erindring er flygtig, mens landskabet og dets former er mere konstant. I dette landskab, som både er og ikke er det barndomslandskab, hvor han selv som dreng vandrede med faderen, genfinder han nu som voksen kunstner indtryk, der dog falder sammen med erindringen.

Jeg har med disse få eksempler blot villet antyde, hvordan der består et stærkt forhold, en særlig relation, mellem litterære skildringer af landskaber, historiske fortælleformer og en given tids kulturelle forestillinger. Det har været målet med etableringen af Danske Digterruter at skabe et slags udendørs oplevelsesrum, hvor litterære eksempler læses op, mens landskabet er tilgængeligt som det omgivende for den, der lytter.

Fra elite til mangfoldighed

Danske Digterruter er som sagt blot et eksempel på etableringen af nye formidlingsformer, der dels forsøger at inddrage nye sider af kroppens evne til at tilegne sig viden og oplevelse, og som dels er forbundet til en lang historisk sammenhæng, en lang varighed, som det hedder hos den franske historiker Fernand Braudel [Braudel, 1980]. De mange ruter, de nye pilgrimsfærd, betegner for mig at se en ny kulturel institution. Den er som sagt ikke skabt af COVID-19, men den er modnet og bragt i form af pandemiens forbudstid.

Mere interessant er det måske egentlig, at denne ny, individualiserede kultur i naturen, vandringer, kan siges at danne, om ikke en ny fase, så dog et nyt lag af kulturelle tilbud og oplevelser. Vandringer som kulturel form er i slægt med et andet opbrud, som har fundet sted, og som placerer kulturinstitutionerne i en ny form for øjenhøjde med et publikum, der ønsker oplevelse og viden i et koncept. Museer har eksempelvis gennem de seneste årtier bevæget sig fra forholdsvis fikserede oplevelsesformer, hvor montre og [alt for] lange tekster har fastholdt bestemte forestillinger om dannelse og indlæring. Den klassiske formidlingsform, hvor artefakten eller måske endda artefakter i hundredvis, var det urokkelige midtpunkt for formidlingen, byggede på en dyb respekt for artefakten. Den historiske genstand, som var grundstenen i og årsagen til viden, er ved at blive afløst af det fortællende museum, hvor legen og den individuelle tilegnelse gennem alle sanser er det centrale [Scott Sørensen, 2008].

Kulturens institutioner, events og kulturelle oplevelser er gennem de seneste årtier således blevet stadig mere centrale for stadig større grupper af en befolkning, som alt andet lige har mere tid og flere midler til at opsøge og forbruge kultur. Den folkelige interesse for en bred palet af kunstneriske og kulturelle tilbud er simpelthen vokset. De kulturelle tilbud er imidlertid også på andre måder blevet langt mere centrale set i et samfundsmæssigt perspektiv. Den tidligere ret så dominerende industrikultur er blevet afløst af et samfund og udfoldelse af livsstile, hvor den enkeltes valg, karriere og kreative potentialer er kommet langt mere i fokus. I takt med at det er sket, har kulturen og de kulturelle tilbud i stadig højere grad fået betydning som en slags redskaber eller ikoner for f.eks. en bys eller en kommunes selvforståelse og fremstilling af sig selv. En lang række af erhvervsvirksomheder har f.eks. for længst set, at kultur kan spille en meget betydelig

rolle som markør af positive værdier. Et begreb som "kulturøkonomi" blev almindeligt omkring 1980 som et analytisk begreb både i forskning og i den økonomiske planlægning i 1980'erne [Scott Sørensen, 2008]. Det peger præcist på den ændrede rolle, kulturen og kulturlivet fik. Den kulturelle sektor var og er naturligvis et velfærdsgode, der bl.a. understøttes af staten og det offentlige. Men det gode kulturliv, den fremragende kunst og de spændende tilbud udviklede sig også til at blive en yderst vigtig brik i en markedsøkonomisk sammenhæng og forståelse. Kulturelle events og den kulturelle sektor skaber simpelthen økonomisk omsætning.

"Jeg ser vandringerne som et beskedent bidrag til denne store bevægelse, hvor forestillingen om formidling af kultur flytter sig, og hvor det enkelte menneske får nye muligheder for at komme tættere på at kunne forstå dybe sammenhænge mellem menneske, natur og kultur." [s. 141]

De store kulturinstitutioner, der engang var absolut smagsbærende, især for den såkaldte elite, der endnu i midten af det 20. århundrede var forholdsvis snæver, var primært forankret i hovedstaden og i få store provinsbyer. Statens Museum for Kunst, Nationalmuseet, Det Kongelige Bibliotek, Det Kongelige Teater, Danmarks Radio og en række andre institutioner havde en absolut status som førende, når det gjaldt retningen og forestillingen om kvalitet i dansk kultur. Byer som Aarhus, Odense og Aalborg søgte at mime og efterligne hovedstaden med symfoniorkestre, museer og teatre, men det hed stadig landsdelsscener, så det provinsielle brændemærke virkede. Provinsen blev klart regnet for, ja altså provinsiel, når det gjaldt kunst, finkultur og dannelse. Institutionerne ude i landet blev ikke regnet for fine nok til, hverken at være "kongelige" eller for den sags skyld nationale. De blev tværtimod regnet for at være regionale eller lokale i deres sigte.

Denne forestilling om en særlig elitekultur, der udgjorde et uomgængeligt centrum for kvalitet, har længe været under opløsning. Kulturel og kunstnerisk kvalitet er ikke længere forbeholdt et lokaliseret og særligt dannet publikum. Kunst og kultur er i dag – heldigvis – desuden spredt ud over det meste af landet. Det hænger bl.a. sammen med, at der satses på det decentrale. Her spiller kommunalreformen i 2008 en særlig rolle, for denne strukturreform skabte kommuner, der qua deres størrelse fik langt flere opgaver tillagt, men de fik også den opgave at skulle brande og placere sig i et nyt politisk landskab [Juul Kristensen & Frandsen, 2009]. De fleste danske kommuner har for længst erkendt, at der er kræfter og store muligheder i et godt kulturliv. Spændende kulturelle tilbud og synlige faciliteter, der bidrager til at fortælle positive historier om en given kommune, kan være helt afgørende for en virksomheds eller institutions valg af lokalitet og placering.

En bys eller kommunes ry og rygte som kulturby har også betydelig indflydelse på tiltrækning eller fastholdelse af borgere, som muligvis arbejder i en anden kommune, men som har bosat sig efter forskellige parametre. Gode pasningsmuligheder for børn, velplacerede skoler, afstande til indkøbsmuligheder og meget andet er selvfølgelig afgørende for tilflytning, ligesom prisniveauet på boliger naturligvis også er det. Men en given kommunes kulturelle habitus er som sagt blevet vigtigere og vigtigere. Den gode fortælling om en god kommune er afgørende, både når det gælder tilflytning af borgere, og når det gælder muligheder for etablering af virksomheder. Der er, når man ser hen over det kommunale landskab, "salg" i gode fortællinger om naturværdier og kulturelle oplevelser. Så kultur- og naturværdier lader sig omsætte i fremgang og forøget velstand.

Metamorfoser

Det er mange eksempler på kommuner, byer eller for den sags skyld områder, som har "brugt" kultur og en kulturel fortælling til at dreje en udvikling. Skal vi tage et enkelt eksempel, så kunne det være Horsens, som nedlagde sit gamle og ret utidssvarende fængsel i 2006. Det gamle mørkehus spærrede så at sige Horsens' ry og rygte inde i en fastlåst position. Nu blev fængslet omdannet til et museum og moderne kulturhus, og det skete, samtidig med at en driftig arrangør etablerede kæmpestore koncerter på den bare mark i byens periferi. Madonna, Rolling Stones, Paul McCartney med flere erobrede engen og medvirkede til at give den tidligere fængselsby strøm og et ry som en fængslende kultur- og eventby. Der er naturligvis mange mellemregninger i sådan en sag, men resultatet er uomgængeligt. Byen løftede sin gamle, lidt hengemte kappe af sig og trådte ind i en ny sfære af fortælling om initiativ og virkelyst. Nu fik Horsens samme status som iværksætter-Herning, der i den grad også spiller op med kulturelle super-events, når Bruce Springsteen og U2 gæster byens stadion, som i forvejen har bragt sig i Superligaen.

Løfter vi blikket fra Danmark til Europa, er der mange eksempler på lignende metamorfoser fra tung industriby til kultur- og innovationsby. Det gælder Bilbao i Baskerlandet i den nordvestlige del af Spanien, hvor et gigantisk Guggenheim-museum i superklasse blev spydspidsen i en ændring til en fremtidssikret kulturby. Malaga i det sydlige Spanien foretog et lignende spring, da man retablerede en sammenhængende bymidte, hvor der til gengæld blev opbygget nye museums- og kulturfaciliteter, som ikke mindst fik byens store søn, Pablo Picasso, som primær ikon. Jo, kulturen betyder noget. En stærk og værdibærende kulturpolitik har vist sin bæredygtighed udi den kunst at skabe positive muligheder for eksempelvis investorer inden for både virksomhedsdrift og boligbyggeri.

Kulturlivet og ikke mindst de store institutioner som museer og biblioteker mødes i dag af nye og langt mere omfattende krav. De skal producere identitet, viden og oplevelse og

kan ikke tillade sig at hvile på montrernes laurbærblade, hvis sådanne findes. Nye museumskoncepter er skabt inden for det kultur- og personhistoriske, og det er det ny H.C. Andersens Hus i Odense, krigsmuseet Tirpitz-stillingen ved Blåvand, landskabsmuseet ved Øhavet i Faaborg, Moesgaards forrygende format i Aarhus og forskellige afdelinger af Nationalmuseet blot nogle få eksempler på. Kulturlivet og dets institutioner er under en stadig bevægelse, der bærer meget god formidling og nytænkning med sig.

Jeg ser vandringerne som et beskedent bidrag til denne store bevægelse, hvor forestillingen om formidling af kultur flytter sig, og hvor det enkelte menneske får nye muligheder for at komme tættere på at kunne forstå dybe sammenhænge mellem menneske, natur og kultur. COVID-19 har måske lært os noget om valg og tvungne fravalg, vi ikke kunne før. Vandringerne kan udgøre et lille, men godt supplement til de fremragende formidlingsgreb, der etableres i disse år.

Referencer

Andersen, H.C. (1886/1829) *Fodreise fra Holmens Canal til Østepynten af Amager i Aarene 1828 og 1829*. København: Borgen, Danske Klassikere.

Anderson, J.B. (2001/1983). *Forestillede fællesskaber: Refleksioner over nationalismes oprindelse og udbredelse*. Roskilde Universitetsforlag.

Bache, P. (2021). *Finkultur og mangfoldighed*. København: Gads Forlag.

Braudel, F. (1980). *On History*. London: Weidenfeld and Nicolson.

Christensen, H.D. & Bisgaard, L. (2020). *Dansk museumsformidling i 400 år i krydsfeltet oplysning-oplevelse*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.

Drotner, K. (2011). *Det interaktive museum*. Frederiksberg: Samfundslitteratur.

Floris, L. & Vasström, A. (1999). *På museum*. Roskilde Universitetsforlag.

Frandsen, J.N. (2017). "The Jutland Heath as an Literary Place of Inheritance: Hans Christian Andersen, St. St. Blicher, Jeppe Aakjær", *Scandinavica*, 55, s. 16-40.

Jensen, J.V. (1960/1924). "Ved Livets Bred". *Her citeret fra Myter, 2. bind*, København: Gyldendal 1960, s. 7-15.

Juul Kristensen, H. & Frandsen, J.N. (red.) (2009). *Cittaslow. Byudvikling med udsyn og omtanke*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.

Scott Sørensen, A. et al. (2008). *Nye Kulturstudier*. Oslo: Scandinavian Academic Press.

www.danskedigterruter.dk

Aakjær, J. (1901). "Jylland". *Her citeret fra Samlede Værker, Første Bind, Digte*. København: Gyldendal 1918, s. 111-113.

Danskernes friluftsliv

Bølger og skævheder i udviklingen set i et sundhedsmæssigt perspektiv

Coronapandemien har betydet, at der er kommet større fokus på naturen som en arena for danskernes fritidsliv. Undersøgelser og ikke mindst artikler i dagbladene fortæller, at flere danskere har været aktive udenfor under den generelle nedlukning af landet i 2020 og 2021. Der har været trængsel på mange af landets vandreruter, shelters er booket flere måneder frem, og salget af campingvogne og autocampere boomer ifølge forhandlere.

Omend på baggrund af en meget alvorlig og kritisk sundhedsmæssig situation kan denne udvikling set fra et sundheds- og friluftsperspektiv opfattes som positiv. Der er imidlertid en række spørgsmål, som naturligt melder sig:

- Er den store interesse for natur og friluftsliv et helt nyt fænomen?
- Er der tale om en generel tendens, som gælder for alle danskere?
- Vil de nye vaner fortsætte – også efter at landet er åbnet igen?
- Hvad kan der evt. gøres for at stimulere til at fastholde de gode vaner?

Med baggrund i nyere resultater fra forskningen ser jeg nærmere på udviklingen og forsøger at svare på disse centrale spørgsmål.

Grønne bølger giver naturen ny rolle

Det danske landskab er anderledes, mere kulturelt præget og rummer en langt større befolkningstæthed, end vi kender det f.eks. fra de øvrige nordiske lande. Alligevel har vi en stærk friluftstradition, og danskernes brug af naturen til friluftsliv rækker historisk langt tilbage. Udviklingen i danskernes forhold til naturen og deres friluftsliv er beskrevet som en række bølger [Eichberg & Jespersen, 2001] med regelmæssigt tilbagevendende perioder med fornyet interesse for natur og friluftsliv. I de enkelte grønne bølger – første, anden og tredje – giver ændringer i samfundet (f.eks. urbaniseringen og industrialise-

ringen i den anden grønne bølge ca. 1870-1920) anledning til en modreaktion, hvor naturen får en markant større rolle i kunst, pædagogik og fritidsliv m.m.

Den tredje grønne bølge menes at begynde i 1980'erne på baggrund af udsigten til alvorlige begrænsninger i adgangen til naturressourcerne og en voksende erkendelse af, at vores [mis]brug af naturen har alvorlige konsekvenser for miljøet og fremtidige generationer. Siden 80'erne har interessen for naturen og danskernes friluftsliv udviklet sig kraftigt. Flere mennesker interesserer sig for naturen og begynder på forskellig måde at være aktive udenfor med f.eks. jogging og aktiv ferie. Naturen og uderummet ses i stigende grad som en arena for både motion og rekreative aktiviteter, og nyere undersøgelser viser, at danskernes foretrukne arena for motion og idræt er naturen og uderummet, herunder gader, veje og parker [Rask, 2021].

Interessen for friluftslivet er i samme periode blevet mere differentieret forstået på den måde, at der i dag opleves en række forskellige motiver for at bevæge sig ud i naturen – ligesom der er kommet mange nye målgrupper til. Der er ikke længere alene tale om, at de, der dyrker friluftsliv, er de særligt dedikerede naturkendere – ofte mænd af den ældre generation med de [miljø]rigtige holdninger. Friluftsliv bliver dyrket for at få naturoplevelser og komme tættere på naturen, men det bliver også dyrket for at udfordre kroppen og psyken, flytte grænser og derigennem udvikle sig kropsligt og mentalt. Rigtig mange dyrker primært friluftsliv af sociale årsager for at være sammen med familien og gode venner. Og interessen for friluftsliv inkluderer mange forskellige grupper i samfundet, således også unge, kvinder og ikke-etniske danskere.

Man kan med god ret sige, at friluftslivet i perioden fra 1990 og frem til i dag er blevet populariseret og blevet et fænomen, som er velkendt af den brede befolkning, og som har fået stigende samfundsmæssig betydning og bevågenhed. Friluftslivet er i denne periode også blevet institutionaliseret og kommercialiseret og bl.a. kommet på skemaet på skoler og børneinstitutioner og tillige blevet et kommercielt produkt på markedet i form af bl.a. kurser, uddannelse og udstyr [Andkjær, 2014]. At naturen og friluftslivet er blevet trendy og populært, ses også tydeligt i mediebilledet, hvor programmer som "Bonderøven", "Nak og æd" og "Alene i vildmarken" sendes i bedste sendetid og med store seertal på DR1.

Der er gennem de seneste år blevet etableret en lang række faciliteter, som på forskellig måde tjener til at inspirere til og facilitere friluftslivet. Vandrestier, naturlegepladser, MTB-spor, havnebade og shelterpladser er gode eksempler. Ideen er, med strukturelle forandringer i landskabet i form af anlæg og faciliteter, at inspirere flere til at være aktive i naturen [Troelsen, 2010]. Logikken bag denne ide læner sig op ad begrebet

nudging, hvor man forsøger at påvirke og styre folks adfærd ved at designe og lægge omgivelserne til rette, så det lette valg bliver det rigtige [og sunde] valg [Thaler & Sunstein, 2009]. Denne strategi har vist sig at være effektiv til at skabe gode muligheder for friluftsliv i Danmark og til at stimulere den stadig større interesse for bl.a. vandre- og shelterfriluftsliv i den tredje grønne bølge.

Ændrede vaner under corona

Under coronapandemien, hvor landet har været lukket ned, har naturen tilsyneladende fået en endnu større betydning i danskernes bevidsthed og fritidsliv. Vi har bl.a. kunnet læse om stor tilstrømning til populære vandreruter [f.eks. Amarminoen og Camønoen], og særligt tæt på byområder har der været stor trængsel med den konsekvens, at der flere steder blev indført ensrettet færdsel. På camping- og lejrpladser meldes der om langt større søgning, og en i Danmark relativt ukendt trend – *camperlife* – boomer. Et helt nyt fænomen – *glamping* – vinder desuden frem med tilbud om luksuriøs overnatning kombineret med gastronomiske udfoldelser i tæt kontakt med naturen.

”Desværre tyder meget på, at de som er aktive i naturen, overvejende er de, som i forvejen dels var motiverede for at bevæge sig [dyrke idræt og motion] og dels de, som var motiverede for at bruge naturen. En stor gruppe af ikke-aktive synes ikke at være del af udviklingen, men er under corona-pandemien blevet mindre aktive, hvilket har negativ betydning for deres trivsel og sundhed.” [s. 149]

Mange danskere har oplevet, at deres normale fritidsliv med f.eks. idræt, motion og andre foreningsaktiviteter er blevet begrænset eller umuliggjort i kraft af nedlukningen. De har ikke kunnet spille fodbold eller gå til gymnastik, som de plejer, og også fitness-centret har været lukket. Samtidig har mange oplevet, at hjemmearbejdet bag computeren har medført en mere stillesiddende og isoleret hverdag. Kombinationen af disse to dele – begrænsninger i det normale fritidsliv, specielt i forhold til kropslig udfoldelse og socialt samvær, og en langt mere stillesiddende og virtuel hverdag – har haft store konsekvenser for manges trivsel og sundhed.

Og her ser det ud til, at mange danskere har fundet en god løsning – nemlig ved at blive mere aktive i naturen. De har med andre ord flyttet deres normale fritidsaktiviteter ud i naturen og her fået, om ikke sociale oplevelser, så i hvert fald mulighed for at komme væk fra skærmen og være fysisk aktive på forskellige måder. Tilsvarende kan det se ud til, at den ekstraordinære situation, hvor det ikke har været muligt at rejse ud af landet,

har skabt et større marked for naturbaserede ferietilbud, bl.a. med luksusorienterede turismeprædikat med fokus på enkelhed, luksus og naturoplevelser i Danmark.

Man kan måske se den nye og øgede interesse for natur og friluftsliv som et lille, men vigtigt "skvulp" i bølgegangen, hvor særlige samfundsmæssige forhold har ført til en øget interesse for natur og friluftsliv.

Naturen har betydning for vores trivsel og sundhed

Reaktionen på corona og nedlukningen giver rigtig god mening ikke mindst ud fra et sundheds- og forskningsmæssigt perspektiv. En større videnskabelig interesse for sammenhænge mellem på den ene side natur og friluftsliv og på den anden side sundhed og trivsel peger netop i denne retning [Thompson Coon et al., 2011; Mygind et al., 2018].

Det er f.eks. påvist, at det at opholde sig i naturen er med til at dæmpe stressniveauet og dermed har betydning for vores mentale sundhed. Når vi er i naturen og beskæftiger os med lystfyldte kropslige aktiviteter, er vi opmærksomme på en anden måde og er overvejende *tuned* ind på den spontane opmærksomhed [Kaplan, 1995]. Dette er helt anderledes, når vi f.eks. bevæger os rundt i bymiljøet og overvejende betjener os af den styrede opmærksomhed. Den anderledes tilstedeværelse og [spontane] opmærksomhed i naturen er mindre mentalt energikrævende og dermed stressreducerende. Det er også påvist, at mennesker, der bor tæt på naturen – et grønt område eller tæt på havet – oplever sig selv som mindre stressede [Hansen & Nielsen, 2005]. Naturen og de grønne områder synes samtidig at have en virkning på os, hvor vi får lyst til at være mere fysisk aktive og ikke mindst får lyst til at blive ved med at være fysisk aktive.

Der er således solid forskningsmæssig baggrund for at sige, at det at være fysisk aktiv i naturen har en række gavnlige effekter. Der er en stigende forståelse af, at natur og friluftsliv med fordel kan bruges strategisk i sammenhæng med behandling af en række livsstilssygdomme, hvor det både handler om at være i naturen og at være aktiv [Andkjær et al., 2021].

På trods af den store mediedækning og det relativt klare billede af en positiv udvikling med flere aktive danskere i naturen under corona er der imidlertid noget, der tyder på, at billedet ikke er helt så entydigt – og heller ikke helt så positivt. En række undersøgelser tyder på, at det ikke er alle, der har mærket naturens kalden og nødvendigheden af at ændre vaner grundet den særlige situation. Sagt på en anden måde er der meget, der tyder på, at bølgen langt fra er entydig, og at der måske i højere grad er tale om en brænding med bølgeskvulp i forskellige retninger og med forskellig intensitet.

Der er lavet en del undersøgelser, som har til formål at påvise, hvordan danskernes bevægelses- og naturaktivitetsvaner er blevet påvirket under corona. Ser man på tallene for, hvordan danskerne har bevæget sig – dvs. deres idræts- og motionsvaner – er det tydeligt, at mange er blevet mere passive [Schmidt & Pawlowski, 2021]. Der er imidlertid en stor gruppe – ellers idrætsaktive – som grundet nedlukningen er blevet mindre aktive. De har tydeligvis ikke formået at se og realisere nye muligheder for at være aktive i den nye situation med lukkede motionscentre og idrætsforeninger. En mindre gruppe er fortsat med at være aktive og har fundet nye måder at være aktive på, og en meget lille gruppe er i perioden blevet mere aktive – muligvis fordi de har opdaget nogle nye muligheder kombineret med mere tid på grund af hjemmearbejde. Der er flere undersøgelser, som viser, at de, som enten har fastholdt eller øget deres aktivitetsniveau, tilhører den gruppe, som i forvejen var aktive oftest uden for foreninger og på egen hånd [selvorganiseret] – typisk med aktiviteter i naturen, f.eks. løbeture, MTB eller kajakture.

Vi har således en situation, hvor det ser ud til, at danskerne – grundet corona – er blevet langt mere aktive i naturen. Samtidig viser undersøgelser, at danskerne i perioden generelt set er blevet mere passive rent aktivitetsmæssigt og kropsligt. Og der er meget, der tyder på, at det er de i forvejen aktive, som – under corona – i størst mulig grad har formået at ændre vaner og fortsætte med at være aktive.

Det ser således ud til, at der er nogle grupper, som ikke på samme måde og i samme omfang er blevet grebet af bølgen og er blevet aktive i naturen under coronapandemien. Meget tyder på, at det handler om samfundsmæssigt svage grupper, og at udviklingen dermed afspejler en velkendt skævhed i deltagelsesmønstret, f.eks. i idræt, som er socioøkonomisk betinget. Skævheden synes dels at blive afspejlet, dels at blive forstærket under corona, hvilket åbenlyst har negative konsekvenser for folkesundheden i Danmark.

Fastholdes de nye vaner efter corona?

Spørgsmålet om, hvorvidt de naturaktive holder fast i de gode vaner også efter coronapandemien, er selvsagt vanskeligt at besvare. Der er uden tvivl en række oplevelser og erfaringer fra pandemien, som vil blive fastholdt også efter genåbning af samfundet. F.eks. tyder meget på, at mange mennesker har oplevet hjemmearbejde og virtuelle møder som en positiv mulighed, som vil blive integreret i deres fremtidige arbejdsliv, og mange mennesker har sandsynligvis fået nye vaner – og en større refleksion – knyttet til kropslig nærkontakt og personlig hygiejne. Men vi ved det ikke med sikkerhed!

Vi ved således heller ikke, om de nye natur- og friluftsvaner alene er knyttet til pandemien og nedlukningen, eller om de vil blive fastholdt og integreret i dagligdagen også efter

corona. Man kan forestille sig, at de positive oplevelser af bedre trivsel vil betyde, at flere er blevet bevidste om betydningen af naturaktivitet i dagligdagen. Når man spørger folk selv, svarer et flertal, at de regner med at fortsætte med de nye vaner også efter en normalisering af samfundet [IDAN, 2020]. Spørgsmålet er imidlertid, om disse gode intentioner vil blive realiseret?

Ændring af vaner og kultur er en proces, som både er vanskelig og også ofte tager lang tid. Den kræver en bevidsthed omkring problemet og ikke mindst gevinsten knyttet til ændringerne af indgroede vaner. Set ud fra et teoretisk og psykologisk perspektiv kan man mene, at problemet ved den proces, der er sket i kraft af coronapandemien, er, at den dels er gået meget hurtigt, dels overvejende er foranlediget af en udefrakommende påvirkning eller situation. Det betyder, at de stadier, som knyttes til ændringer i menneskers adfærd [Stages of Change] [Prochaska & Velicer, 1997], bevidstgørelse [contemplation] og forberedelse [preparation], til en vis grad er blevet sprunget over eller gennemgået meget hurtigt til fordel for den direkte handling [action]. Den hurtige proces, som overvejende er betinget af udefrakommende forhold, kan betyde, at fastholdelsen [maintenance] får vanskeligere betingelser. Sagt på en anden måde kan det, at de (for nogen) ændrede vaner er udløst af udefrakommende forhold og at de er kommet meget hurtigt, betyde, at mange mennesker, trods gode oplevelser og intentioner, ikke formår at fastholde de nye vaner.

Hvad kan man gøre for at fastholde de nye vaner?

Teorien eller forestillingen om De Grønne Bølger foreskriver, at der efter en periode med stor interesse og meget aktivitet i naturen følger en normalisering, hvor interessen for natur og friluftsliv finder et lavere leje. De tendenser, som har skabt interessen for naturen, bliver mindre tydelige, og de nye oprørske tendenser i bølgen bliver opslugt af samfundet, f.eks. ved at naturaktiviteterne bliver en del af den fremherskende (mainstream) kultur.

Der er i dag ikke meget, der tyder på, at interessen for natur og friluftsliv vil mindske – snarere tværtimod. Måske er vi nået et punkt, hvor der dels er så mange forhold i vores hverdag og i samfundet generelt, som kalder på et tættere forhold til naturen, og hvor der dels rent videnskabeligt er skabt solidt belæg for og bred bevidsthed om naturens betydning, f.eks. i forhold til opretholdelsen af sundhed og trivsel? Man kan forstå coronapandemien som en ekstrem samfundsmæssig situation, der har været med til at tydeliggøre disse forhold.

For at styrke folkesundheden generelt er det vigtigt, at der bliver gjort en særlig indsats for den gruppe af børn, unge, socialt udsatte og naturfremmede, som tydeligvis ikke er blevet grebet af bølgen. Et vigtigt element i en sådan indsats vil handle om at skabe

gode muligheder for og inspirere til, at mange mennesker deltager i friluftslivet og er aktive i naturen. De strukturelle rammer i form af adgang, faciliteter, spor og stier m.m. er sammen med organisatoriske tiltag i form af f.eks. netværk og foreninger vigtige elementer. Samtidig skal der tænkes på opdragelsen – eller naturdannelsen – til at se mulighederne i naturen og uderummet, f.eks. med indsatser i skoler og institutioner samt i forhold til familier. En samlet indsats skal således have fokus på at skabe gode fysiske og organisatoriske rammer, som kan inspirere flere til at være aktive i naturen. Indsatsen bør være målrettet særlige grupper af befolkningen og tilpasset lokale forhold, samtidig med at den skal være helhedsorienteret og f.eks. inkludere skole, institutioner og foreningsliv m.m.

Coronapandemien tydeliggør skævheder og kalder på en særlig indsats for særlige målgrupper

Afslutningsvis og som svar på de indledende spørgsmål kan vi slå fast, at den store interesse for natur og friluftsliv bestemt ikke er et helt nyt fænomen i Danmark. Interessen kan forstås som del af et mønster med tilbagevendende bølger, hvor vi p.t. befinder os i friluftslivets tredje grønne bølge. Der er tale om en udvikling, hvor rigtig mange mennesker, på grund af de mange coronabetingede restriktioner, er blevet mere aktive udenfor.

Desværre tyder meget på, at de, som er aktive i naturen, overvejende tilhører den gruppe, som i forvejen dels var motiverede for at bevæge sig [dyrke idræt og motion], dels var motiverede for at bruge naturen. En stor gruppe af ikke-aktive synes ikke at være del af udviklingen, men er under coronapandemien blevet mindre aktive, hvilket har negativ betydning for deres trivsel og sundhed.

Vi ved af gode grunde ikke, hvorvidt de nye gode vaner, som mange mennesker har fået under nedlukningen, vil fortsætte. Vi kan håbe på det, og mange har gode intentioner i den retning. Anlægger vi imidlertid et mere teoretisk perspektiv, er det ikke helt så positivt. Den kulturhistoriske tilgang fortæller, at kraftige udsving – f.eks. grønne bølger – i løbet af kortere eller længere tid normaliseres, og at aktivitetsmønstre finder tilbage til tidligere stadier. Set i et psykologisk perspektiv kan der argumenteres for, at de nye vaner dels er kommet meget hurtigt, dels kan tilskrives udefrakommende kræfter, hvilket forringer chancerne for forankring og varige adfærdsændringer.

Coronapandemien har tydeliggjort nogle samfundsmæssige mønstre og sandsynligvis forstærket socioøkonomisk betingede skævheder knyttet til befolkningens aktivitetsvaner og naturbrug, hvilket har betydning for befolkningens trivsel og sundhed. Fra et folkesundhedsperspektiv er der grund til at fokusere på at gøre en særlig indsats for, at bestemte grupper, f.eks. børn og socialt udsatte, bliver mere fysisk aktive og i højere

grad kommer ud i naturlige omgivelser. En effektiv strategi er strukturelle ændringer, hvor man, inspireret af nudging, skaber bedre fysiske og organisatoriske muligheder og dermed gør det lettere at vælge det aktive udeliv. For at ændre mønstrene kræves imidlertid en fokuseret indsats, hvor man tager flere metoder i brug og med udgangspunkt i specifikke målgrupper arbejder med helhedsorienterede indsatser.

Referencer

- Andkjær, S., Klein-Wengel, T.T., Ishoi, A. & Bjørk Petersen, C.** (2021). *Being and doing in the outdoors brings something extra Evaluating the Danish Healthy in Nature Project*. International Journal of Qualitative Studies on Health and Well-being, 16:1, 1983947.
<https://doi.org/10.1080/17482631.2021.1983947>
- Andkjær, S.** (2014). *Fra enkelt friluftsliv til adventure*. I B.B. Høj, I. Maibom & T.R. Nørregård, Idrættens værdier og kultur. Århus: KvaN.
- Eichberg, H. & Jespersen, E.** (2001). *De grønne bølger: Tænk af natur- og friluftslivets historie*. København: Danske Gymnastik- og Idrætsforeninger (DGI).
- Hansen, K.B. & Nielsen, T.S.** (2005). *Natur og grønne områder forebygger stress*. Skov & Landskab, Frederiksberg.
- IDAN (2020)**. *Danskernes motions- og sportsvaner under coronanedlukningen*. Notat 3: Idrætsdeltagelsen efter nedlukningen – danskernes forventninger til fremtiden.
- Kaplan, S.** (1995). *The restorative benefits of nature: Toward an integrative framework*. Journal of Environmental Psychology, 15(3), 169-182.
[https://doi.org/10.1016/0272-4944\(95\)90001-2](https://doi.org/10.1016/0272-4944(95)90001-2)
- Mygind, L., Hartmeyer, R., Kjeldsted, E., Mygind, E. & Bentsen, P.** (2018). *Viden om friluftslivs effekter på sundhed – resultater fra en systematisk forskningsoversigt*. Friluftsrådet, København.
- Prochaska, J.O. & Velicer, W.F.** (1997). *The transtheoretical model of health behavior change*. Am J Health Promot. 1997;12(1):38-48.
doi:10.4278/0890-1171-12.1.38.
- Rask, S.** (2021). *Danskernes brug af faciliteter og steder til idræt*. Notat 3 i Danskernes motions- og sportsvaner 2020. Idrættens Analyseinstitut, Århus.
- Schmidt, T. & Pawlowski, C.S.** (2021). *Physical Activity in Crisis: The Impact of COVID-19 on Dances' Physical Activity Behavior*. Front. Sports Act. Living. doi: 10.3389/fspor.2020.610255.
- Thaler, R.H. & Sunstein, C.** (2009). *NUDGE: Improving Decisions About Health, Wealth, and Happiness*. Penguin.
- Thompson Coon, J., Boddy, K., Stein, K., Whear, R., Barton, J. & Depledge, M.** (2011). *Does Participating in Physical Activity in Outdoor Natural Environments Have a Greater Effect on Physical and Mental Wellbeing than Physical Activity Indoors? A Systematic Review*. Environmental Science & Technology, 45(5), 1761-1772.
- Troelsen, J. (red.)** (2010). *Bevægende rammer: Omgivelsernes betydning for fysisk aktivitet og sundhed*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.

Styrkerne ved et fællesskab, skabt af en krise

Jeg er glad for at blive inviteret til at skrive om fællesskabets vilkår i en coronatid og især til at skrive et fælles skrift, hvor vi er flere, der kommer med et skud. Fællesskabet er nærmest en institution i Danmark. En værdi på højde med demokratiet, kongehuset, Grundtvig, Højskolesangbogen og vores danske kultur.

Men har vi faktisk i disse corona- og klimakrisetider et fælles billede af fællesskabets værdier, der ofte indgår i fortællingen om os selv? Er krisen en "samler", eller er den en frygtsskaber, der isolerer os uden for det normale fællesskab?

Jeg vil betragte pandemien ud fra samarbejdets teori, drage paralleller mellem pandemien og det unikke fællesskab, vi har skabt på Samsø – og jeg vil ridse op, hvordan vi kan lære at være til i kriser.

Fællesskab som livsopgave

Kriser er en naturlig del af et liv, et samfund og især et fællesskab. Måske er kriser i virkeligheden en forudsætning for vores liv? Jeg har ofte hørt mine kloge frænder fra Samsø, hvor fælleden er tydeligere og nærheden tættere, sige, at fællesskabet er betinget af forskellighed, defineret af uenighed og drevet af nødvendighed. Kloge udsagn, synes jeg. Men det er nok værd at dykke lidt dybere for at se på, under hvilke omstændigheder vi vurderer fællesskabets tilstand.

Min gamle genbo – som boede lidt længere ude af den private fællesvej, hvor jeg bor, sagde ofte, når vi skulle lave vej sammen: "Fællesskav æ djævelskav", og det sagde han, fordi det var besværligt. Irriterende og træls, som vi siger i det jyske, når de øvrige vejfæller ikke dukker op som aftalt og dermed negligerer fællesskabets betingelser, nemlig at dele ansvaret og yde efter evne. Et vejfællesskab er jo ikke en livsopgave eller strengt nødvendigt, men det er følelsen af at dele opgaven. Hvor god skal vejen være?

Skal man kunne cykle på den? Hvor hurtigt må man køre? Der er mange spørgsmål og mange meninger om svaret på de samme spørgsmål. Det er ikke et retfærdigt fællesskab, men et socialt fællesskab, hvor der er forskellige roller, der passer til de evner, de deltagende besidder, eller de ressourcer, de har at byde ind med. Nogen laver kaffe, mens andre skovler grus i hullerne. Det har samme værdi, når det gøres i fællesskabets navn.

En pandemi udløser frygt

I efteråret 2019 kom der nogle uhyggelige billeder fra Kina. Folk blev spærret inde, og døre blev svejset til, så de ikke kunne komme ud. Rygterne sagde, at der var sluppet en ondsindet virus ud fra et marked i Wuhan. En ny og hidtil ukendt influenza var i udbrud.

Jeg var med en dansk delegation i Indonesien i februar 2020. Vi skulle til Lombok og til Riau Islands i den nordlige del på vej hjem. Da vi steg på en færge for at krydse fra Indonesien til Singapore, begyndte der at være advarsler om coronavirus. Alvoren gik op for os, og corona var virkelig, også for os danskere.

Vi kom hjem, og vi var ikke smittede. Men nu var vi blevet inkluderet i den frygt, en pandemi jo i virkeligheden er. Vi havde som danskere bare ikke lige regnet med, at det skulle ramme os. Danmark er et smørhul med en fornemmelse af sikkerhed og sundhed for de fleste.

Men hvad er det, der sker med os, når vi bliver ramt af en stor krise som corona? En krise er noget nyt, vi ikke har oplevet før. Det er noget uforudset, som vi ikke havde set komme. Det er farligt, fordi vi ved, det kan skade os selv og vores nærmeste. I coronaens tilfælde er det noget usynligt.

Krisen er altså med andre ord den ydre årsag til, at man samler sig som samfund, som "flok" omkring krisens opmærksomhedsskabende effekt. Men måden, vi derefter organiserer os på, er en ekstra faktor, der grundes i vores indre behov for at være fælles.

Den indre "kraft" er styret af en hormonal reaktion, der i sin grundform er styret af oxytocin. Vi er som pattedyr udstyret med dette kemiske stof, som signalerer rundt i vores organisme, at vi er ved at knytte os til andre og udløser en række andre kemiske stoffer i hjernen, så vi føler os glade og tilfredse derved [Hermansen & Nørretranders, 2011].

Men følelsen af fællesskab har sin begrænsning. I et større "samarbejde" kommer vi i knibe, idet vi ikke kan se eller føle, hvem det er, vi er fælles med. Vi er med andre ord ikke i stand til at virke optimalt i et udefineret fællesskab. Vi har behov for både at give og

modtage i et fællesskab [Dunbar, 2010]. Vi kan, ifølge Dunbar, ikke håndtere flere end 150 mennesker i det system, der er styret af "gaveøkonomi" og oxytocin, hvor vi holder regnskab med de ydelser, der omsættes i et fællesskab.

Spørgsmålet er så, hvordan man får et større fællesskab til at fungere og løse en opgave/udfordring sammen. Måske er svaret, at grupper af 150 kan dele den samme forståelse af fællesskabet, hvis der er forbindelse mellem grupperne, og at det, vi ser på og udfordres af, er tydeligt nok for de fleste. Der skabes en fælled! Et sted, hvor vi henter den nødvendige energi, der skal til for at få kontakt og fælles forståelse, selvom vi ikke kender de andre grupper.

Når man står over for et fælles problem, skaber man en fælles forståelse [Hardin, 1968]. Det er netop, hvad der skete med os, da pandemien ramte. Nogle af de samme mekanismer har jeg erfaringer med fra mit arbejde som direktør for Energiakademiet på Samsø, hvor vi har skabt en fælled, eller et fællesskab, om at være Danmarks energi-ø [Hermansen & Nørretranders, 2011].

I dag ved alle, hvad COVID-19, coronavirus og pandemi er for en størrelse. Vi har fået et nyt medlem af vores fællesskab. Og det er en sej fætter, der insisterer på at være med overalt, hvor vi er, og hvor vi mødes. COVID-19 er flyttet ind, og det ser ud, som om besøget bliver permanent!

På Samsø blev en fælles krise til en fælles løftestang

Jeg har i mange år arbejdet med Samsø som en bæredygtig fælled. Et samfund, hvor vi siden 1997 har haft en overordnet plan om at blive 100 procent selvforsynende med vedvarende energi [energiakademiet.dk]. En udfordring, der oprindeligt blev udsendt af regeringen og de styrelser, der havde med vedvarende energi og omstilling af energiforsyningen at gøre. Altså i høj grad et top-down-projekt, der skulle oversættes til en lokal sammenhæng, hvor vi skulle se på, hvordan vi kunne bruge dette ambitiøse projekt som en løftestang til nogle af de udfordringer, vi allerede havde.

Samsø er som så mange andre steder i Danmark et lille samfund og et samfund med udfordringer. Aldersgennemsnittet er højt, ja blandt de højeste i en kommune i Danmark. Og fødselsraten er lav, hvilket ikke hjælper på skoletilbuddet og generationsskiftet. Med andre ord er samfundet udfordret, og fællesskabets økonomi er i krise.

Når vi nu skulle opfylde Svend Aukens vilde visioner om et bæredygtigt samfund, havde vi brug for at genfinde den fælled, vi kunne samles om, for dermed at gøre vores anstrengelser til en økonomi, der både levede op til den overordnede plan, og som i højere grad

svarede på de basale problemer, øsamfundet var fælles om. Vi gjorde krisen til vores "omstillingsbrændstof". Vi forstod bedre det top-down-styrede projekt, da vi "oversatte" det til vores egne svar på de lokale problemer, vi definerede som vores bæredygtighed.

Måske ikke kun energirelateret, men samme økonomi som i det socialøkonomiske projekt, vi havde sammen med de udfordringer, vi kendte alt for godt.

Coronatruslen piller ved den fælles handlekraft

Fællesskab handler om at være med, at spille en rolle, at være nyttig og dermed selv få noget ud af at være en del af noget. Men det handler i høj grad også om at få samfundet til at virke og om at vedligeholde de services og mekanismer, der forsyner os med vand, tømmer affaldet og sørger for, at kloakken ikke løber over eller forurener, når den forlader dit hus. Der skal være sikkerhed for, at du kan få behandling, når du er syg, og at dine børn skal have en ordentlig skole. Det er måske indlysende, men det er netop indlysende, fordi vi stoler på det, og fordi vi kender det og har en tryghed i, at det fungerer.

Tilbage i 2020, da der kom pressemeddelelser fra regeringen [Statsministeriet, 2020], satte corona den tilbagelængede fornemmelse af, at samfundet er i kontrol, fuldstændig i stå, og vi sad der med øjnene klæbet til skærmen og ventede på, at vores folkevalgte ledere tonede frem på rad i en version af pressemøder, vi ikke før havde set. Med alvorlige miner blev fællesskabet forvandlet til en top-down-administration af situationen, og vi fik hver dag besked på, hvordan vi skulle forholde os til truslen udefra. Med stigende smittetal og synlige beviser på, at folk faktisk gik hen og døde af virussen, der nu hastigt spredte sig.

Det var en ret overbevisende ledelsesform, der håndterede sagen med myndighed og en fasthed i både stemme og handling, der ikke er set siden 2. verdenskrig bortset fra måske under oliekrisen i 1972, hvor vi accepterede bilfri søndage. "Fjenden" var i landet, og vi skulle stå sammen og stå imod. Det blev rigtig godt modtaget. Hjalte T.H. Kragesteen skriver i Altinget: "Der er stor opbakning til de vidtgående beslutninger, som regeringen har truffet for at mindske spredningen af coronasmitte i det danske samfund. I en ny meningsmåling, som Epinion har foretaget for Altinget og DR, svarer 71 procent af danskerne nemlig, at regeringens tiltag er passende. Blot ni procent mener, at regeringen er gået for langt, mens 14 procent siger, at man bør gøre endnu mere."

Og det fantastiske er ikke så meget lederskabet, som uomtvisteligt tog fat om ondets rod, men i meget højere grad det faktum, at det danske, frihedselskende og fællesskabsorganiserede folk gik i selvisolation og som noget helt naturligt accepterede at give afkald på fællesskabets vilkår, nemlig at mødes og være fælles om alt det, der

betyder noget. Vi rullede gardinerne ned og slukkede lyset, så bombeflyene ikke kunne finde os, så virus ikke fik fat og spredte sig ukontrolleret. Vi accepterede en total top-down-kontrol, som ikke er set i nyere tid.

"Kriser er en naturlig del af et liv, et samfund og især et fællesskab. Måske er kriser i virkeligheden en forudsætning for vores liv?" [s. 152]

Som dr. Raban Daniel Fuhrmann, der er direktør for Academy for a Learning Democracy, siger: "Regeringer overalt indfører strenge foranstaltninger. Men er denne direktivinterventionsstil med vidtrækkende restriktioner nok til virkelig at tæmme omfanget og virkningen af krisen? Alt dette betyder ikke kun at bekæmpe det, men at besejre det?" [Fuhrmann] Vi accepterede med andre ord at isolere os, gå med mundbind og gøre, som regeringen sagde. Truslen udefra gjorde os i stand til på trods af den danske frihedselskende demokratiforståelse at rette ind efter påbud fra regering og myndigheder.

Vi blev hjemme. Vi blev selvorganiserende og arbejdede, når det passede, vi lod bilen stå i garagen og fik en masse god motion og tid, som vi selv kunne fordele på dagen, når vi nu ikke skulle ud at holde i kø på motorvejen eller/og hente og bringe børn i skoler og institutioner. Vi afleverede vores arbejdsopgaver til tiden og brugte måske en time mere, når børnene var i seng, og der var ro igen. Vi administrerede med andre ord vores egen tid. Vi passede også selv vores børn og fik på den måde et dobbeltarbejde, som ikke var nemmere end det, vi havde i forvejen, men som vi selv følte, vi havde kontrol over.

Samfundet fungerede. Altså i forhold til effektivitet og organisering. Vi gik ikke i stå og lukkede ned, men på effektiv administrations- og lederskabsmåde fik vi styr på landet og afstand til hinanden på samme tid.

Et fællesskab udsprunget af nødvendighed

På samme måde var vi tilbage i 1997 på Samsø drevet af opgaven om at blive bæredygtige. Drivkraften var, at vi skulle skaffe de arbejdspladser, vi manglede, vi skulle ændre en fossil importøkonomi af olie og benzin til en lokal, cirkulær lokalproduktion af biomasse og vindproduceret elektricitet. Svaret lå ikke i de nationale projekter eller i klimatopmødeaftaler, men i den fælled, vi som samfund var i stand til at beskrive på mange forskellige måder og med værdier, der passede til de forestillinger, vi hver gik og havde, smeden, landmanden, husejeren, entreprenøren, borgeren. Vi så fra hvert sit hold, hvad der kunne give mening som helhed, men især for den enkelte. Fælledens økonomi. På den måde blev Samsø på mindre end ti år selvforsynende med vedvarende energi. Mere end 500 millioner kroner blev investeret blandt 3.700 indbyggere.

Fra folkeligt til bureaukratisk fællesskab

På Samsø var drivkraften for fællesskabet og for at overvinde frygten for undergang den lokale nødvendighed og de nationalpolitiske rammer. Der var styr på det. Indtil marts 2020, hvor landet lukkede ned, og vi gik i skjul for den fremmede gæst.

Det er ikke nemt at få et nyt medlem af en familie. Især ikke en så krævende en som COVID-19. Hvordan skal det gå, bliver vi syge og dør, eller er der måder, vi kan leve på, så vi både opnår immunitet og ikke bliver alt for syge?

Danmark var og er et helt utroligt velfungerende samfund, hvor mange fælles opgaver, som før i tiden var 100 procent afhængige af, at folk tog del og ansvar for at få disse fællesskabsnødvendigheder udført, bliver løst af det offentlige. Bare et par generationer tilbage var der lokale snerydningshold, der skulle ud med skovle, når det krævedes, og som rykkede ud som frivillige brandmænd, når uheldet var ude.

I dag er de fleste af disse fællesskabsopgaver lagt i hænderne på offentlige væsner som vejvæsen og brandvæsen, som er betalt af skatteydernes indskud til fællesskabet. Vi har med andre ord organiseret os ud af et folkeligt fællesskab og fået lavet et bureaukratisk fællesskab, der påtager sig de sure opgaver og udfører dem for os.

Vilkår for fællesskab under pres

Når vi på Energiakademiet laver en workshop, er det et af vores særkender, at vi tjekker ind, før mødet starter rigtigt, og vi begynder at arbejde. "Tjek-ind-og-tjek-ud" er en metode, der bruges for at indlede og afslutte et godt møde. Metoden er vigtig for, at alle er med, at de melder ind, hvorfor de er med til mødet, hvor de kommer fra, og at de er klar til at deltage og byde ind med det, de har og kan. Uden at tjekke ind og at tjekke ud hviler alt for meget på den, der er leder, oplægsholder eller ekspert, og den positive effekt for deltageren er, at han eller hun har en følelse af medansvar for mødets kvalitet. Ligesom med regeringen og statsministeren, der taler til os med direktiver og ikke med os med forslag, er vi i et elektronisk rum usikre på, hvem vi er, og hvad vores rolle er. Uden sansernes fulde brug er vi amputerede og reagerer på andre impulser, end vi plejer. Jeg foretrækker møder, hvor der er rum til et godt grin, til humor og til, at nogen måske tjekker ind med en følelse, der normalt ville forsvinde, men som kan bidrage med en stemning, der helt uventet kan få dagen til at blive en oplevelse, vi ikke kunne have planlagt, men som fik afgørende betydning for oplevelser af tillid, tro på retning, accept af lederskab og en oplevelse af at mærke støtte til egne evner og bidrag.

Hvad er så fremtiden? Hvordan kan vi bruge styrkerne ved det fællesskab, krisen har skabt?

COVID-19 og truslen om det fatale møde med en smittet har sat grænser, vi endnu ikke har set de fulde konsekvenser af. Ledelse i en demokratisk form beror på tillid med mulighed for at bidrage med forslag til variationer af tolkninger. Ledelse i en regelstyret form beror på accept og blind tillid til loven og det påbud, loven tilskriver.

Når vi arbejder med fælleder og administration af fælleder i en moderne form, er vi nødt til at tro på, at vi kan. Fællesskabet skal formuleres, diskuteres, og det kræver ofte tid at komme overens med beslutninger, man ikke er helt enig i, men som er konsensus i forsamlingen. Konsensus er ikke nagelfast, men en fornemmelse af, at nu når vi ikke længere, og der skal tages en beslutning. Som i barndommens lege bliver detaljerne ordnet i aftaler. "OK," siger vi til hinanden – "så siger vi det," og derefter retter vi os, så godt vi nu kan, efter de aftaler, vi har indgået, og som kan tolkes, men ikke brydes. Legen stopper, hvis aftalerne ikke overholdes.

Hvis nogen bryder igennem med et forslag, der tydeligvis ikke er i overensstemmelse med stemningen, men som bærer præg af utålmodighed og en "stærk leder", kan projektet sagtens blive til noget, men omkostningen er en brudt tillid, og det vil være svært at tage sagen op igen uden at skulle gennem samme konflikt igen.

COVID-19 har ændret på vores fornemmelse af demokrati, på tilliden og på, at der skal være menneskelig kontakt, når vi skal bevæge os ind i et nyt rum.

Det er et spørgsmål, om COVID-19 er en krise, der har kunnet samle os som danskere, som nation. COVID-19 er ikke en krise, men en tilstand, der vil ændre vores liv og vores forståelse af fællesskab for altid.

Vi giver hånd, når vi mødes i forsamlingshuset. Det betyder, at vi tjekker ind og anerkender, at vi alle er der. Vi giver håndslag og udviser tillid til, at fællesskabet er etableret i sin første grundform. Vi hører til, og vi er til stede. Uden håndtryk og ansigtsudtryk er vi anonyme, og vi er isolerede i et fællesskab, der ikke er vores eget.

Vi skal lære at være igen – nu med en ny makker, der rigtig gerne vil være med.

Referencer

Borsen Creative (2021), *Vi kan mobilisere en ret usædvanlig handlekraft*

Dunbar, R. (2010). *How Many Friends Does One Person Need?*, Harvard University Press.

Fuhrmann, R.D. Academy for Learning Democracy.

Hardin, G. (1968). *The Tragedy of the Commons*. *Science*.

Hermansen, S. & Nørretranders, T. (2011). *Fælledskaber = felled + fællesskab*, Samsø Energiakademi

Kragesteen, H.T.H. (2020). Artikel. Altinget.

Rüdiger, M. (2019). *Oliekrisen*. Aarhus Universitetsforlag.

Statsministeriet (2020).

<https://www.stm.dk/presse/pressemeddelelser/>

Tomorrow Talks (2020). *Samtaler om håb, fremtid og bæredygtighed*, Carlsbergfondet.

Foreningslivets betydning for sundhed, fællesskab og livskvalitet

Både blandt borgere og politikere tillægges foreningslivet særlige kvaliteter. Det kom bl.a. til udtryk i Danmarkskanonen, hvor "Foreningsliv og frivillighed" efter en afstemning blev valgt som en af de ti vigtigste værdier i Danmark. Begrundelsen lyder bl.a.: "Frivillighed og foreningsliv betragtes ofte som centrale – og positive – elementer i det danske samfund, fordi de bidrager til at lære om fællesskab, deltagelse, samarbejde, selvstændighed, lighed og oplysning" [Faktalink]. Denne tiltro til foreningslivets betydning kom også frem under coronakrisen. Bl.a. mente man i Venstre, at kultur- og foreningslivet er "det vigtigste sociale fællesskab for mange danskere", og at lukningen af store dele af foreningslivet ville føre til angst og ensomhed [Knuth et al., 2021]. Tilsvarende proklamerede DGI i foråret 2021, at genstarten af foreningslivet "er afgørende for danskernes fysiske, mentale og sociale sundhed" [DGI, 2021]. Folketinget bevilgede både en pulje til foreninger, der var ramt af nedlukningen, og en pulje til at genstarte foreningslivet. Det samme har mange kommuner gjort.

I dette essay ser vi på, hvor meget COVID-19 gik ud over tilslutningen til foreningerne, for derved at få større indsigt i foreningslivets styrker og betydning. Dernæst diskuterer vi, hvilken betydning lukningen af de fleste foreningsaktiviteter i lange perioder har haft for det fysiske aktivitetsniveau [og dermed sundheden] og fællesskabet. Sundhed og fællesskab er nemlig to af de værdier, som foreningslivets fortalere især mente, at nedlukningen ville gå ud over. Essayet afgrænser sig til primært at se på voksnes foreningsdeltagelse og derunder især deltagelse i idrætsforeninger, fordi det især er denne del af foreningslivet, som er undersøgt.

Tilslutningen til foreningerne under corona

Ni ud af ti voksne danskere er medlem af en forening, viser den seneste landsdækkende undersøgelse fra 2017. Det er en stigning fra 1990, hvor otte ud af ti danskere svarede, at de var medlem af en forening [Henriksen & Levinsen, 2019: 200]. Under-

søgelsen viser en stor stabilitet i andelen, som er medlem af en forening på forskellige samfundsområder. Den væsentligste ændring er en stigning i andelen, som er medlem af en fritids- eller idrætsforening.

En undersøgelse foretaget i en sjællandsk kommune giver et detaljeret billede af tilslutningen til foreninger på forskellige samfundsområder [Pedersen et al., 2019]. Figur 1 viser, at det største foreningsområde er "Arbejde, erhverv og brancher", hvor knap halvdelen er medlem af en forening. Det kan være en fagforening, en faglig forening eller en erhvervs- og brancheforening. Efter størrelse følger dernæst "Idræt og sport", "Bolig og lokalsamfund", "Social hjælp, ældre", "Fritid og hobbies" og "Kultur". Hver tredje voksen borger er medlem af en idrætsforening, og næsten lige så mange er medlem af en kulturforening eller en fritids- og hobbyforening. Det er især denne del af foreningslivet, hvor medlemmerne mødes jævnligt for at dyrke forskellige aktiviteter, der blev ramt hårdt af forsamlingsrestriktionerne og lukningen af indendørs faciliteter under coronakrisen.

Figur 1. Procentvis andel af voksne borgere i en sjællandsk kommune, der er medlem af en forening, fordelt på foreningsområder [2019] Kilde: Pedersen et al.

Kultur	15
Idræt og sport	35
Fritid- og hobbies (f.eks. spejder, jagt eller hobbyavl)	18
Skole, uddannelse, forskning	6
Sundhed og forebyggelse	14
Social hjælp, ældre mv.	23
Miljø og natur	13
Bolig (ejere og lejere) og lokalsamfund	35
Arbejde, erhverv, brancher	46
Rådgivning, retshjælp, menneskerettigheder, forbrug	7
Politik (partier, arbejde for en sag)	9
Internationale mål og aktiviteter	8
Religion og kirke	4
Andre mål og aktiviteter	11
Er medlem af mindst en forening	83

Da coronarestriktionerne blev indført, og genåbningen trak ud, frygtede mange, at det ville føre til færre medlemmer i foreningerne. I medierne kan man finde mange historier

om foreninger, hvor medlemstallet er faldet, og flere kommuner har berettet om et større fald i antallet af børne- og ungdomsmedlemmer – bl.a. i Billund Kommune [Bruun Jarl, 2020]. Der findes imidlertid ikke undersøgelser af danskernes medlemskab af foreninger efter coronanedlukningerne, som kan sammenlignes med ovennævnte undersøgelser foretaget før corona. En undersøgelse af børne- og ungdomsorganisationer foretaget af paraplyorganisationen Dansk Ungdoms Fællesråd viser imidlertid, at godt halvdelen af medlemsorganisationerne havde mistet medlemmer efter et år med COVID-19, og endnu flere skønnede, at de også havde færre frivillige [Dansk Ungdoms Fællesråd, 2021]. Idrætsorganisationernes årlige opgørelse af antallet af medlemmer i idrætsforeninger viste, at det samlede medlemstal faldt med 4 procent i 2020 [DIF, 2021]. Til sammenligning faldt antallet af kunder i kommercielle fitnesscentre med 20 procent fra februar 2020 til februar 2021 [DFHO, 2021]. En landsdækkende undersøgelse af danskernes frivillige arbejde, der blev gennemført i efteråret 2020, kunne ikke bekræfte et fald i andelen, der arbejder frivilligt [Espersen et al., 2021]. Selvom landsorganisationers egne undersøgelser viser, at en del foreninger er usikre på fremtiden, viser undersøgelser fra 2021 af foreningslivet i flere kommuner, at det store flertal af foreningerne ser positivt på fremtiden med en forventning om, at foreningen vil få flere medlemmer i den kommende tid [Høyer-Kruse & Ibsen, 2021; Rask, 2021].

Selvom mange foreninger mistede medlemmer og frivillige, mens coronarestriktionerne tvang dem til at gå i dvale, er det overordnede billede altså, at foreningslivet generelt har fastholdt en meget høj tilslutning, mistet forholdsvis få medlemmer og ser positivt på fremtiden. Der er også kun få eksempler på foreninger, som har måttet lukke på grund af corona. Det tyder på, at der blandt medlemmerne er en stor loyalitet i forhold til den forening, de er medlem af. Selvom aktiviteten, man gik til i foreningen, ophørte, forblev langt de fleste medlemmer. Trofastheden kan imidlertid også hænge sammen med, at det er forholdsvis billigt at være medlem af de fleste foreninger, at et kontingent typisk dækker et helt år, og at til forskel fra kommercielle tilbud har medlemmerne af en forening ikke et kontraktligt krav på bestemte ydelser i foreningen. Man er netop "medlem" og ikke "kunde". Mange forblev sikkert også medlemmer, fordi foreningen formåede at opretholde en relation til medlemmerne i form af forskellige aktiviteter. F.eks. gennemførte mange gymnastikforeninger udendørsaktiviteter og onlinetræning [Ravnkilde, 2021], mens sangkor afholdt onlinefællessang og stemmetræning. Mange foreninger fortsatte så at sige på lavt blus, fordi foreningen ikke – som mange virksomheder, der fik lønkomensation til hjemsendte medarbejdere – var nødsaget til at lukke helt. I de fleste foreninger er der heller ikke store udgifter til faciliteter og løn, og kommunerne tillod, at foreninger kunne bevare de tilskud, de havde fået bevilget, selvom de aktiviteter, tilskuddet var givet til, var ophørt. Derfor kunne foreningerne forholdsvis let genstarte aktiviteterne, i takt med at restriktionerne blev ophævet, selvom der var foreninger, der havde brug for

hjælp, fordi indtægter fra festivaler og andre indtægtsgivende arrangementer udeblev i både 2020 og 2021.

Foreningernes betydning for sundhed og fællesskab

Som nævnt tillægges foreningslivet stor værdi for det enkelte medlem og for samfundet som helhed. Først og fremmest fordi foreningerne på mange samfundsområder varetager og repræsenterer borgernes forskellige værdier, interesser og behov: politisk og ideologisk, i lokalsamfundet, i arbejdslivet, socialt og sundhedsmæssigt og ved at organisere utallige kultur-, fritids- og idrætsaktiviteter. Men også fordi man går ud fra, at foreningerne og aktiviteterne deri har særlige kvaliteter, der adskiller dem fra kommercielle og offentlige organisationer. Under coronakrisens lukning af store dele af foreningslivet havde man især fokus på den sundhedsmæssige gevinst ved at være fysisk aktiv i en forening samt fællesskabet i foreningerne og dets betydning for den enkeltes livskvalitet.

Fysisk aktivitet og sundhed

Otte ud af ti børn mellem 7 og 15 år og godt hver fjerde voksen dyrker hver uge idræt eller motion i en forening [Pilgaard & Rask, 2016; Rask et al., 2021; Ibsen et al., 2021]. For mange borgere er foreningerne således en vigtig ramme for idræt og motion, og derfor var man i idrætsorganisationerne også bekymret for følgerne af nedlukningen i forhold til folkesundheden. Morten Mølholm Hansen, administrerende direktør i DIF, formulerede det således:

"Jeg er bange for, at de sundhedsmæssige og mentale konsekvenser af en nærmest reel nedlukning af foreningsidrætten bliver meget, meget alvorlige. Vi oplevede i forbindelse med forårets restriktioner, at danskerne i stor stil holdt op med at dyrke motion og blev inaktive, da de mistede tilbuddene fra foreningsidrætten." [Fredericiaavisen, 2020]

Men gik det nu så galt, som idrætsorganisationerne frygtede? I en omfattende undersøgelse af voksne borgeres bevægelsesvaner, som blev gennemført i oktober og november 2020, besvarede respondenterne bl.a. et spørgsmål om, om de var mere eller mindre fysisk aktive end før corona. Analysen af besvarelserne viser, at andelen, der var mindre fysisk aktiv i fritiden, kun var lidt større end andelen, der var mere fysisk aktiv. En anden undersøgelse af COVID-19's betydning for sundhed og arbejdsmiljø, der også blev gennemført i efteråret 2020, viser ingen væsentlige ændringer i den voksne befolknings fysiske aktivitetsniveau og små ændringer i borgernes egen vurdering af deres helbred og sundhedsfremmende adfærd [Møller et al., 2021].

Analysen af danskernes bevægelsesvaner viser imidlertid, at det især var dem, der dyrker idræt og motion i en forening, som var blevet mindre fysisk aktive i fritiden efter et

halvt år med COVID-19 – og især den gruppe, som udelukkende dyrker idræt og motion i en forening. Denne gruppe udgør dog kun en lille del af den voksne befolkning, mens hver fjerde både dyrker idræt og motion i en forening og i anden sammenhæng [især "på egen hånd"], og hovedparten slet ikke er fysisk aktive i en forening, og disse grupper oplevede næsten ingen ændringer i deres fysiske aktivitetsniveau under corona.

"Selvom mange foreninger mistede medlemmer og frivillige, mens coronarestriktionerne tvang dem til at gå i dvale, er det overordnede billede altså, at foreningslivet generelt har fastholdt en meget høj tilslutning, mistet forholdsvis få medlemmer og ser positivt på fremtiden." [s. 162]

Pandemien havde alvorlige konsekvenser for mange borgeres helbred, men de refererede undersøgelser kan ikke bekræfte, at der var grund til at bekymre sig om, at lukningen af organiseret træning og motion ville føre til mindre fysisk aktivitet. Lukningen i 2020 havde relativt lille indflydelse på befolkningens fysiske aktivitetsniveau, fordi langt de fleste også dyrker andre former for fysisk træning, som de kunne fortsætte med, og som dermed kunne kompensere for fraværet af træning i foreninger og fitnesscentre. Idræt og motion – og især den offentlige støtte dertil – er altid blevet begrundet med, at det er sundt at dyrke idræt, og under COVID-19 var det næsten kun idrættens betydning for sundhed og velvære, som idrætsorganisationer brugte som argument for hurtigst muligt at tillade idræt i foreninger. Organisationernes fokus på den sundhedsmæssige værdi af organiseret idræt stillede dem stærkere under COVID-19 i deres argumenter for en hurtig genåbning og ekstra økonomisk støtte, men på længere sigt kan det svække deres legitimitet, når forskning viser, at omfanget af fysisk aktivitet i mindre grad afhænger af de organiserede tilbud om sport og motion, end man hidtil har antaget [Høyer-Kruse & Ibsen, 2021]. Sundhedspolitikken bygger i høj grad på viden og evidens, og derfor kan det – i lyset af erfaringerne fra COVID-19 – tænkes, at den offentlige sektor fremover i højere grad vil ligestille andre former for fysisk aktivitet med den foreningsorganiserede, hvis begrundelserne for offentlig støtte til idrætsforeninger primært er den sundhedsmæssige gevinst.

Fællesskab og livskvalitet

En anden værdi ved foreningslivet er den sociale gevinst ved at mødes med andre medlemmer om en fælles interesse, og foreninger forbindes i særlig grad med fællesskab. En undersøgelse af foreningerne og deres medlemmer i Aarhus Kommune, der blev gennemført i sommeren 2020, viser, at næsten alle foreninger gør meget ud af at fremme det sociale miljø i foreningen, og knap halvdelen af de voksne medlemmer og

syv ud af ti børne- og ungemedlemmer synes, at et godt socialt miljø i foreningen er "meget vigtigt" [Rask et al., 2021, s. 85].

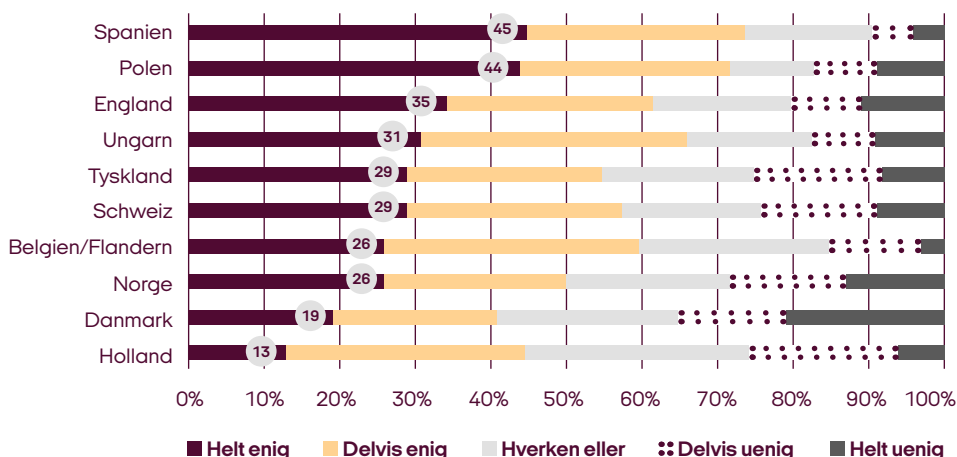
"Fællesskab" og "det sociale" dækker imidlertid over meget forskellige former, som der sjældent skelnes mellem, når man taler om den sociale side ved foreningslivet. Det mest kollektive og nære fællesskab findes i foreninger, hvis aktiviteter forudsætter et samspil med andre medlemmer, f.eks. korsang, roning og holdboldspil. De fleste foreningers aktiviteter har dog mere præg af individuel deltagelse i en kollektiv ramme, hvor man har glæden af samværet, men hvor aktiviteten i princippet ikke forudsætter andres tilstedeværelse, f.eks. motionstræning i gymnastikforeningen, foredrag i kulturforeningen, fællessang i pensionistforeningen og fugletur i den ornitologiske forening. Det adskiller sig også fra det mere forpligtende og engagerede fællesskab, der ofte er mellem dem, som arbejder frivilligt i foreningen og sammen med andre har ansvaret for opgaver og aktiviteter. Man kan også skelne mellem fællesskabet under selve aktiviteten, fællesskabet efter aktiviteten [den såkaldte tredje halvleg] og fællesskabet under særlige sociale arrangementer i løbet af året, som f.eks. grundejerforeningens vejfest og idrætsforeningens sommerfest. Endelig kan man skelne mellem sociale relationer, som medlemmerne har til hinanden, når de mødes i foreningen (som "bekendte"), og tættere sociale relationer mellem medlemmer, hvor man mødes uden for foreningen og besøger hinanden (som "venner").

Karakteren af fællesskabet og den sociale dimension afhænger således i høj grad af, hvilken aktivitet medlemmerne er samlet om, og i hvilken sammenhæng den foregår. I den førnævnte undersøgelse af bevægelsesvaner blev borgerne bl.a. spurgt om, hvad der motiverer dem til at praktisere en bestemt idræts- og motionsaktivitet. Undersøgelsen bekræfter, at det sociale motivs betydning først og fremmest afhænger af aktiviteten. Det sociale spiller således en meget større rolle i fodbold, håndbold og lignende holdboldspil end i gymnastik og især fitness. Men det afhænger også af, om aktiviteten foregår i en forening. Bl.a. tillægges det sociale meget større betydning i fitness og gymnastik, hvis det foregår i en forening, end hvis det foregår i andre sammenhænge. Organiseringsformen har imidlertid mindre betydning for den værdi, det sociale tillægges, end aktiviteten har [Ibsen et al., 2021].

De klassiske, meget kollektivt betonede idrætsformer udgør en faldende andel af den idræt, der dyrkes af voksne medlemmer i idrætsforeningerne i Danmark. Flere dyrker fitness i en idrætsforening frem for at gå til gymnastik på et hold. Flere vælger løb og cykling i en forening frem for håndbold. Og flere dyrker kajak i en forening end roning. Det er givetvis forklaringen på, at den sociale side af deltagelsen i idrætsforeninger tillægges mindre betydning og praktiseres i mindre grad blandt medlemmer af danske

idrætsforeninger end blandt medlemmerne i andre europæiske lande, hvor deltagelsen i idrætsforeninger ikke har ændret sig på samme måde. Det viser en undersøgelse af den sociale integration i idrætsforeninger i Europa, som blev gennemført i 2016. Selvom idrætsforeningen er en af de vigtigste sociale grupper for mange voksne medlemmer i Danmark, gælder det for forholdsvis færre end i de øvrige lande [se figur 2]. Undersøgelsen viste også, at kun hvert tiende medlem af danske idrætsforeninger inden for en måned havde deltaget i sociale aktiviteter i foreningen, hvilket var klart lavere end i de øvrige lande. Tilsvarende var det forholdsvis færre i Danmark end i de øvrige lande, som deltog i den såkaldte tredje halvleg, færre havde fået nye venner i foreningen, og betydeligt færre mødtes uden for klubben med folk, de havde mødt i klubben [van der Roest et al., 2017].

Figur 2: Andel af medlemmer af idrætsforeninger i ti europæiske lande, som tilslutter sig synspunktet, at "foreningen er en af de vigtigste sociale grupper, jeg tilhører".

At de fleste voksne medlemmer af danske idrætsforeninger tillægger den sociale side af foreningslivet forholdsvis lille betydning, er måske forklaringen på, at nyere studier viser, at deltagelse i foreninger ikke har så stor betydning for folks livskvalitet, som den internationale forskning ellers giver forventning om. To amerikanske forskere har f.eks. i en undersøgelse af borgernes tilfredshed med livet vist, at kombinationen af fællesskab og meningsfulde, identitetsbærende aktiviteter og formål fører til større livstilfredshed [Lim & Putnam, 2010]. En undersøgelse af borgernes tilfredshed med deres eget liv foretaget i en fynsk kommune i foråret 2020 – efter to til tre måneders hård nedlukning af Danmark – viste på den ene side et stort fald i andelen af voksne borgere,

der deltog i kultur- og fritidsaktiviteter og udførte frivilligt arbejde. På den anden side kunne undersøgelsen ikke påvise et fald i oplevelsen af at være en del af et fællesskab i lokalområdet, og der var heller ingen ændring i borgernes tilfredshed med livet [Ibsen & Iversen, under udg.]. Måske fordi et aktivt fritidsliv og engagement i foreninger ikke har så afgørende betydning for livskvaliteten, som man tidligere har antaget. En analyse af civilsamfundets og fritidslivets betydning for livstilfredsheden – baseret på den tidligere nævnte undersøgelse af foreningslivet i en sjællandsk kommune – kan heller ikke påvise, at medlemskab af foreninger og deltagelse i kultur-, idræts- og fritidsaktiviteter har væsentlig betydning for hverken "tilfredsheden med de sociale relationer" eller den "generelle livstilfredshed" [Ibsen et al., 2021].

Foreningsliv er per definition socialt i den forstand, at man er sammen med andre om den aktivitet, man dyrker i foreningen, og for mange – især blandt børn og unge – er foreningsfællesskabet en af de vigtigste sociale grupper i deres liv. Men for de fleste er det ét blandt mange fællesskaber, og for mange voksne foreningsmedlemmer er det ikke et nært fællesskab, hvor man mødes om andet og i andre sammenhænge end i foreningen. Derfor havde lukningen af foreningsaktiviteter under corona måske ikke så stor betydning for de fleste medlemmers sociale relationer og livskvalitet, som mange politikere og frivillige landsorganisationer gav udtryk for.

Fremtidens foreningsliv

På den ene side har coronakrisen vist, hvor stærkt foreningslivet i Danmark er. Langt de fleste fortsatte med at være medlem under nedlukningen af foreningerne, både landspolitisk og kommunalpolitisk var opbakningen til foreningerne stor. Foreningerne udviste stor opfindsomhed og kreativitet i bestræbelsen på at holde foreningen i gang, og foreningslederne bevarede optimismen trods modgangen. På den anden side stiller flere undersøgelser spørgsmålstejn ved, om foreningslivet har så stor betydning for voksne, som det ofte tilskrives. Selvom næsten hver tredje voksen dyrker idræt og motion i en forening, så er det meget få, som kun gør det i en forening, og derfor kunne de fleste fastholde det fysiske aktivitetsniveau ved at dyrke motion på egen hånd, da de ikke kunne gå til svømning, gymnastik eller fodbold i foreningen. Og selvom foreningslivet er indbegrebet af noget socialt, er det for de fleste voksne medlemmer ikke et af de vigtigste sociale fællesskaber. Det er måske forklaringen på, at medlemmer af foreninger ikke oplever bedre livskvalitet end borgere, der ikke er medlem af en forening.

Dette stiller foreningslivet i et dilemma: Skal man satse på kvantitet i form af flere medlemmer, eller skal man satse på større kvalitet med vægt på et foreningsliv, der fremmer sundhed, fællesskab og demokrati? På den ene side har antallet af foreninger og tilslutningen dertil aldrig været større, selvom det ikke gælder alle sider af forenings-

livet. Måske fordi foreningerne i dag er mindre "eksklusive" end tidligere, i den forstand at de er mindre ideologiske, i højere grad favner forskellige befolkningsgrupper (f.eks. dyrker ældre i lige så høj grad som unge idræt i en forening) og tilbyder flere aktivitetsmuligheder [Ibsen et al., 2013]. Det er idealet om, at alle skal være aktive i en eller anden forening, som ligger bag idrætsorganisationernes vision "Bevæg dig for livet", hvor et af målene er, at halvdelen af befolkningen skal dyrke idræt i en forening i 2025, hvilket den daværende regering og efterfølgende den nuværende regering tilsluttede sig [Kulturministeriet, 2016]. På den anden side er disse ændringer i foreningslivet måske en af årsagerne til, at foreningerne i bred forstand har svært ved at leve op til de ideale forestillinger om, at foreninger er bedre end offentlige og kommercielle tilbud til at fremme sundhed, fællesskab, livskvalitet og demokratisk dannelse [Ibsen, 2020]. Måske skulle foreningerne, deres landsorganisationer og den offentlige støtte dertil i højere grad fokusere på, hvordan foreningslivet kan blive bedre til at fremme disse værdier end bare at få flere med. Det var ønsket om at fremme det særlige ved foreningerne, der lå bag den seneste større ændring af folkeoplysningsloven i 2000, hvor formålet for den offentlige støtte til foreninger og aftenskoler blev ændret til at "fremme demokratiforståelse og aktivt medborgerskab" [folkeoplysningsloven]. Men siden da har hverken foreningslivet eller politikere interesseret sig ret meget for, i hvilken grad formålet opnås, og hvordan man kan fremme det. Det kan imidlertid også være problematisk, hvis den offentlige støtte til foreninger i højere grad målrettes specifikke politiske mål, fordi det vil anfægte det demokratiske selvstyre i foreninger, dvs. at det er medlemmerne og de frivillige, der på demokratisk vis bestemmer foreningens formål, hvad den skal beskæftige sig med, og hvordan den skal gøre det. Den offentlige støtte må afgrænse sig til at skabe gode rammer for, at borgerne i demokratiske fællesskaber kan beskæftige sig med det, de brænder for.

Men samtidig er der behov for en mere kvalificeret diskussion om foreningslivets værdier og den betydning, foreningsdeltagelse har for medlemmerne. Dels fordi mange foreninger er optagede af, hvordan de kan fremme fællesskabet og foreningsdemokratiet. Dels fordi det i sidste instans er en central præmis for den offentlige støtte til foreninger, at de på centrale værdier adskiller sig fra andre organiseringsformer. Derfor er der behov for et studie af, hvor meget og hvordan befolkningen er engageret i forskellige typer af foreninger. Vi ved ikke ret meget om foreningslivets mangfoldighed, herunder forskelligheden i den måde, som børn, unge og voksne er engageret i foreninger på, og hvilken betydning de forskellige foreningstyper og deltagelsesformer har for fællesskab, livskvalitet og sundhed. Dette kunne suppleres af undersøgelser af nogle af de mest interessante eksperimenter, hvor foreninger afprøver nye ideer til udvikling af foreningslivet. F.eks. undersøgelser af, om mere moderne fysiske rammer for foreningslivet styrker fællesskabet, og om digitale møder og afstemninger fremmer medlemsdemokratiet.

Referencer

- Bruun Jarl, A.** (2020). *Covid-konsekvenser: Foreninger har mistet næsten 1300 unge medlemmer*. JydskeVestkysten, 28. december. <https://jv.dk/artikel/covid-konsekvenser-foreninger-har-mistet-n%C3%A6sten-1300-unge-medlemmer>
- Dansk Ungdoms Fællesråd** (2021). *Et år med covid-19: Sådan er foreningslivet blevet påvirket*. <https://duf.dk/nyhed/saadan-har-coronakrisen-paavirket-foreningslivet>
- DGI** (2021). *DGI's udspil til genstart af idræt- og foreningslivet*. <https://www.dgi.dk/media/36775/dgis-genstarts-udspil.pdf>
- Espersen, H.H., Fridberg, T., Andreasen, A.G. & Brændgaard, N.W.** (2021). *Frivillighedsundersøgelsen 2020*. VIVE – Det Nationale Forsknings- og Analysecenter for Velfærd.
- Faktalink** (u.d.). *Danmarkskanonens ti punkter*. <https://faktalink.dk/danmarkskanon/danmarkskanonens-ti-punkter>
- Folkeoplysningsloven** (u.d.). <https://danskelove.dk/folkeoplysningsloven>
- Fredericiaavisen** (2020). *Interview med Morten Melholm Hansen, administrerende direktør i DIF*. 23. oktober 2020, fredericiaavisen.dk.
- Henriksen, L.S. & Levinsen, K.** (2019). *Forandringer i foreningsmedlemskab og frivilligt arbejde*. I
- Frederiksen, M.** (red.). *Usikker modernitet*. Hans Reitzels Forlag.
- Høyer-Kruse, J. & Ibsen, B.** (under udgivelse). *What can the Corona lockdown teach us about sports participation and how it can be promoted? IJ. Krieger, A. Henning & L.P. Pieper, Restart: Sport after the Covid-19 lockdown*. Common Ground.
- Ibsen, B.** (2020). *Foreningerne og demokratiet. I Demokratikommissionen, Er demokratiet i krise?* Dansk Ungdoms Fællesråd.
- Ibsen, B., Thøgersen, M. & Levinsen, K.** (2013). *Kontinuitet og forandring i foreningslivet*. Movements 2013: 11. Syddansk Universitet
- Ibsen, B., Høyer-Kruse, J. & Elmose-Østerlund, K.** (2021). *Danskernes bevægelsesvaner og motiver for bevægelse*. Center for forskning i Idræt, Sundhed og Civilsamfund, Syddansk Universitet.
- Ibsen, B., Elmose-Østerlund, K., Iversen, E.B., Høyer-Kruse, J. & Pedersen, M.R.L.** (2021). *Civil society's impact on quality of life*. Journal of Civil Society.
- Ibsen, B. & Iversen, E.B.** (under udgivelse). *Coronakrisens betydning for livskvalitet*. Forum for Idræt.
- Knuth, S., Bager, B., Valentin, K., Haarder, B., Jørgensen, J.E. & Nørby, E.T.** (2021). *Kulturlivet er fundamentet for Danmark – og skal behandles derefter*. Berlingske, 24. februar.
- Kulturministeriet** (2016). *Idrætspolitiske sigtelinjer*. https://kum.dk/fileadmin/_kum/2_Kulturomraader/Idraet/Idraetspolitiske_sigtelinjer_Januar_2016.pdf
- Lim, C. & Putnam, R.D.** (2010). *Religion, social networks, and life satisfaction*. American Sociological Review, 75, 914-933.
- Møller, S.P., Ekholm, O. & Thygesen, L.C.** (2021). *Betydningen af Covid-19 krisen for mental sundhed, helbred og arbejdsmiljø*. Statens Institut for Folkesundhed.
- Pilgaard, M. & Rask, S.** (2016). *Danskernes motions- og sportsvaner 2016*. Idrættens Analyseinstitut.
- Rask, S., Nygaard, A. & Bjerrum, H.** (2021). *Foreningsliv i Aarhus Kommune*. Idrættens Analyseinstitut.
- Rask, S., Eske, M., Petersen, F. & Hansen, K.** (2021). *Danskernes aktivitetsvalg og organisering i 2020*. Idrættens Analyseinstitut.
- Ravnskilde, L.** (2021). *Kan man lave gymnastik på Zoom?* Forum for Idræt. <https://tidsskrift.dk/forumforidraet/article/view/127942/174165>
- Van der Roest, J.-W., van der Werff, H. & Elmose-Østerlund, K.** (2017). *Involvement and commitment of members and volunteers in European sports clubs. SIVSE Report*. Centre for Sports, Health and Civil Society. University of Southern Denmark.

Sundhed, teknologi og byggeri

Utryghed og restriktioner

Corona-månederne set fra tv-konsultationen

“Nu skal vi stå sammen. Alt tyder på, at den næste måned bliver en af de værste i mange, mange år, når det handler om antal dødsfald i Danmark.”

Det sagde jeg på en smuk forårsdag live i TV Avisen i påsken 2020. Alle mine kilder og jeg selv vurderede, at sådan ville det komme til at gå, men sådan gik det heldigvis ikke. Faktisk tværtimod. Den eksponentielt stigende kurve over antallet af smittede og indlagte coronaramte danskere faldt brat det forår på en måde, jeg aldrig nogensinde før har set det beskrevet i infektionssygdommenes historie. Og hvorfor? Fordi Danmark blev lukket ned, og fordi befolkningen fandt en disciplin frem, jeg ikke troede fandtes.

Nu står vi i skrivende stund så i begyndelsen af en ny vinter. 2021 rinder ud. Kommer vi til at toppe den tidligere rekord med 962 indlagte fra sidste vinter? Ser vi snart en positiv effekt af det tredje stik? Og hvor ender debatten omkring vaccination af børn mellem fem og 11 år? Det må de næste måneder vise, men jeg er sikker på, at vi også nok skal snige os igennem denne vinter coronamæssigt i Danmark. Og lige pludselig kan vi så lægge mundbindet på hylden igen.

Håndspritten står tilbage

Om ikke så længe har corona fundet en balance og sin plads her på kloden med lidt årstidsafhængige svingninger. Og der er helt sikkert tale om et element i vores liv, der fremover ikke kommer til at fylde nær så meget, som det nu har gjort de seneste to år. Om lidt står håndspritten alene tilbage og måske også en årlig vaccination mod corona. Ja, vi vil fortsat kunne stave til corona, men resten af coronatiden er fordampet. Heldigvis.

Mange har de seneste par år fundet ud af, at håndspritten også mindsker risikoen for

influenza og forkølelse, så håndsprit i bilen, i køkkenet og på arbejdspladsen, ja – men resten af vores erfaringer fra corona vil ligge langt ude i erindringerne, så vi igen kan leve et mere enkelt liv. Og det er også bedst sådan. Det er sundt og godt for livskvaliteten at leve et ukompliceret liv uden alt for mange bekymringer, og DNA-mæssigt er vi mennesker i virkeligheden bygget til at stå op sammen med solen; gå i seng med solen; liste rundt i skovbunden efter noget at spise, mens vi bruger resten af tiden på at ligge i en hængekøje. Det er det, vi er bygget til, så lad os endelig få skruet så meget ned for corona som muligt, når foråret viser sig, og vi igen kan mærke den almindelige hverdag.

Fakta og håb

Jeg fornemmede et tydeligt pres fra mange sider i de første dage efter nedlukningen af Danmark i marts 2020, og i længden var det ikke nok blot at citere alle mulige andre, når jeg lavede indslag på DR Nyheders mange forskellige platforme. Jeg var nødt til at lægge en kurs. Min egen kurs. For en sådan skal en læge have, hvis man dækker en pandemi, og det var faktisk ikke særligt svært.

Tænk tilbage på zikavirus i Sydamerika, hvor børn blev født med små hoveder. Eller tænk på SARS, MERS og fugle- og svineinfluenza. Mikrober, der tidligere har bragt mennesket i situationer, der kan minde om coronapandemien. Og hvordan er det gået de gange? Ja, efter cirka en måned har vi mennesker vidst så meget om mikroben, at vi var sikre på, at vi ville ende med at vinde kampen. Det kan godt være, at det vil tage tid. Det kan godt være, at det vil blive bøvlet. Og det kan også godt være, at det vil blive dyrt – men vi vil vinde kampen, for det ender vi altid med at gøre. Så hvorfor skulle vi så ikke også vinde kampen over coronavirus? Derfor byggede min kurs i dækningen af corona på to elementer: fakta og håb. For selvfølgelig ville vi også klare det her. Ro på. Vi mennesker er så meget klogere end dette enormt ubegavede virus.

I begyndelsen gav den vinkel lidt debat. Jeg burde være meget mere bekymret, mente nogle. I skrivende stund er 2.912 danskere døde af coronarelateret sygdom de seneste 21 måneder. I den samme periode er næsten 100.000 danskere døde af alle mulige andre ting. Selvfølgelig også, fordi vi har tacklet corona flot, men jeg tror godt, man kan kommunikere til en hel befolkning og forklare en alvor, uden at der behøver at blive spredt så meget angst, som der indimellem blev gjort. Måske tager jeg fejl?

Kæmpe skulderklap

Den toneangivende britiske professor i epidemiologi Francois Balloux fra London University College vurderede for nogen tid siden, at Danmark var et af de lande, der havde klaret coronapandemien allerbedst. Der er uden tvivl lande, der har gjort det

meget bedre end os, når en global evaluering engang ligger klar, men min fornemmelse er, at befolkningen, politikerne, sundhedsmyndighederne, medierne og ikke mindst personalet på landets hospitaler har al mulig grund til at være stolte over vores tackling af corona, i betragtning af at "skibet blev bygget, mens vi sejlede".

Målet var, at sundhedsvæsenet ikke skulle bryde sammen, og det skrækscenarie er vi indtil videre ikke kommet i nærheden af, så tilliden til sundhedsvæsenet og tilliden til demokratiets håndtering af en så særlig situation, som coronatiden har været, tror jeg, er bibeholdt. Og det er nok det allervigtigste.

Et af hullerne i osten er måske etikken omkring de ældre på plejehjem. Mange af dem havde i forvejen ikke lang tid tilbage at leve i, og i den situation fylder flere måneders isolation, indtil vaccinerne var klar, meget. Mange af de plejehjemsbeboere er demente og havde ganske svært ved at forstå, hvad der skete. Den menneskelige kontakt med familien er måske den vigtigste grund til at holde fast i livet for mange af dem. Så var det det rigtige at isolere dem? Skulle man have valgt mere individuelle løsninger, hvor beboerne og deres familier selv bestemte, hvad der var bedst? På den anden side ser man lande, hvor deres største selverkendelse efterfølgende har været, at de var alt for dårlige til at passe på de mest sårbare. Så det er en ganske svær etisk problemstilling.

To ting reddede os

Især to ting har æren for, at vi har tacklet corona nogenlunde godt. En kæmpe testkapacitet, så myndighederne hele tiden har haft et klart billede af pandemiens omfang i Danmark, samtidig med at man har kunnet få isoleret de smittede. Samt enormt effektive vacciner. Ja, man kan godt blive smittet med corona, selv om man er færdigvaccineret, men kun i få tilfælde ender det med alvorlig sygdom og indlæggelse, og nu er det tredje stik så ved at blive rullet ud for alvor. Og det er altså en vild historie med de vacciner. I virkeligheden er udviklingen af de nye mRNA-vacciner på et år nok en præstation, der kan sammenlignes med månelandingen i 1968.

I øjeblikket drives pandemien af dem, der endnu ikke er vaccineret, og det er ikke nogen enkel opgave at kommunikere til dem. Og er det i virkeligheden ikke ekstremt vigtigt, at hver enkelt dansker selv bestemmer, om han eller hun vil vaccineres? Husk, der kommer en tid efter corona. Tvangsvaccination, som man taler om det i andre europæiske lande, vil i hvert fald ikke blive et dansk fænomen.

Men så har vi vel trods alt lært en masse, som vi kan bruge fremover i samfundet og i sundhedssektoren? Det tror jeg faktisk ikke. Coronatiden har været ekstrem. Løsning-

gerne har været ekstreme. Jeg tror ikke, at vi eksempelvis kommer til at gøre det bedre i sundhedsvæsenet fremover, fordi vi har haft corona. Så skulle det være, fordi politikerne på grund af coronatiden har fundet ud af, at sundhedsvæsenet er blevet alt for mast og presset, og at man fra politisk side vil lave en national, visionær og stabil strategi for sundhedsvæsenet i Danmark.

"Om lidt står håndspritte alene tilbage og måske også en årlig vaccination mod corona. Ja, vi vil fortsat kunne stave til corona, men resten af coronatiden er fordampet. Heldigvis." [s. 172]

Men på alle niveauer i sundhedssektoren stod man sammen om en konkret opgave. Man samarbejder lynhurtigt på tværs i et – for en tid – silenedbrudt sundhedsvæsen. Og det kunne især lade sig gøre, fordi man fik en blankocheck. Corona fik særstatus. Penge kostede ikke noget. Men den fest er ved at være forbi. Vi er snart tilbage ved en helt anden økonomisk virkelighed for eksempelvis byggerierne af de nye supersygehuse, der bliver en vigtig brik i fremtidens sundhedsvæsen. Så nej, så meget har vi heller ikke lært af corona, tror jeg.

Influenza og værnemidler

Smitteopsporerne fra Styrelsen for Patientsikkerhed er virkelig kommet på arbejde, nu her hvor det store system er oppe at køre. Tænk, hvis patienter i fremtiden bliver ringet op, hvis de ikke henter deres medicin. Men sådan bliver det ikke. Til gengæld får forebyggelsen af influenza et løft fremover. Ellers hænger tingene ikke sammen. På en gennemsnitssæson dør godt 1.000 danskere af influenza – samme målgruppe som rammes hårdest af corona – så hvis det hele skal give lidt mening, skal der meget mere fokus på forebyggelse af influenza og influenzavaccination fremover, når sæsonen nærmer sig. Det er der da trods alt kommet ud af coronapandemien.

Der kommer flere mennesker på jorden. Flere vil bo i byerne. Verden er blevet mindre, fordi vi flyver rundt på hele kloden. Og oven i dette kommer de ødelæggelser, vi mennesker selv forårsager på kloden. Der vil komme en reel stigning i antallet af sygdomme, der spreder sig fra naturen til mennesker, men vi bliver også hele tiden klogere, så dem klarer vi også, når de dukker op. Måske bliver vi så kloge en dag, at vi til den tid helt forebygger, at de opstår.

Kram og håndtryk er tilbage. Heldigvis. Politikerne vil gøre alt for at holde samfundet åbent i denne vinter. Det er et sundhedstegn, og vi står et helt andet sted end sidste vinter på grund af vaccinerne. Ja, sundhedsvæsenet er presset som sidste vinter, men den enkelte vaccinerede dansker står et helt andet sted, når det handler om at modstå coronaen.

Sundhedsbump i horisonten

Om lidt er det forår igen i Danmark, og så skal vi til at tage fat på de store sundhedsmæssige udfordringer, vi har i Danmark. Tal fra Statens Institut for Folkesundhed viser, at 13.600 danskere hvert år dør af rygning. 122.000 børn vokser op med forældre, der drikker for meget. Psykiatrien halter langt bagefter resten af sundhedsvæsenet, og uligheden i sundhed vokser. De rige lever i gennemsnit ti år længere end de fattige. Så lad os om et øjeblik få kørt coronaen lidt ud på et sidespor, så den problemstilling ikke fylder mere, end den bør. Myndighederne følger den tæt, men vi andre skal i gang med de store udfordringer på sundhedsområdet. Og med at spise livet igen.

For husk: Corona handler ikke kun om sundhed. Når politikerne skal trække stregerne i sandet, er der tre faktorer, der skal tages hensyn til: Den ene er sundhed. Den anden er økonomi. Og den tredje er den enkeltes frihed i et demokrati.

Livskvalitet i den pandemiske by

Står vi ved et point of no return?

Jeg sidder og skriver dette essay i september 2021 under COVID-19-pandemien på baggrund af en stemning af forsigtig optimisme. Selvom pandemien ikke er ovre, er alle restriktioner i øjeblikket ophævet. Selvom vi måske stadig kan forvente nogle bump på vejen i løbet af efteråret og vinteren, synes den generelle opfattelse i befolkningen at være, at vi snart kan vende tilbage til livet, mere eller mindre som det var før pandemien. Om det så virkelig går, som vi håber, er ikke til at vide. Under COVID-19-pandemien har jeg som universitetsansat være hjemsendt og har skullet mødes med studerende og kolleger via digitale platforme som Teams og Zoom. Min kone, som er privatansat, har gået på arbejde under hele forløbet. Vores bolig har således, som det er sket for mange andre, været delvist omdannet til også at være en arbejdsplads. For os, hvor kun den ene har skullet arbejde hjemme, og hvor der ikke længere er hjemmeboende børn, har omvæltningen naturligvis ikke været nær så stor, som den f.eks. har været for børnefamilier med skolesøgende børn og to hjemmearbejdende, eller for enlige, der har skullet tilbringe mange timer alene i hjemmet. Selvom man ikke nødvendigvis får den fulde sandhed gennem en spørgeskemaundersøgelse – f.eks. er ordet "stress" ikke et særligt veldefineret ord i den almene brug af det – peger HOPE-projektets [forskningsprojekt, der løbende indsamler data via spørgeskemaer i forbindelse med COVID-19] konklusioner ikke overraskende netop på, at mange har oplevet såvel ensomhed som stress under pandemien [Petersen & Lindholdt, 2021]. Det samme billede bekræftes af to internationale systematiske reviews [Vindegaard & Benros, 2020; Xiong et al., 2020], hvor der ud over stress også peges på følger som depression, PTSD og højere selvmordsrater. Skal man beskæftige sig med pandemiens betydning for livskvaliteten, synes stress at være et gennemgående nøgleord.

Og det er netop det, dette essay skal handle om. Det skal handle om livskvalitet, stress og det byggede miljø. Om, hvordan stress har påvirket vores livskvalitet under pandemien, hvilken rolle det byggede miljø kan have spillet i den forbindelse, og om det mon

kan få konsekvenser for måden, vi bygger og planlægger på i fremtiden, hvis pandemien ikke sådan lige er til at slippe af med.

Truslen mod det sociale selv

Stress kan enten være fysisk eller psykisk [Ulrich-Lai & Herman, 2009]. I det hele taget er der mange ting, der kan være stressende, men nogle ting er dog mere stressende end andre. I 2004 lavede de to forskere, Sally S. Dickerson og Margaret E. Kemeny fra University of California et systematisk metastudie og fandt frem til, at de psykiske stressorer er de mest stressende [Dickerson & Kemeny, 2004]. Der var særligt to kategorier af psykisk stress, der skilte sig markant ud. Det var for det første uforudsigelighed i den forstand, at man ikke gennem sin adfærd har fuld kontrol over udfaldet af en situation. Pandemien har selvsagt i sig selv været stressende i netop den forstand – ingen kunne jo på forhånd vide, hvordan den ville forløbe, og hvilke konsekvenser den ville have for den enkelte eller for samfundet. Derudover har vi gennem forløbet befundet os i en myriade af situationer, hvor vi har været nødt til at affinde os med, at krav, restriktioner og begivenheder uden for vores egen kontrol har styret vores dagligliv. For det andet var der trusler mod det, Dickerson og Kemeny kalder vores "sociale selv". Vi er sociale dyr og dybt afhængige af flokken og dermed også af at have en sikker plads i det sociale hierarki, der giver adgang til sikkerhed og ressourcer. Det er en stressfaktor for vores sociale selv, når vores plads i hierarkiet er på spil. Pandemien har betydet opbrud i mange af de sociale sammenhænge, vi er vant til at befinde os i. Det gælder på arbejdspladsen og i sammenhænge som familie, vennegruppe, kultur- og foreningsliv. I nogle tilfælde har specielt familien været sat under pres. Hvor familien som social struktur måske under normale forhold har fungeret som et helle, er den pludselig blevet invaderet af fremmede funktioner, som har hørt det øvrige hverdagsliv til som hjemmearbejde og hjemmeskole, med hver deres sæt af sociale spilleregler. I andre tilfælde har det betydet ensomhed, fordi de vante sociale strukturer har været lukket ned. Alt i alt har COVID-19-pandemien altså udgjort en giftig cocktail af nogle af de stærkeste stressorer, vi kender.

Stress kan være en medvirkende årsag til både psykiske problemer som angst og depression [Burke et al., 2005; Vreeburg et al., 2013], sociale og fysiske problematikker som f.eks. fedme [Torres & Nowson, 2007; Rodriguez et al., 2015] og alkohol- og stofmisbrug [Sinha, 2005; Becker, 2017; Blain & Sinha, 2017]. Listen over både psykiske, fysiske og sociale skadevirkninger af længerevarende eller permanent stress er lang.

Pandemien og vores sociale liv

Under COVID-19-pandemien har vi lært nye tal at kende: antal smittede, antal indlagte, antal indlagte på intensiv, antal døde. Det afgørende tal er imidlertid kontakttallet, som

er nøgletallet i de matematiske modeller, der bruges til at forudsige forløbet af en epidemi. Firkantet sagt skal vores fysiske kontakt med andre mennesker begrænses til et niveau, hvor sandsynligheden for, at smittede smitter raske ikke-immune medborgere, begrænses. Pludselig har vi altså måttet acceptere, at vores sociale liv er blevet styret, ikke af os selv og vores egen vilje og egne lyster, men af et utrolig primitivt stykke biologisk mekanik i form af en virus – beskrevet med et tal i en abstrakt matematisk model, hvori vi også selv blot indgår som tal.

Pandemien har gjort os opmærksomme på, at vi er biologiske organismer, og at vi tilmed ikke er autonome biologiske organismer, men at vi hver især indgår i et større økosystem, som vi er underlagt og ikke har individuel kontrol over. På en paradoksalmåde har pandemien for en periode sat samfundets sociale liv mere eller mindre på pause, samtidig med at den har demonstreret, hvordan vi er bundet sammen i et biologisk skæbnefællesskab. Pludselig kunne en adfærd, der før COVID-19 var dagligdags, gribe ind i andres tilværelse og betyde liv eller død. Så længe jeg ikke selv kan vide, om jeg er smittet, kan jeg ikke vide, om en tankeløs opførsel fra min side, f.eks. over for andre kunder i supermarkedet, potentielt kan true deres liv og helbred.

Pandemien og det byggede miljø

Da pandemien netop har ramt vores sociale liv på arbejdet, i hjemmet, i fritids- og kulturlivet og i det politiske liv, og da netop de sociale strukturer og vores muligheder for at agere i dem er forbundet med måden, vi har indrettet såvel bygninger som byer på, kan det selvfølgelig være interessant at undersøge, hvordan det byggede miljø har kunnet tilpasses for at sikre et lavere kontakttal. Har den måde, det byggede miljø er udformet på, været medvirkende til at skabe de stresseffekter, pandemien måtte have haft?

Her, på det, vi håber er bagkanten af pandemien, er det selvfølgelig særligt interessant at diskutere, om ændringer f.eks. i måden at arbejde på vil sætte sig blivende spor, som vil afspejle sig i det byggede miljø. Skal flere og flere f.eks. til at arbejde hjemmefra? Hvad vil det i givet fald betyde for vores boliger? Vores hjem indeholder jo i almindelighed ikke en arbejdsplads, og køkkenbordet kan ikke betragtes som en permanent løsning.

I sit essay andetsteds i denne publikation argumenterer seniorforsker Mette Mechlenborg således for, at erfaringerne med hjemmearbejde under COVID-19-pandemien kan tænkes at kickstarte et opgør med opdelingen mellem bolig og arbejdsplads, der af flere samfundsforskere længe har været anset som en latent mulighed, der før eller senere vil manifestere sig, og at dette må medføre en tilsvarende forandring i måden, vi betragter "hjem" på. Da pendlertid i givet fald ikke længere vil være en stærk lokalise-

ringsfaktor, kan det samtidig tænkes, at det vil betyde udflytning fra de store byer og fornyet vækst i mindre landsbysamfund [”Forankring i forandring – hvordan skal vi bo, når arbejdet flytter hjem?”, s. 30.].

Under pandemien har der ganske rigtigt tilsyneladende været en interesse for at flytte ud fra de store byer. I sit essay i denne publikation [”Bosætning og boligkøb før, under og efter COVID-19”, s. 89] henviser direktør for Boligøkonomisk Videncenter, Curt Liliegreen, til, at de adspurgte i videncenterets kvartalsvise undersøgelser siden maj 2020 meget klart har givet udtryk for, ”at de troede, at storbyerne ville blive mindre attraktive bosætningsmæssigt som følge af pandemien” [s. 90], men dog med den begrænsning, at det ikke gjaldt deres eget boligvalg [s. 95]. Andetsteds har Liliegreen argumenteret for, at når medierne har skrevet om en tendens til fraflytning fra de store byer, så er der tale om en overfortolkning af tallene, der dækker over en tendens, der har stået på i mange år, men når man sammenligner tilflytning, fraflytning og den demografiske udvikling, så vil de største byer i Danmark – København, Aarhus, Odense, Aalborg, Frederiksberg, Esbjerg og Vejle – fortsat vokste fremover [Liliegreen, 2021]. En rapport udarbejdet af Danish Research Institute for Economic Analysis and Modeling [DREAM-gruppen] i samarbejde med Boligøkonomisk videncenter [Hansen et al., 2021], der fremskriver udviklingen i bosætning på baggrund af demografi, socio-økonomi og boligstruktur i danske kommuner, konkluderer da også, at væksten i storbykommunerne vil fortsætte på bekostning af affolkningen af landets yderkommuner frem mod 2040. Samtidig søger man netop i disse år af bæredygtighedshensyn at fortætte byerne i et forsøg på dels at mindske behovet for transport, dels at undgå, at stadig større landområder optages af byer.

Vi står altså med to vidt forskellige svar på spørgsmålet om, hvorvidt pandemien vil afsætte blivende spor i det byggede miljø. Vil den, i hvert fald for vidensarbejdere, der kan arbejde hjemmefra, medføre en tendens til udflytning til mindre bysamfund? En udvikling, hvor hjem og arbejde efter 150 års adskillelse igen smelter sammen. Eller vil vi vende tilbage til en *business as usual*, hvor urbaniseringen fortsætter, og hvor de store byer fortsat vokser på bekostning af de mindre samfund i yderkommunerne?

Det er jo et ganske væsentligt spørgsmål at få besvaret, når vi skal beskæftige os med det byggede miljøes effekt på livskvaliteten i forbindelse med COVID-19. Hvis vi snart er kommet af med pandemien, har spørgsmålet måske først og fremmest historisk interesse.

Hvis derimod COVID-19, i hvert fald nogle år frem, vil hjem søge os hver vinter, er det jo et ganske anderledes interessant spørgsmål. Skal vi mon ud over sygdommen selv,

som et tilbagevendende trist supplement til vintermørket, vænne os til at leve med de konsekvenser og begrænsninger for livskvaliteten, COVID-19 pålægger os i vores sociale liv? Kan vi det? Hvis pandemien får en fremadrettet effekt på vores bosætningsmønster, så er det af en mere aktuel interesse at forholde sig til, hvad det vil betyde for livskvaliteten. Vil og kan en sådan situation medføre ændringer i bosætningsmønsteret, i måden, vi bor på, og i måden, vi planlægger vores byer på?

Point of no return

For bedre at få hold på spørgsmålet om, hvorvidt pandemien vil få konsekvenser for vores bosætningsmønster fremadrettet, sætter jeg mig til at læse om pandemiers mekanik – hvordan opstår de? Hvad er pandemiers natur? Var COVID-19 blot en enkelt smutter på et marked i Wuhan i Kina? Vi ved, at der har været flere pandemier op igennem historien. Pest, den sorte død, koppe, plettyfus, kolera, tuberkulose, den spanske syge. Måske kan vi lære noget om, hvorvidt COVID-19 vil sætte sig blivende spor i samfundet, ved at studere de forudgående historiske pandemier?

Hvis jeg startede skriveprocessen i en stemning af forsigtig optimisme, får min læsning den dog hurtigt til at fordufte. Det er alt andet end behagelig læsning. Det går hurtigt op for mig, at vi har passeret et *point of no return*, og at COVID-19 efter al sandsynlighed blot er én af flere stadigt hyppigere forekommende pandemier. Ikke alene er det uvist, hvor lang tid endnu vi skal leve med COVID-19. Der er også en sandsynlighed for, at COVID-19 ikke bliver et sjældent undtagelsestilfælde.

For hvad er en pandemi, og hvordan opstår pandemier? 60-70 procent af alle sygdomme, vi rammes af, har deres oprindelse i dyr og overføres og tilpasses genetisk gennem en kompliceret proces, der kaldes "zoonotic spillover" [Ellwanger & Chies, 2021]. Det er ikke kun en kompliceret proces, fordi de involverede mikrobiologiske processer er komplicerede. Grundlæggende skal værtsdyret for den pågældende virus og mennesker komme i kontakt med hinanden. En virus kan vandre fra dyreart til dyreart, i takt med at værtsdyrenes levevilkår ændres, eller den kan blive bragt ind i nye økosystemer, i takt med at værtsdyrene migrerer, fordi deres livsvilkår ændres. Derfor drives den zoonotiske spillover-effekt af en blanding af mikrobiologiske processer, miljømæssige faktorer og de kulturelle faktorer, der bestemmer vores omgang med såvel vilde dyr som husdyr.

Allerede i 2003 advarede tre forskere fra Harvard Medical School, Paul R. Epstein, Eric Chivian og Kathleen Frith, om, at en kombination af ændringer i økosystemer som følge af ødelæggelsen af biodiversiteten på globalt plan og klimaforandringerne, der driver de processer, der får f.eks. virus til at skifte værtsdyr og mutere i processen, vil forårsage en "syndflod" af nye sygdomme, der vil ramme både mennesker, husdyr, vilde dyr og

planter. Det er en proces, der accelerer i takt med klimaforandringerne og med andre menneskeskabte faktorer som f.eks. afskovning, der begrænser biodiversiteten. Nogle af disse sygdomme vil have potentiale til at blive til pandemier. I henhold til Inter-governmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services [IPBES], en international organisation med 132 medlemslande, regner man med, at der eksisterer 1,7 million vira i pattedyr og fugle, hvoraf et sted mellem 631.000 og 827.000 kendte vira vurderes at kunne inficere mennesker. For øjeblikket anslås den zoonotiske spillover-proces at foregå med en hastighed af omkring fem nye sygdomme om året, der alle har potentiale til at udvikle sig til pandemier [IPBES, 2020]. En dansk forskergruppe har således analyseret hyppigheden af udbrud af væsentlige nye sygdomme siden 1930'erne og er kommet frem til, at sådanne nye sygdomme forekommer hyppigere og hyppigere – og ikke nok med det: Pilen peger mod os. Mennesker og vores husdyr udgør i dag 96 procent af klodens pattedyr-biomasse og er derfor et stort og stabilt reservoir, som det vil være ideelt for f.eks. virus at tilpasse sig [Lorentzen et al., 2020].

Hvis denne forskning står til troende, taler sandsynligheden altså for, at COVID-19-pandemien ikke er et sjældent og enkeltstående tilfælde. Tværtimod kan vi forvente, at pandemier bliver et fænomen, der vender tilbage med stadig større hyppighed, så længe klodens temperatur og økosystemer ikke er stabiliseret. Pandemier er dermed et aspekt af et sammenhængende problemkompleks, vi allerede er nødt til at adressere – globale menneskeskabte temperaturstigninger og tab af biodiversitet får også en folkesundhedsdimension, både hvad angår selve pandemierne og de udfordringer for folkesundheden, som bekæmpelsen af dem medfører.

Med de udfordringer, pandemien har sat samfundet over for, dels med hensyn til livskvalitet og folkesundhed, dels i forhold til politik og økonomisk, har vi altså næppe noget valg. Vi bliver nødt til at gøre samfundet mere robust over for pandemier. Det må i høj grad også komme til at omfatte det byggede miljø.

Erfaringer med det byggede miljø under COVID-19-pandemien

Det er derfor afgørende, at vi tager nogle af erfaringerne fra pandemien med i planlægningen og udformningen af det byggede miljø. Ligesom vi gør klogt i at tage højde for stigende havniveauer, når vi planlægger vores byer, gør vi klogt i at planlægge vores bymiljøer, så der tages højde for fremtidige pandemier. Hvis disse forudsigelser står til troende, så kan vi ikke, hvis vi vil undgå de kriser for livskvalitet, folkesundhed og økonomi, som vi har været vidne til under COVID-19-pandemien, blot lade planlægningen styre af, hvad markedskræfterne eller en statistisk fremskrivning af udviklingen af boligstrukturen tilsiger.

Der begynder at dukke internationale studier op, hvor man ser på, hvilke faktorer ved det byggede miljø der har været særligt problematiske med hensyn til spredning af COVID-19. Det er særligt faktorer som byers tæthed, byers størrelse, og i hvor høj grad man er afhængig af offentlig transport, der viser sig at være afgørende [se f.eks. Aboukorin et al., 2021]

Hvis vi skal svare på spørgsmålet om, om vi vender tilbage til *business as usual* med en fortsat urbanisering og fortætning, eller om vi vil komme til at opleve en decentralisering med udflytning fra de store byer og vækst i de mindre bysamfund, så giver studier som det, der er foretaget af Aboukorin et al. et ganske klart svar. Hvis vi uændret fortsætter urbaniseringsprocessen og fortætningen af byerne, vil vi, hvis denne refererede forskning står til troende, løbe ind i de samme problemer, som vi har oplevet under COVID-19-pandemien, i mindst samme skala, inden for en overskuelig årrække. Vi kan altså under disse forudsætninger enten give os til at planlægge på en anden måde nu eller lære det på den hårde måde senere.

Det er i givet fald ikke så meget et spørgsmål om, om f.eks. den redefinering af forholdet mellem arbejdsplads og hjem, som blev nævnt ovenfor i forbindelse med Mette Mechlenborgs essay, kan være en mulighed. Vi bliver nødt til at være forberedt på, at sådan bliver det.

Planlægning i en pandemitid

Spørgsmålet er derfor, hvordan vi planlægger på en intelligent måde. Studier som det, der er udført af Aboukorin et al., ser jo kun på, hvad man skal undgå, hvis selve epidemi-bekæmpelsen skal gøres mere effektiv. Der er behov for at undersøge, om og hvordan de psykiske følgevirkninger for folkesundheden under pandemier kan begrænses gennem måden, vi udformer byer og bygninger på. I og med at det byggede miljø er med til at regulere vores sociale omgang, må man stille spørgsmålet: Hvordan kan vi udforme det byggede miljø, så de afledte folkesundhedsmæssige konsekvenser af en pandemi bliver begrænset så meget som muligt? Det er på ingen måde noget nyt, at der er sket ændringer i planlægningspraksis i forbindelse med pandemier. Se f.eks. professor Claus Bech-Danielsens essay "Gør rent og hold afstand! Pandemiernes aftryk på boligbyggeri og byudvikling" andetsteds i denne publikation [s. 8].

I stedet for at gå i sort over denne ekstra udfordring, som kommer i tillæg til de andre store, globale udfordringer, vi står over for, må vi undersøge, om vi kan gøre det, så vi samtidig tilfører byerne muligheder for bedre livskvalitet. Der savnes dog i høj grad forskning i, hvorledes epidemibekæmpelse kan implementeres i en nutidig by- eller bygningsmæssig kontekst i forhold til de direkte såvel som de indirekte udfordringer

for folkesundheden og livskvaliteten. Det er klart, at et samfund som vores, hvor den enkelte indgår i mange forskellige sociale sammenhænge som bolig, arbejde, indkøb, fritid og kultur, er ekstremt følsomt over for med kort varsel at skulle omstille sig til et lavt kontakttal. Vi møder, sådan som vi har indrettet vores samfund, og sådan som det er afspejlet i det byggede miljø, uundgåeligt mange mennesker i løbet af en dag. Det betyder, at en omfortolkning af både de sociale strukturer i sig selv og af de byggede miljøer, der faciliterer dem, er uundgåelig. Dertil kommer, at en planlægning, der gør samfundet robust over for pandemibekæmpelse, umiddelbart synes vanskeligt forenelig med nogle af bestræbelserne på at planlægge bæredygtigt – f.eks. fortætning af byerne i almindelighed.

"Der savnes dog i høj grad forskning i, hvorledes epidemi-bekæmpelse kan implementeres i en nutidig by- eller bygningsmæssig kontekst i forhold til de direkte såvel som de indirekte udfordringer for folkesundheden og livskvaliteten." [s. 183]

Nogle af de vigtigste spørgsmål, en sådan forskning må søge at besvare med hensyn til livskvaliteten under en pandemi, må være, hvordan vi i videst muligt omfang kan undgå uforudsigelighed og opbrud i sociale strukturer under en pandemi. Som byerne er planlagt nu, cirkulerer vi rundt i netværk mellem monofunktionelle zoner, mellem hjem, arbejde, indkøb, fritid og kultur. Hvert sted indgår vi i forskellige sociale sammenhænge, men vi er også sammen med mange, som vi ikke har en social relation til. Set fra et epidemiologisk synspunkt må det være den perfekte opskrift på spredning af virus. Med spredning af virus følger også nedlukninger og dermed både den uforudsigelighed, der følger med de forandringer, det fører med sig, som den enkelte ingen mulighed har for at kontrollere gennem sin adfærd, og opbrud af de sociale strukturer, hver enkelt funktion i netværket repræsenterer. Vi må finde måder at planlægge på, der gør de sociale strukturer så robuste som muligt – dvs. at de som enheder under en pandemi kan fungere så autonomt som muligt, så såvel ensomhed som stress og deraf afledte effekter kan begrænses. Det må enten betyde en konsekvent decentralisering, eller at netværket gøres fleksibelt, så det ikke så entydigt er afhængigt af pendling.

Nogle forskere er begyndt at forsøge at drage konklusioner i forhold til, hvordan byer i fremtiden kan forberedes bedre på epidemibekæmpelse. Megahed & Ghoneim [2020] giver en udmærket opsummering. Det kan f.eks. ske ved at udbygge byerne mere horisontalt end vertikalt, reducere byernes tæthed, bygge mere decentralt med f.eks. mindre skoler, så byerne opdeles i mindre enheder, dyrke urban farming, så byerne bedre kan blive forsynet med lokale råvarer, og ved at skabe mere cykel- og fodgænergervenlige byer, hvor man ikke er så afhængig af biler og offentlig transport. Ligeledes

peges der på behovet for en grøn infrastruktur i den forstand, at der er adgang til nære grønne uderum. Set ud fra et stress- og livskvalitetssynspunkt, hvor det gælder om i så høj grad som muligt at bevare sociale strukturer intakt under en pandemi, samtidig med at kontakttallet holdes nede, kan man måske sammenfattende sige, at det gælder om at planlægge, så vi fortrinsvis møder mennesker, vi har en social relation til.

Nok har man tidligere radikalt ændret måden, hvorpå man har planlagt det byggede miljø i forbindelse med epidemier, men det har også været i andre samfundsmæssige kontekster. Er det overhovedet gennemførligt i et samfund som vores – vil der være folkelig opbakning til sådanne forandringer i planlægningen? En ny pandemi i en ikke nærmere defineret, men sandsynligvis ikke fjern fremtid vil nok kunne forekomme mange abstrakt i forhold til konkret at disponere sin egen tilværelse her og nu. Spørgsmålet er, om de planlægningsmæssige tiltag, man kan forestille sig, i sig selv vil opleves som positive. Derfor kan det indledningsvis være interessant at prøve at sammenholde resultater, der forsøger at kortlægge mulige tiltag, der fremmer epidemibekæmpelse, med en undersøgelse som den, Kantar Gallup har lavet for Bolius/Realdania om "Corona og det byggede miljø" [Kantar Gallup, 2021]. Her spørges der i høj grad til danskernes oplevede livskvalitet under COVID-19, og det bliver derfor muligt at få et indtryk af, om der er sammenfald mellem de tiltag, der kan gavne selve epidemibekæmpelsen, og dem, der kan være med til at afbøde tab af livskvalitet i forbindelse med den. Her blot nogle enkelte nedslag. I undersøgelsen peges der på, at den oplevede livskvalitet er bedre i mindre byer end i større, og at livskvaliteten opleves som bedre for dem, der bor i et hus, end for dem, der bor i et rækkehus eller en lejlighed [Kantar Gallup, 2021, s. 6]. Det viser sig også, at erfaringerne med COVID-19 og hjemmearbejde har fået mange i de store byer til at overveje at flytte til mindre byer eller på landet [Kantar Gallup, 2021, s. 22-26]. Dette harmonerer udmærket med bestræbelser, der har med selve sygdomsbekæmpelsen at gøre, nemlig at decentralisere, reducere tæthed og opdele byerne i mindre enheder, der i så høj grad som muligt kan fungere autonomt. Det er selvsagt også betydeligt lettere at basere trafiksystemer i små byenheder på cykel- og fodgængertrafik.

Boligen har under pandemien spillet en central rolle, og den har i mange tilfælde måttet omdefinere. De fleste boliger er kun bygget til boligformål og rummer som udgangspunkt ikke mulighed for en eller flere arbejdspladser. Ifølge undersøgelsen fra Bolius og Realdania har flere da også haft gang i ombygningsprojekter med henblik på at etablere hjemmearbejdspladser. Generelt ser det ud til, at oplevelsen af at arbejde hjemme har været overvejende positiv [Kantar Gallup, 2021, s. 12]. Spørgsmålet er dog, om tabet af de sociale relationer på arbejdspladsen ikke i længden vil opleves som negativt. En løsning kunne være lokale kontorfællesskaber i de mindre byenheder, som

i hvert fald i perioder under en pandemi vil kunne erstatte hjemmearbejdspladsen. I tættere byområder vil dette gælde ikke mindst i områder med etagebyggeri, hvor boligerne er relativt små, og hvor der ikke er mulighed for at indrette en hjemmearbejdsplads ved at bygge om. Spørgsmålet er naturligvis, om sådanne kontorfælleskaber baseret på lokale naboskaber vil kunne fungere som "bobler" under en pandemi. At det måske vil kunne forenes med sygdomsbekæmpelse, antydes af, at 45,9 procent angiver, at de under pandemien ikke har ændret på den måde, de omgås deres naboer på [Kantar Gallup, 2021, s. 28], hvilket tilsyneladende har kunnet lade sig gøre uden konsekvenser for spredning af smitte.

Det ser altså ud til, at der er et sammenfald mellem en række tiltag, der forbindes med god eller øget livskvalitet, og tiltag, der bedre forbereder vores byer på bekæmpelse af pandemier.

At ovenstående skulle kunne afbøde nogle af problemerne med stress og tab af livskvalitet i forbindelse med en epidemi, bygger imidlertid på antagelser og sammenholdelse af data, der især for dem, der har med erfaringsopsamlingen i forhold til selve sygdomsbekæmpelsen at gøre, er ukomplette og præget af, at det er svært at skelne mellem, hvad der har med andre tiltag at gøre, og hvad der har med det byggede miljø at gøre. Samtidig er fysisk planlægning jo en uhyre kompleks størrelse, der indeholder mange facetter. Grundlæggende mangler der derfor tværvidenskabelig forskning, som kombinerer arkitektfaglige discipliner og forskning i urbant design på den ene side med forskningsområder som epidemiologi, psykologi, sociologi og økonomi på den anden side – forskning, der i lyset af COVID-19 og med udsigt til flere og hyppigere pandemier pludselig er blevet højaktuel.

Referencer

- Aboukorin, S.A.A., Han, H. & Mahran, M.G.N.** (2021). *Role of urban planning characteristics in forming pandemic resilient cities – case study of COVID-19 impacts on European cities within England, Germany and Italy*. Cities, 118, 1-10.
- Becker, H.C.** (2017). *Influence of stress associated with chronic alcohol exposure on drinking*. Neuropharmacology, Neuropharmacology, 122, 115-126.
- Blaine, S.K. & Sinha, R.** (2017). *Alcohol, stress, and glucocorticoids: From risk to dependence and relapse in alcohol use disorders*. Neuropharmacology, 122, 136-147.
- Burke, H.M., Davis, M.C., Otte, C. & Mohr, D.C.** (2005). *Depression and cortisol responses to psychological stress: A meta-analysis*. Psychoneuroendocrinology, 30, 846-856.
- Dickerson, S.S. & Kemeny, M.E.** (2004). *Acute stressors and cortisol responses: A theoretical integration and synthesis of laboratory research*. Psychological Bulletin, 130(3), 355-391.
- Ellwanger, J.L. & Chies, J.A.B.** (2020). *Zoonotic spillover: Understanding basic aspects for better prevention*. Genetics and Molecular Biology, 44(1), (supl. 1) COVID-19 special issue, 1-18.
- Epstein, P.R., Chivian, E. & Frith, K.** (2003). *Emerging diseases threaten conservation*. Environmental Health Perspectives, 111(10), 506-507.
- Hansen, M.F., Hansen, J.Z., Markeprand, T., Kargo, A. & Sonderby, M.** (2021). *Demografi, socioøkonomi og boligstruktur i danske kommuner. En fremskrivning med mikrosimulationsmodellen SMILE på et opdateret datagrundlag*. DREAM. Danish Research Institute for Economic Analysis and Modelling; Boligøkonomisk Videncenter.
- IPBES** (2020). *Workshop on biodiversity and pandemics. Executive summary*. IPBES Secretariate.
- Kantar Gallup** (2021). *Corona og det byggede miljø. Spørgeskemaundersøgelse foretaget af Kantar Gallup*. Bolius og Realдания.
- Liliegren, C.** (2021). *Står København foran et vendepunkt?*. Magasinet, Boligøkonomisk Videncenter, 35, 5-9.
- Lorentzen, H.F., Benfield, T., Stisen, S. & Rahbek, C.** (2020). *COVID-19 is possibly a consequence of the anthropogenic biodiversity crisis and climate changes*. Danish Medical Journal, 67(5), 1-5.
- Megahed, N.A. & Ghoneim, E.M.** (2020). *Antivirus-built environment: Lessons learned from Covid-19 pandemic*. Sustainable Cities and Society, 61, 1-9.
- Petersen, M.B. & Lindholt, M.F.** (2021). *Danskernes mentale helbred under COVID-19-pandemien*. HOPE-projektet.
- Rodríguez, A.C.I., Espel, E.S., White, M.L., Standen, E.C., Secij, J.R. & Tomiyama, A.J.** (2015). *Hypothalamic-pituitary-adrenal axis dysregulation and cortisol activity in obesity: A systematic review*. Psychoneuroendocrinology, 62, 310-318.
- Sinha, R.** (2005). *Stress and drug abuse*. I T. Steckler, N.H. Kalin & J.M.H.M. Reul (red.), Handbook of stress and the brain. Elsevier.
- Torres, S.J. & Nowson, C.A.** (2007). *Relationship between stress, eating behavior, and obesity*. Nutrition, 23, 887-894.
- Ulrich-Lai, Y.M. & Herman, J.P.** (2009). *Neural regulation of endocrine and autonomic stress responses*. Nature Reviews; Neuroscience, 10, 397-409.
- Vindegaard, N. & Benros, M.E.** (2020). *COVID-19 pandemic and mental health consequences: Systematic review of the current evidence*. Brain, Behavior, and Immunity, 89, 531-542.
- Vreeburg, S.A., Hoogendijk, W.J.G., DeRijk, R.H., van Dyck, R., Smit, J.H., Zitman, F.G. & Penninx, B.W.J.H.** (2013). *Salivary cortisol levels and the 2-year course of depressive and anxiety disorder*. Psychoneuroendocrinology, 38, 1494-1502.
- Xiong, J., Lipsitz, O., Nasri, F., Lui, L.M.W., Gill, H., Phan, L., Chen-Li, D., Jacobucci, M., Ho, R., Majeed, A. & McIntyre, R.S.** (2020). *Impact of COVID-19 pandemic on mental health in the general population: A systematic review*. Journal of Affective Disorders, 277, 55-64.

Pandemier kræver ny tilgang til indeklima

Gennem tiderne har vi haft forskellige pandemier. Men med coronapandemien er det blevet tydeligt, at det er virus transporteret i dråber, i luften og ved nærkontakt, der er problemet. Det betyder, at vi skal revidere kravene til indeluft og tage højde for infektionsrisiko. Vi er nødt til at revolutionere måden, hvorpå vi ventilerer, filtrerer og renser luften i vores bygninger og offentlige opholdsrum, for at vi kan være langt bedre rustet, end vi er i dag, når næste pandemi rammer. Det kalder på et paradigmeskifte.

Sammen med 40 internationale forskere fra 14 lande har vi skrevet en artikel, som er blevet publiceret i tidsskriftet Science med titlen "A paradigm shift to combat indoor respiratory infection" [Morawska et al. 2021]. Vores hovedbudskab er, at fokus i bygningsreglementer, standarder og guidelines vedrørende indeluftkvalitet bør opprioriteres og ændres fra komfort til helbred. Det betyder, at kvaliteten af luft i bygninger, hvor der færdes mennesker, skal prioriteres i en helt anden grad, end den bliver i dag.

Når der i dag tales om god luftkvalitet, er der i de fleste tilfælde kun fokus på komfort, altså temperatur, og behagelig luft [EN 16798, 2020]. Det bør ændres, så der fremover bliver taget højde for helbred og infektionsrisiko gennem indeluften, ligesom man i dag tager højde for helbredet gennem krav til håndtering af vand og fødevarer. I dag bliver luftens kvalitet prioriteret med hensyn til helbred hovedsagelig på sygehusene eller i andre specielle miljøer. Men det vil kræve et paradigmeskifte inden for bygningers tekniske installationer, hvis det samme skal gælde i alle bygninger.

Bygninger er ikke sikret mod luftbåren smitte

Et smitteforløb som en pandemisk luftvejssygdom opstår netop der, hvor mennesker møder hinanden i stort antal, og hvor udluftning er utilstrækkelig, så virus kan blive transporteret i store mængder fra menneske til menneske. Netop derfor er det vigtigt, at vi ser nærmere på smittespredning i boliger, kontorer og produktionsfaciliteter.

I Science-artiklen anbefaler vi, at truslen om fremtidige epidemier og pandemier bliver taget seriøst. Der skal ske ændringer og forbedringer, så de bygninger, vi færdes i, er mere robuste og kan håndtere den næste pandemi. Det kræver ændringer i, hvordan vi designer bygninger og tekniske installationer, og også i forhold til, hvordan vi bruger dem som beboere.

Mangel på sund indeluftkvalitet fører til nedlukninger

Hvis vi ser bort fra sygehusene og andre bygninger, der bliver brugt i forbindelse med sygdom, er der i dag ikke taget væsentligt hensyn til samspillet imellem bygning og dens risiko for at udbrede smitte. Netop denne manglende indsats er årsag til mange af de nedlukninger af f.eks. skoler og kontorer, som vi har set under pandemien. For det er umuligt at bruge bygninger, når risikoen for infektioner er høj.

Både mange almindelige infektioner og de fleste kendte pandemier bliver spredt i luften som dråbeinfektion, altså spyt. Luftbåren smitte er mikroskopiske små og usynlige partikler, der ikke falder til jorden, men svæver i luften. Derfor er det så vigtigt ikke kun at have fokus på afstand og rene hænder, men også den luft, vi indånder. God ventilation, god luftfordeling og tilstrækkeligt med ren luft reducerer generelt risikoen for infektioner [Wang et al., 2021].

Høj indeluftkvalitet forbedrer vores arbejdspræstation markant

Det er tilstrækkelig dokumenteret, at god ventilation forbedrer luftkvalitet, helbred, komfort og generel velvære [Wargocki, 2021]. Og det er påvist, at god ventilation og høj luftkvalitet også forbedrer vores arbejdspræstation og indlæring på op til 15 procent [Wargocki, 2020; Fisk, 2012].

Derudover har det længe været dokumenteret, at de nævnte gevinster ved forbedret indeluftkvalitet hurtigt vil overstige udgifterne til de nødvendige forbedringer [Wargocki, 2006]. Investeringerne vil tjene sig ind på kort tid – mindre end to år og i praksis tit hurtigere endnu.

Nye krav til indeluftkvalitet kan kontrollere luftbåren smitte

Luften findes overalt omkring os, og det er derfor en svær opgave at opspore luftbåren smitte. Og måske netop af den årsag er der i dag en mangelfuld beskrivelse af den luftsammensætning, der minimerer smittespredning.

For at gennemføre det paradigmeskifte, vi efterspørger i Science-artiklen, bliver det nødvendigt at definere indeluftkvalitet i pandemitilfælde. Og det vil være nødvendigt at se både på niveau af virus i luften, det, vi kalder eksponeringsniveau, og på de tekniske

installationer. Der er behov for, at grænseværdier for virusniveau bliver defineret ved f.eks. fællessang og korsang, ved høj fysisk aktivitet og andre aktiviteter, der kan foregå i bygninger. Og for de tekniske installationer – for ventilations- og luftfordelingssystemerne – skal der arbejdes med luftmængder, filtrering og styring af koncentrationsniveauer i personernes åndingszoner, tidsstyring efter brug, personlig ventilation og effektiv udsugning af udåndingsluft.

"Vi er nødt til at revolutionere måden, hvorpå vi ventilerer, filtrerer og renser luften i vores bygninger og offentlige opholdsrum, for at vi kan være langt bedre rustet, end vi er i dag, når næste pandemi rammer. Det kalder på et paradigmeskifte." [s. 188]

Derudover er der behov for udvikling af teknologi og strategier, som sænker risikoen for infektion og sikrer en generel høj indeluftkvalitet, samtidig med at energiforbruget ikke stiger. Vandrensning er i dag en helt normal handling, når risiko for infektioner fra drikkevandet skal sænkes. Og i vores design af bygninger sørger vi også helt naturligt for at opdele bygninger i brandsektioner og installerer bl.a. sprinkling og branddøre for at stoppe røgudvikling og brand. Tilsvarende godkendte teknologier og strategier findes ikke for den luft, vi indånder.

Luftrensningssystemer som f.eks. filtrering er i dag en tilgængelig teknologi, men det er også nødvendigt at specificere tiltag, der sænker virus' overlevelse i bygninger. Det kan f.eks. være ved hjælp af UV-bestråling, særlige materialer mm. For at sikre bygninger mod fremtidige pandemier skal der derudover også være mulighed for omstilling af ventilationssystemernes drift og udnyttelse af rum til den maksimale beskyttelse.

Et tidligere paradigmeskifte – tuberkulose satte fokus på ren luft

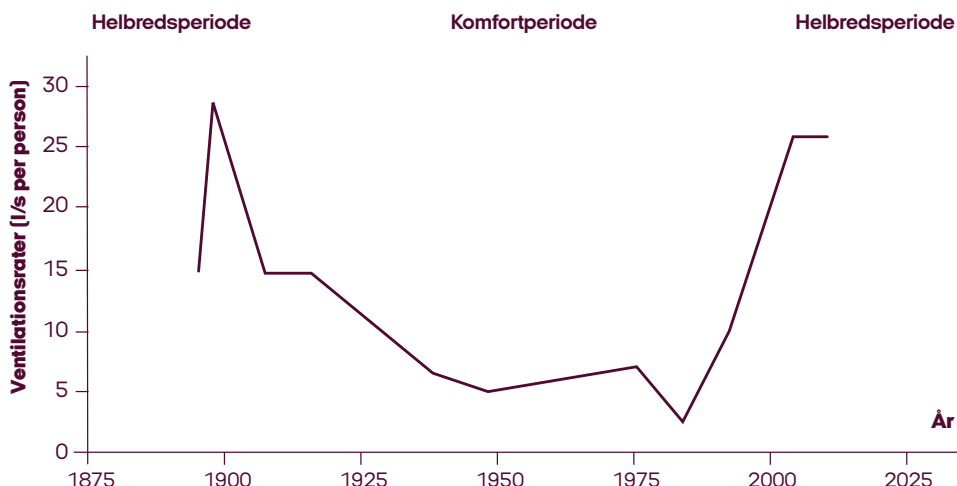
Det er ikke første gang, at indeluftkvaliteten bliver betragtet fra en ny vinkel. Den har flere gange været udsat for skiftende synsvinkler [paradigmeskifter] på baggrund af nye erkendelser, der er opstået igennem tiderne.

Historisk set var der fokus på luftkvalitet allerede før 1900. Den voksende industrialisering bidrog til høj forurening i byerne. Den gældende tanke var dengang den såkaldte miasmateori, der handlede om dårlig – eller giftig – luft, og der var en erkendelse af, at frisk luft var af primær betydning for kontrol af sygdomme og epidemier.

I den periode (slutningen af 1800-tallet) anbefalede forskere høj luftforsyning i bygninger bl.a. på grund af tuberkulose, som det ses i figur 1. Anbefalingerne blev dog næppe

overholdt. Forståelsen af bakterier opstod omkring 1885, og senere opdagede man vira. Deraf sluttede man, at nu var det ikke kun ventilation, der havde betydning for sundheden, men også renlighed.

Figur 1: Det primære formål med ventilation er gået fra at handle om helbredet før år 1900 til komfort i perioden 1900-1950. Vi skal i dag tilbage til at fokusere på helbred og specielt pandemibekæmpelse. Figuren viser udvalgte anbefalinger til ventilation igennem tiderne samt et eksempel på et tidligere paradigmeskift i ventilationsbranchen omkring år 1900.

Efter 1900 var der altså primært fokus på komfort [temperatur] og energi, men senere blev indeluftkvalitet igen vigtig i forbindelse med forståelsen af luftforurening. Først forureningen fra mennesker og senere fra byggematerialer, som f.eks. fordampning af lim fra spånplader. Heraf opstod det nye begreb 'Sick-Building Syndrome' i 1990'erne.

Den historiske udvikling forklarer den viste U-formede kurve på nedenstående figur, som beskriver ventilationsanbefalingerne igennem tiden.

Bygningsejere skal være ansvarlige for indeluftkvalitet

En af de vigtigste forudsætninger for succes i fremtiden er, at myndigheder kræver, at luften i bygninger ikke forøger risikoen for infektioner og helbredsproblemer. Det kan f.eks. ske ved, at der kommer et krav herom i bygningsreglementet, og at myndighederne kræver, at bygningsejere er ansvarlige for indeluftkvaliteten.

Det mål kan vi bl.a. nå ved at vise kvaliteten af luften i bygninger, ligesom man i dag informerer om kvaliteten af luften udendørs. Det ønske kan kun realiseres, hvis der bliver udviklet indikatorer, som viser, om luftkvalitet er høj eller lav, og at der bliver placeret sensorer i bygninger, som informerer brugere om luftkvaliteten i bygningen.

I dag er den mest udbredte indikator for luftkvalitet registrering af luftens indhold af kuldioxid [CO₂], som vi mennesker udånder, og som findes helt naturligt i atmosfæren. Det er en indikator, som viser eventuelle fejl med ventilation og udluftning.

Fremtidigt fokus på indeluft og vores sundhed

Kombinerer vi vores viden om henholdsvis indeluftkvalitet, sundhed, arbejdspræstation og indlæring med vores viden om luftbåren smitte, kan vi konstatere, at relevante forskningsmiljøer har en vigtig og presserende opgave i at etablere tværfaglige forsknings- og udviklingscentre, der kombinerer viden fra ingeniører, læger, arkitekter, antropologer, økonomer mv., og som lægger basen for at revidere vejledninger i luftkvalitet i bygninger især med fokus på at reducere risiko ved infektioner [DANVAK, 2021]. Og myndighederne har en vigtig opgave i at bruge forskernes viden til at etablere nye krav til indeluftkvalitet. Vi er nødt til at anerkende, at luftbåren smitte er en reel risiko for vores helbred, samtidig med at det har store økonomiske konsekvenser. Lad os bruge vores viden til at opspore luftbårne infektioner.

Der er bl.a. brug for at fastsætte grænseværdier for, hvor store mængder virus og sygdomsfremkaldende organismer der må være i luften ved aktuelle luftbårne sygdomme. På den måde får vi et solidt afsæt til at kunne regulere indeluftkvaliteten via ventilation langt mere kvalificeret. Grænseværdierne skal nemlig være udgangspunktet for nye og forbedrede standarder for indeluftkvaliteten, hvor der bliver taget højde for smitterisiko – og standarderne skal være tilpasset boliger, koncertbygninger, offentlig transport mv. Der er også brug for nytænkning vedrørende bygningens installationer og ventilation. Nye kreative løsninger er nødvendige, som tager højde for individuelle krav, beskytter bedre, mindsker den tid, virus kan overleve, og dens spredning osv., og som samtidig kun bruger begrænset energi til at beskytte vores klima.

Samlet set er der behov for, at beslutningstagere og myndigheder tager det nødvendige ansvar for, at nye teknologier bliver integreret i vores boliger og offentlige bygninger. Og de skal ikke alene integreres, der skal være vejledninger til, hvordan brugere af bygninger sikrer, at teknologien bliver udnyttet korrekt og optimalt. Hvis vi sammen kan komme så langt, er der et håb om, at vi kan leve mere frit, trygt og sundt i vores bygninger – også når en pandemi ruller ind over landet.

Referencer

DANVAK (2021). *Fremtidens håndtering af smittespredning i bygninger*. Rapport til Realdania.

EN, CEN Standard. 16798-1 (2020). *Energy performance of buildings - Ventilation for buildings - Part 1: Indoor environmental input parameters for design and assessment of energy performance of buildings addressing indoor air quality, thermal environment, lighting and acoustics*. Artiklen er oprindeligt bragt på Videnskab.dk's Forskerzonen.

Fisk, W.J. et al. (2012). *Changing ventilation rates in U.S. offices: Implications for health, work performance, energy, and associated economics*.

Building and Environment. DOI: 10.1016/j.buildenv.2011.07.001.

Morawska, L. et al. (2021). *A paradigm shift to combat indoor respiratory infection*. Science. DOI: 10.1126/science.abg2025.

Nielsen, P.V. & Li, Y. (2019). *Ventilation*. Encyclopedia of Environmental Health.

Wang, C.C. et al. (2021). *Airborne transmission of respiratory viruses*. Science, 373.6558: eabd9149.

Wargocki, P. et al. (2020). *The relationships between classroom air quality and children's performance in school*. Building and Environment, 173: 106749.

Wargocki, P. (2021). *What we know and should know about ventilation*. REHVA Journal.

Wargocki, P. et al. (2006, 6). *Indoor climate and productivity in offices*. REHVA guidebook.

Digitale teknologier er centrale i håndteringen af COVID-19-pandemien

Skal vi zoome om det? Er det en ny eller en gammel hånd? Er vi på den røde eller grønne kurve? Er ferielandet rødt, gult eller grønt? Har vi været inden for 1 meters afstand af en smittet i 15 minutter? Har vi et grønt coronapas? Hvilken serie skal vi nu streame? Disse spørgsmål er blevet almindelige under pandemien. Fælles for dem alle er, at de knytter sig til digitale teknologier, der enten er nyudviklet eller eksploderet i brug under pandemien!

COVID-19-pandemien kom som et chok for hele verden i begyndelsen af 2020, og på få uger blev samfund over hele kloden beordret lukket ned af regeringslederne – befolkninger blev sendt hjem fra skole og arbejde. Flere steder var der også udgangsforbud. En situation, der for bare 30 år siden ville have været en katastrofe for al samvær, kommunikation og beslutningstagning i de fleste samfund.

Men mere end 60 års forskning og innovation samt investeringer i infrastruktur inden for digitale teknologier har her i 2020'erne betydet: at vi har stor udbredelse af internet på kloden (der er f.eks. 6,4 mia. smartphonebrugere) [Statista, 2021]; at vi besidder samarbejdsteknologier (som Zoom, Microsoft Teams, Google Docs osv.), der muliggør distancearbejde, hjemmearbejde og -undervisning; at vi har avancerede og verdensomspændende dataopsamlingsinfrastruktur og grafiske analyseværktøjer, som kan fortælle om en pandemis udbredelse på daglig basis; endelig at vi har streaming-teknologier, der kan sørge for film og serier som erstatning for biograf- og cafebesøg. For ikke at snakke om de mange forskellige sociale medier, som har betydet, at folk har kunnet holde kontakten med hinanden på forskellig vis.

Kunne vi have klaret pandemien uden disse digitale teknologier? Det er et vanskeligt og hypotetisk spørgsmål at besvare. Men Danmark er flere gange blevet kåret som førende i offentlig digitalisering og som digitalt foregangsland i Europa. Hvis vi bare kigger til

vores nabo Tyskland, der har mindre udbredelse af internet og meget mindre digitalisering i den offentlige forvaltning [European Commission, 2021], kan vi se, at omstillingen ved nedlukning har været langt vanskeligere for tyske skoler og virksomheder samt den offentlige forvaltning. Så alt tyder på, at et samfund med udbredt digitalisering er meget bedre rustet til en pandemi – og sikkert også andre typer af katastrofer – end mindre digitaliserede lande.

Men lad os illustrere den nye brug af digitale teknologier på de centrale områder, som har størst indflydelse på vores hverdag under pandemien og måske også vores hverdag på længere sigt.

Er det en ny eller en gammel hånd?

Digital samarbejdsteknologi så dagens lys første gang, da Doug Engelbart fra Stanford Research Institute lavede sin legendariske "Mother of all Demos" [Engelbart, s.196] i San Francisco i 1968 [!]. Teknologierne er siden blevet udviklet i mange forskellige retninger og sammenhænge, bl.a. udviklede et dansk-svensk team [Janus Friis og Niklas Zennström] i 2003 værktøjet Skype, der blev meget udbredt til private brugere og senere opkøbt af Microsoft til businessbrug [Wikipedia, 2021]. Der skete en større opblomstring i videomøder efter 9/11 2001, hvor mange virksomheder stoppede forretningsrejser med fly og lavede møder om til videomøder. Men den helt store eksplosion i brug kom først her i forbindelse med pandemien.

Videomødeværktøjet Zoom havde 10 mio. daglige brugere i december 2019 – det var steget til 350 mio. daglige brugere i december 2020 – altså en stigning til 35 gange så mange brugere på et år [Wikipedia, 2021]. Sammenlignet med 60 mia. møde-minutter i 2019 har Zoom i 2021 nået et niveau, hvor der kører 3,3 billioner [3.300 mia.] møde-minutter pr. år. Microsoft Teams har tilsvarende oplevet en stigning på næsten 900 % i andet kvartal af 2020 [Warren, 2021].

Videomødeteknologi har nok været den mest centrale digitale teknologi, som blev brugt til alt fra undervisning i folkeskoler til topmøder mellem præsidenter. Teknologien har også medført en helt ny "mødekultur" med sprogbrug, der nu også karikeres i fysiske møder. Videomøder starter ofte med metakommunikation som "Kan I høre mig?", "Vi kan ikke se dig!" og "Jeg deler lige min skærm", og under møderne har vi lært at række en virtuel hånd op og glemme at tage den ned igen, så der udvikler sig en dialog om, om det er en gammel eller en ny hånd, man har oppe.

Med alle de mange møder, som blev omlagt til videomøder, opstod der en tendens til, at man havde væg-til-væg-møder eller undervisning uden pauser imellem lektioner. Og når

man ikke skal flytte sig fysisk til næste møde, bliver dagen effektivt fyldt. Og ved hjemmearbejde er den typiske pause, at man lige løber ud til kaffemaskinen eller køleskabet og griber en kop kaffe eller en snack, så man kan komme tilbage til mødet.

Det var jo ikke alles hjem, der var klar til videobaseret hjemmearbejde. Mange har måttet opgradere båndbredden på hjemmenetværket, og mange har skullet udvide deres WiFi-netværk til nye dele af hjemmet, hvor man ikke tidligere har brugt netværk.

Mange har heller ikke et hjem, der er indrettet til hjemmearbejde med videomøder, så samboende par har skullet sidde i det samme rum og prøve at koordinere, hvem der havde videomøde hvornår. Mange familier har måttet fordele sig i soveværelser og børneværelser for at holde videomøder, mens der f.eks. var videoundervisning af børn ved spisebordet. Der er således mange pudsige eksempler på, at familiemedlemmer, katte og hunde – ufrivilligt, uden at de vidste det – har taget scenen midlertidigt i et videomøde i hjemmet.

Unge studerende i kollegieværelser har levet hele deres coronanedlukning i det samme rum, og vi har videoeksamineret studerende siddende på kanten af deres seng.

Sådanne situationer har ført til, at mange er begyndt at køre med virtuelle baggrunde – realtidsvideobehandling, der sætter personen ind oven på den virtuelle baggrund for at skjule for de øvrige deltagere, hvordan det ser ud, der hvor man sidder. Så baggrunden sløres eller skiftes ud live med et strandbillede fra Hawaii eller firmaets hovedkvarter. Video-mødeværktøjerne har således også udviklet sig hurtigt under pandemien, efterhånden som brugerfaringerne et strømmet ind til udviklervirksomhederne.

Så teknologierne og borgernes infrastruktur i hjemmet er vokset med opgaverne under pandemien. Og forbløffende nok har der været meget få udfald på internetforbindelserne, på trods af at de har været udsat for en meget stor ekstrabelastning mange steder.

Data – globale smittetal, incidens, grønne, gule, røde lande

Almindelige borgere er blevet introduceret til en hidtil uhørt mængde data om befolkningens sundhedstilstand. Der er lynhurtigt blevet udviklet infrastruktur nationalt og globalt, så man døgn for døgn kan følge smittetal og vaccinationstal.

Det amerikanske Johns Hopkins University – ja det er rigtigt, at der er et 's' på John – kom på alle landes radar. De har stor erfaring i at behandle globale sundhedsdata og udviklede hurtigt et "dashboard" [Johns Hopkins, COVID-19 Dashboard] – et instrumentbræt – hvor man i hele verden kunne inspicere al tilgængeligt data om

pandemien. Danske websider over andre landes data har en sætning i stil med "Data hentes løbende fra Johns Hopkins University, der opdaterer en gang om dagen" [TV 2 og DR, 2021].

Med disse globale data kunne vi pludselig sidde og sammenligne incidenstal [antal smittede pr. 100.000 indbyggere], dødstal [antal døde pr. million] og senere vaccinationsprocenten i alle lande. De forskellige nyhedsmedier har konkurreret i at lave egne letforståelige visualiseringer af både nationale og globale tal. Så almindelige borgere hver dag [typisk kl. 14] selv kunne vurdere pandemiens udvikling. Med et kig på de globale tal kunne man – lidt morbidity – sidde og sammenligne dødstal i andre lande, som om det var sportsresultater. Der har f.eks. i Danmark været stor fokus på, at Sverige desværre var meget "foran" os i dødstal – Sverige har 1.485 døde pr. mio. mod Danmarks 462 døde pr. mio. [pr. 10. oktober 2021] – altså mere end tre gange så mange. Dette er selvfølgelig blevet genstand for glæde over, at vi tilsyneladende har valgt en bedre strategi for pandemien end vores nabo, men til gengæld blev vi "slået" af Norge med kun 162 døde pr. mio.

"Jeg vil derfor til slut konkludere, at vi ville have været ilde stedt under en pandemi for 30-40 år siden, før de digitale teknologier havde nået det stade, vi har i dag!" [s. 201]

Men uanset de morbide sammenligninger er det nok første gang, vi har haft så meget fokus på indsamling og analyse af *big data* om og for hele befolkninger. Samtidig har der været fokus på at få fremstillet data grafisk, så lægfolk også kan forstå dem. Incidenstal er direkte blevet brugt til at formidle smittetryk i områder og lande ved farvemarkerede kort, hvor mørkere farver for et land eller en kommune var tegn på højt smittetryk, og lyse farver udtrykte lavt smittetryk/incidenstal. Alt sammen baseret på Johns Hopkins' globale database, som alle lande [nok med forskelligt niveau af usikkerhed] leverer data til hver dag. Ligeledes er incidenstal blevet brugt af Udenrigsministeriet til at lave rejsevejledninger – her med trafiklysfarver på kortene baseret på grænseværdier for incidenstal.

Data og modeller får central rolle i demokratisk debat

Der har således været fokus på at levere realtidsdata for beslutningstagerne omkring pandemien. Men de mange tal og prognoser kan stadig udlægges og vægtes på mange forskellige måder, og kommunikationen har af og til været mere eksakt, end data kunne bære. F.eks. sagde statsministeren på et pressemøde den 24. februar 2021: "Det vil også betyde med de matematiske modeller, vi nu engang har til rådighed, at der i midten af april måned kan være cirka 870 indlagte med corona

på de danske sygehuse.” Der bliver dog senere på samme pressemøde sagt fra SSI, at der er tale om et skøn, og at tallet ligger et sted mellem 500 og 1.300. Data fortæller os efterfølgende, at det toppede med 533 indlagte den 30. marts, og at antallet af indlagte var faldet til 362 den 15. april 2021.

Det er således vigtigt, at man sørger for også at informere om usikkerhedsmargener, når man bruger data og matematiske modeller som argumenter, så tallene ikke efterfølgende fremstår som fejlskøn, der kan svække tilliden til de beslutninger, der er truffet. Når usikkerheden på et skøn er i hele hundreder, skal man passe på med at angive et så ”præcist” skøn som 870.

Under pandemien er vi dog kommet langt med at indsamle data og formidle data-analyse til borgerne. Vi kan udnytte disse erfaringer til at blive bedre til at bringe andre typer af data om vigtige emner som f.eks. klimaet i spil på en måde, så befolkningen bedre kan forstå dem og dermed bedre kan deltage i den demokratiske debat.

Når vi taler om data, er der også under pandemien blevet igangsat nye former for brug af data fra og på smartphones til at følge og regulere folks færden og dermed smitten.

Smitteapps: Har jeg været tæt på en smittet i 15 minutter?

Til effektiv håndtering af smitteopsporing har man globalt set også kastet sig over brug af digitale teknologier. De to store mobilplatforme Apple iOS og Google Android har begge tilbudt alverdens sundhedsmyndigheder adgang til et såkaldt API baseret på GPS- og Bluetoothteknologi, som gør det muligt at spore, hvilke smartphonebrugere der har været tæt på hinanden – inden for nogle få meter og i hvor lang tid.

Det har været brugt i mange lande til at opspore nærkontakter til en COVID-19-smittet i dagene op til og omkring, at en person er testet positiv. I Danmark udviklede man Smittestop-appen (www.smittestop.dk), som er downloadet af 2,42 mio. danskere, og der har været rapporteret ca. 108.000 smittede i appen, hvilket har givet mulighed for at opspore disse patienters nærkontakter [i det omfang de har Smittestop installeret]. Der har været meget diskussion om overvågning og beskyttelse af personlige lokationsdata i forbindelse med denne app. Dette har ført til den gode løsning, at lokationsdata og Bluetooth-nærkontaktdata kun gemmes på brugerens egen smartphone, og at det først er ved et match med en smittet, at man selv får en besked om, at man er nærkontakt. Men beskyttelsen af lokationsdata, der blev besluttet omkring den danske Smittestop-app, har betydet, at det har været svært for folk at forstå de nærkontaktbeskeder, de modtager, fordi der ikke angives ca.-tid og -sted. Når man ikke forstår nærkontakt-beskederne, sænker det tilliden til og dermed effektiviteten af appen. Her kan man godt

stille sig selv spørgsmålet, hvorfor vi ikke i samfundets og sundhedens interesse kunne dele lidt flere data om tid og sted. Specielt set i relation til, at mange mennesker i forvejen drysser sådanne data rundhåndet ud til Googles søgemaskine og sociale medier.

Hvis man skeler til et andet højt digitaliseret samfund som det sydkoreanske, så har de haft stor succes med at udnytte samme type sporingsteknologi til i stedet at uploade data, når man rapporterer en positiv test, og i løbet af kun ti minutter kan relevante dataanalyseres, og nærkontakter kontaktes meget hurtigt. Dertil kommer en mulighed for på en webseite at logge ind og følge smittedes færden i perioden op til, at de er blevet diagnosticeret med COVID-19.

Sydkoreanske myndigheder kan desuden udsende push-meddelelser om, i hvilket område nye smittede har befundet sig. Nærkontakter til smittede, der identificeres, pålægges at gå i karantæne. Karantæne og symptomernes udvikling overvåges ligeledes via en anden app. Disse tiltag har gjort Sydkorea i stand til at holde pandemien i ave uden store nedlukninger. Der er opnået en masse erfaringer globalt med smiteopsporing via mobilteknologi, og der bør være basis for, at disse erfaringer kan udnyttes til at finde en god balance mellem overvågning og brugerstøttende dataanalyse for mange andre sygdomme end COVID-19.

Har du grønt coronapas?

Undervejs i pandemien blev først testresultater og senere vaccinstatus formidlet via smartphone i form af et coronapas, der hele tiden opdateres fra borgerens registrerede data på sundhed.dk. Et gyldigt – grønt – coronapas har under de senere faser af pandemien været nødvendigt for at kunne gå til fodboldkamp, på restaurant mv. Her er borgeren helt afhængig af digitale infrastrukturer, der er tilgængelige og opdaterede i det øjeblik, man ønsker at gå på restaurant.

Nethandel har forsynet os under pandemien

Bevidstheden om, at man i køen i supermarkedet kan komme til at stå tæt på folk, der er smittede, har betydet en ændring i folks indkøbsmønstre. Antallet af betalings-kort- og MobilePay-transaktioner i fysiske butikker faldt kortvarigt med næsten 20 procent på en måned i foråret 2020 [Wittorff, 2020], mens antallet af online transaktioner hurtigt steg med et tilsvarende omfang, så MobilePay alligevel fik et rekordår. Det tilskrives også muligheden for at betale kontaktløst, da folk kom tilbage til de fysiske butikker.

Online-dagligvarebutikken nemlig.com har f.eks. haft en vækst på 45 procent fra august 2019 til august 2020 og en meget stor vækst i antal ansatte [Berlingske Tidende, 2020]. Deloitte rapporter også, at vækst i nethandel ikke alene gælder dagligvarer, men at de

virksomheder, der hurtigt har kunnet omlægge deres forretning til nethandel, har oplevet en vækst i omsætning.

Det kan også ses, at det primært er seniorerne, der har kastet sig over nethandlen for at undgå at komme ud under pandemien [Quist, 2021]. Det vurderes af de fleste analytikere, at vanerne omkring øget nethandel vil vare ved på en lang række områder, bl.a. fordi der er kommet hurtigere og mere fleksibel udbringning af nethandelsvarer, der giver øget komfort for alle, fra travle børnefamilier til seniorer.

Den øgede nethandel har desværre også ført til en stigning i vejtrafik, idet de mange onlinepakker typisk bringes de sidste kilometer med vejtransport efter skibs- og togtransporten.

Hvilken streamingserie skal vi nu kaste os over?

Set i forhold til smittespredning i fysiske butikker, er det jo heldigvis også længe siden, at man skulle hen og stå i kø i Blockbuster for at leje en fysisk film. Pandemien har nemlig givet folk meget mere tid i eget hjem, bl.a. fordi lange pendlerture har været helt elimineret. Forsamlingsforbud og påbud om små sociale bobler har givet anledning til et øget forbrug af digitale film og serier fra streamingtjenester som Netflix, HBO, Amazon Prime Video, Apple TV+ m.fl.

F.eks. fordoblede Netflix antallet af nye abonnenter i første kvartal af 2020 sammenlignet med sidste kvartal af 2019 [Backlinko.com]. Antallet af streamede timer var 70 procent højere i 2020 end i 2019 [Backlinko.com]. Tilsvarende tal gælder de øvrige services, ligesom de traditionelle flowmedier som DR og TV 2 også har lagt flere streamede film og serier ud og oplevet øget trafik.

Streaming er jo en disruptiv digital teknologi, der har udkonkurreret fysiske medier som CD og DVD for længst, og dermed havde streaming allerede opnået et stort marked inden pandemien. Men nedlukningen af samfundet, den gode internetinfrastruktur og hurtig adgang til nye streamingsservices har gjort det meget nemt for forbrugerne at vælge nye streamingtjenester til for at se en ny serie eller film, der trender lige nu. Det er spændende, om folk også husker at opsigte nogle af deres abonnementer igen, når de har set den populære serie eller film fra en bestemt udbyder. Tendensen vil nok være, at folk har fået tegnet lidt for mange forskellige streamingabonnementer under pandemien, fordi det var den eneste adgang til kultur og underholdning, når biografer og teatre m.m. var lukket ned.

Har pandemien lagt kimen til langsigtede ændringer i samfundet?

Den udbredte brug af videomøder og digitale samarbejdsværktøjer kan betyde en stig-

ning i ugentlige hjemmearbejdsdage for mange typer af jobs og reduktion af virksomhedernes kontorkvadratmeter på grund af udbredt hjemmearbejde. Denne tendens vil omvendt betyde, at vi skal til at tænke anderledes omkring indretning af et hjem som en delvis arbejdsplads.

Vi vil sandsynligvis også se et langsigtet fald i forretningsrejser og pendlertrafik, fordi mange typer møder mellem folk, der kender hinanden, nemt kan gennemføres digitalt. Der kan således også være et klimamæssigt potentiale på sigt, hvis vi kan reducere fly og biltrafik til fordel for videomøder.

Vi vil også se, at samfundet bliver mere datadrevet. Vi vil samle data ind på stadig flere aspekter af vores aktiviteter i samfundet. Det bliver også vigtigt, at vi har fokus på at formidle analyser af disse data og deres brug på en måde, så borgerne forstår de relevante dele og dermed bedre kan tage del i de demokratiske processer i samfundet. Vi vil også se, at smartphones og sikker infrastruktur bliver vigtigere både i forhold til at skaffe ny viden om sundhed i befolkningen og til regulering, som f.eks. et coronapas er udtryk for.

Pandemien har været en kæmpeudfordring for hele kloden. Digitale teknologier har spillet og spiller fortsat en vigtig rolle i at afbøde virkningerne af pandemien. Vi har også lært utroligt mange ting, som kan være med til at videreudvikle de digitale teknologier.

Jeg vil derfor til slut konkludere, at vi ville have været ilde stedt under en pandemi for 30-40 år siden, før de digitale teknologier havde nået det stade, vi har i dag!

Referencer

Backlinko

<https://www.bbc.com/news/business-52376022>

Berlingske Tidende (2020). *Corona har givet Nemlig den travleste periode nogensinde*. 30. november

BBC (2020). *Netflix gets 16 million new sign-ups thanks to lockdown*.

<https://www.bbc.com/news/business-52376022>

DR (2021). *Status på coronavirus lige nu*.

<https://www.dr.dk/nyheder/indland/status-paa-coronavirus-lige-nu>

Engelbart, Douglas (1968). *Mother of All Demos*, Association for Computing Machinery / Institute of Electrical and Electronics Engineers (ACM/IEEE).

European Commission (2021). Digital Economy and Society Index Report 2021 – Connectivity.

<https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/desi-connectivity>

Johns Hopkins. *COVID-19 Dashboard*.

<https://coronavirus.jhu.edu/map.html>.

Quist, D. (2021). *Corona har fået seniorer til at storhandle på nettet*. Faglige Seniorer.

<https://fagligsenior.dk/2021/07/28/corona-har-faaet-seniorer-til-at-storhandle-paa-nettet/>

Statista (2021). *Number of smartphone users from 2016 to 2021*.

<https://www.statista.com/statistics/330695/number-of-smartphone-users-worldwide/>

TV 2 (2021). *Dagens coronatal: Stort overblik opdateret hver dag kl. 14*.

<https://nyheder.tv2.dk/samfund/dagens-coronatal-overblik-over-smittede-indlagte-og-doede>

Warren, Tom (2021). *Microsoft Teams usage jumps to 145 million daily active users*. The Verge, 27. april.

Wikipedia (2021). *Skype*.

<https://en.wikipedia.org/wiki/Skype>

Wittorff, J.Ø. (2020). *Mobilepay-betalinger faldt markant under coronakrisen*. Computerworld.

<https://www.computerworld.dk/art/252136/mobilepay-betalinger-faldt-markant-under-coronakrisen>

Corona blev en ny katalysator for byggeriet

Panderynkerne i byggebranchen var afgrundsdybe, da coronapandemien blussede op i begyndelsen af 2020. Men efter snart to år med smitteudfordringer og mundbind har virkeligheden overhalet selv den største jubeloptimist. Branchen har ikke alene skruet op for sit i forvejen høje aktivitetsniveau. Pandemien har på udvalgte områder haft positive effekter for både samarbejde og produktivitet, der ellers ofte nævnes som branchens smertensbarn. Og den har givet nye pejlemærker for branchen og bygherrerne i omstillingen til en bæredygtig fremtid.

Coronapandemien er fyldt med paradokser. Ligesom andre brancher frygtede byggeriet, at alle aktiviteter ville gå i stå, da smitten kom til landet, og Danmark lukkede ned i foråret 2020. Skrækscenarier og minder fra finanskrisen tonede frem på nethinden. Vi frygtede en gentagelse af nullernes økonomiske kollaps med stribevis af konkurser, opgivne byggeprojekter og en branche helt i knæ. Nu to år efter ved vi, at meget gik stort set modsat.

Byggeriet blev ikke sat i stå, men arbejdede ufortrødent videre. Og den forventede opbremsning i investeringslysten blandt de private bygherrer og udviklere udeblev for blot at blive suppleret af en række offentlige initiativer, som skulle holde gang i byggeriet og dermed i landets økonomi.

Byggeriet som samfundsøkonomisk hjælpemotor

Det er en kendt sag, at byggeriet gennem de seneste 100 år har været brugt til at konjunkturregulere samfundsøkonomien. Logikken bag dette bygger i høj grad på John Maynard Keynes' [1883-1946] økonomiske teori om at skabe balance mellem produktion og beskæftigelse gennem statslig indblanding.

Og ofte har byggeriet været en af de brancher, som har stået for skud i den sammen-

hæng. Da det viste sig muligt at opretholde en relativt høj byggeaktivitet i byggeriet, greb et flertal i Folketinget fat i Keynes' værktøjer i den makroøkonomiske værktøjskasse.

30 milliarder kroner af Landsbyggefondens reserver blev frigivet i en såkaldt grøn boligaftale, der fremrykker investeringer i energieffektiviseringer og genopretning af nedslidte almene boliger, som i årevis har stået i kø på trods af vedtagne helhedsplaner. Ligeledes blev kommunernes anlægsloft for investeringer i bygge- og anlægsaktiviteter med kort varsel ophævet fra midten af 2020 til udgangen af 2021.

Men det giver mening at pumpe penge ud i samfundet, fordi investeringerne i byggeri med robuste *business cases* skaber blivende værdier i vores samfund. Og når man insisterer på at bruge midlerne til at bygge bedre og modernisere vores bygningsmasse i en grøn retning, så er det også en stærk investering i fremtiden. Og på den måde kan man sige, at byggeriet har leveret. Der er skabt økonomisk vækst, og vi har investeret i fremtiden og skubbet til en bæredygtig udvikling.

Men der er også udfordringer for de mange investeringer og det høje aktivitetsniveau. Bl.a. har udfordringer med forsyningskæderne ført til en mangelsituation.

Prisstigninger i kølvandet

På bagsiden af pandemien ser vi meget høje prisstigninger på en række råvarer og materialer. Og med en høj beskæftigelse ser vi også prisstigninger på arbejdskraften. Vi ved endnu ikke, om det bare er en tidsbegrænset udfordring, som hurtigt vil klinge af, når der ikke længere er hjælpepakker, og når de værste forsyningsproblemer er overstået.

Men det er et opmærksomhedspunkt for hele branchen. Og særligt kan de bæredygtige elementer i projekterne blive ramt af besparelser, når budgetterne ikke holder. Lige nu har vi fået så meget gang i hjulene, at nye dagsordner som f.eks. mangel på arbejdskraft er blevet den mest dominerende i branchen, og noget tyder på, at det også vil være sådan en rum tid endnu.

Læring om omstilling, processer og arbejdsmiljø

Spørgsmålet er så, hvad vi har lært fra coronapandemien i branchen ud over, at vi endnu en gang kan konstatere, at byggebranchen er trådt i karakter som konjunkturbuffer, og at det har givet os ekstra travlt.

Der er helt oplagt, at både bygherrerne og branchens virksomheder har lært noget omkring arbejdsprocesser, arbejdsmiljø og omstillingsparathed, som giver stof til

eftertanke. Men vi har også fået input til at designe byggeri på nye måder og lægge vægt på nye ting. Og sidst, men ikke mindst, mener vi også, at branchen har fået en saltvandsindsprøjtning på det digitale område.

Byggeriet har historisk haft et problematisk arbejdsmiljø og ulykkesfrekvenser, som i modsætning til andre brancher ikke er blevet forbedret nævneværdigt. Der har naturligvis i branchen været øget fokus på, hvordan processerne i byggeriet influerer på især håndværkernes helbred i form af fysisk nedslidning, farlige arbejdsituationer og stressbelastninger som følge af højt tempo og uhensigtsmæssige processer. Men vi må også sande, at arbejdsmiljø sjældent bliver betragtet som en central ledelsesudfordring i byggeriet.

Med et trylleslag blev der skabt en ny virkelighed. Sjældent har arbejdsmiljøkoordinatorerne på landets byggepladser været så meget i centrum af begivenhederne, som da Danmark lukkede ned og folk i andre brancher sendte folk hjem for at stoppe smittespredningen. For hvordan kunne byggeriet holde dampen oppe og undgå alvorlig sygdom blandt medarbejderne?

Det gav byggebranchen en tiltrængt mulighed for at gentænke sundheds- og risikoaspekterne i den måde, vi bygger på. Der kom fokus på øget hygiejne og velfærdsforanstaltninger, bedre tilrettelagte processer med opdeling af arbejdsituationer, så færrest muligt fik nærkontakt. Andre steder blev tempoet sænket og adfærden ændret på grund af risici og sundhedsmæssige faktorer.

Øget produktivitet

Interessant i den sammenhæng er, at samme tilgang også er en velkendt metode til at øge produktiviteten i byggeriet. Og det er præcis, hvad der er sket mange steder rundt om i landet. Vi ser indikationer på, at corona har været en katalysator for produktiviteten i byggebranchen.

I et udviklingsprojekt med fokus på arbejdsmiljø, som vi har gennemført over de seneste år med en interessant case fra Gentofte Ejendomme, har man på mange måder illustreret den positive gevinst, som pandemien i første omgang førte med sig.

Det drejer sig bl.a. om et renoveringsprojekt af Alpehuset, som fungerer som specialskole. Projektet startede med, at bygherren havde et bevidst øget fokus på arbejdsmiljø. Men denne tilgang fik et fornyet boost, da corona ramte Danmark. Gennem en langt mere gennemarbejdet aktivitetsplan, som forhindrede, at flere håndværkere arbejdede i samme rum og derved kunne smitte hinanden, oplevede de enkelte fag, at de simpelt-

hen arbejdede hurtigere. De forstyrrede ikke og gik ikke i vejen for hinanden, og der blev i højere grad ryddet op. Adskillelsen minimerede risiko for ulykker – og smitte.

"Vi ser indikationer på, at corona har været en katalysator for produktiviteten i byggebranchen." [s. 205]

Entreprenøren kunne aflevere et ellers presset byggeprojekt to uger før tid, uden fejl og mangler. Og alle involverede parter havde fået sig en øjenåbner; både entreprenøren, bygherren og de enkelte håndværkere har alle udtrykt, at de ville tage erfaringerne med sig videre til andre projekter.

Restriktioner blev et procesværktøj

Tendensen omkring produktivetsgevinster fra et øget fokus på arbejdsmiljø er underbygget af en mindre, foreløbig pilotundersøgelse, som vi med støtte fra Realdania foretog i foråret 2020 på tværs af værdikæden [Bygherreforeningen, 2021].

Her siger hovedparten af respondenterne (88 procent), at samarbejdet på byggesagerne har fungeret uændret eller bedre end normalt på trods af corona. Bl.a. henvises der til, at det gode samarbejde har været båret af gensidig imødekommenhed og forståelse blandt de involverede.

I besvarelserne nævner man netop nogle af de samme indsatser, som man så i Alpehuset i Gentofte. Der blev igangsat særlige tiltag som opdeling af hold på pladsen, anvendt digitale værktøjer og tilpasset tidsplaner og gennemført bedre planlægning af arbejdsområder, og derudover blev der investeret ekstra i f.eks. rengøring, bedre mandskabsforhold og særlige sundhedsforanstaltninger. Også forholdene for udenlandske medarbejdere fik et ekstra gennemsyn. Alt sammen noget, som skaber bedre forudsætninger for et produktivt arbejdsmiljø.

Bygherren går foran

Respondenterne siger også, at der under pandemien er høstet ny viden, som kan føres videre til kommende projekter. Bl.a. nævnes det, at virksomhederne har forbedret kommunikationen mellem parterne, gjort onlinemøder mulige, skærpet krav vedrørende hygiejne, afstand mv. Desuden fremhæver man, at branchen er rustet til lignende udfordringer i fremtiden, og at hele situationen har tryktestet de udenlandske leverandørkæder på materialer, som har vist sig at være en uforudset udfordring i sig selv. Bygherrerne har her i visse tilfælde måttet finde andre veje og løsninger med fokus på mere lokale leverancer og robustheden af leverancer.

Nedlukning påvirkede adgang til byggepladsen

Coronasituationen har også givet nogle andre mere blandede erfaringer i forhold til byggeprocessen, der er værd at hæfte sig ved.

Nedlukningen gav særligt de offentlige bygherrer oplagte muligheder for at renovere skoler og andre typer af bygninger, fordi medarbejdere og elever var hjemsendt. Det har betydet, at entreprenørerne har kunnet komme frem uden at genere og skulle planlægge uden om brugerne. Byggeriet er gået meget hurtigere og har kunnet give maksimal økonomisk effekt, særligt i kommunerne.

Omvendt har det været mere besværligt at renovere boliger. En del almene bygherrer oplevede, at særligt deres renoveringsprojekter var blevet ekstra svære at gennemføre nu, hvor beboerne var hjemme, og hvor afstandskrav og smitemulighed skabte utryghed, når håndværkerne skulle ind i de enkelte boliger. Processen er her gået meget langsommere eller blev periodisk sat helt i stå.

På anekdotisk niveau har vi hørt, at det har været en fordel, at rådgiverne har siddet derhjemme – så kom de ikke ud "og forstyrrede arbejdet på byggepladsen". Vi tror dog stadig på, at det er hensigtsmæssigt for et byggeprojekts kvalitet, at der er tilsyn fra en rådgiver på de rigtige tidspunkter. Men oplevelsen bør dog være et opmærksomhedspunkt. Er der muligheder for at skabe et bedre og mere produktivt samarbejde mellem entreprenører og rådgivere i fremtiden?

Og måske er der også en særlig selvstændig pointe på det digitale område. For ligesom i andre brancher er byggeriet også blevet skubbet ud i nogle digitale kommunikationsformer og praksisser. Først og fremmest er digitale møder i byggeriet blevet dagligdag ligesom i resten af verden.

Men desuden ser vi tendenser til, at særligt rådgiverne ved den første bølge i 2020 gik den digitale vej ved bl.a. at booste digitale BIM-modeller [Building Information Modelling] til dataudveksling og projektering. Under den anden bølge var der mere fokus på de digitale muligheder i byggeprocessen med introduktionen af VDC [Virtual Design and Construction] og bedre kommunikationsværktøjer, som især rettede sig mod de udførende. Også her er der spændende erfaringer at hente.

Ændringer i programmering, design og drift

Coronapandemien har også sat sig spændende spor i forhold til programmering og design af byggeri. Risikoen for nye kommende pandemier og verdensomspændende sygdomme vil utvivlsomt sætte sig i designet af vores bygninger og boliger.

Alene det faktum, at en stor del af arbejdsstyrken midlertidigt, helt eller delvist, har været tvunget til at arbejde hjemmefra – et paradigmeskifte, som måske bliver mere permanent i fremtiden – vil skabe behov for redefinering af arbejdspladser og boliger, og som ligeledes afspejler arbejdsmiljøudfordringerne. Vi er blevet langt klogere på, hvad hjemmearbejde og distancearbejde med fordel kan bruges til, idet de fleste kontorarbejdspladser har testet koncepter for dette i stor skala. Det kan i fremtiden betyde, at vi f.eks. bygger færre faste kontorpladser og flere fællesfaciliteter til møder og erfaringsudveksling.

Mange kommunale bygherrer blev desuden hidkaldt for at finde nye byggeløsninger for at kunne klare besøg på plejehjem samt almindelig skolegang. Afskærmninger, mobile håndvaske og udeskoler blev f.eks. en del af dagligdagen på landets folkeskoler, ligesom der kom øget fokus på fleksibilitet i forhold til lokalebrug og åbningstider. Det har både institutionsledelser og driftspersonalet skullet geares til, og dermed er de eksisterende uhensigtsmæssigheder i hverdagen blevet mere tydelige. Det er vigtigt, at erfaringerne opsamles, evalueres og viderebringes i kommende projekter, uanset om det gælder nybyggeri eller ombygninger.

Ventilation som instrument mod smittespredning

Ventilationsforholdene kom helt klart også i uvant stærkt fokus, da der dukkede teorier op om, at coronavirus er luftbåren, og at recirkulerende anlæg uden de rette filtre dermed er tikkende smittebomber. Siden har der været konsensus om, at ventilation og udluftning er stærke instrumenter mod smittespredning.

Og denne viden vil med al sandsynlighed sætte sig spor i vores byggeri. Vi ved nu, at indendørs smittespredning kan forebygges gennem ren luft og afstand, og at samfundsomkostningerne ved ikke at arbejde professionelt med området kan vise sig at være meget høje i form af sygefravær og mindre produktivitet.

Derfor bør vi fortsætte med at blive klogere på, hvordan vi sikrer godt indeklima i vores bygninger, men det må blive ud fra en præmis om at kombinere teknologiske løsninger og adfærdsdesign i jagten efter at skabe sunde rammer for ophold. Vi opholder os trods alt op mod 90 procent af vores liv indendørs, og de fysiske rammer – uanset om det er der, vi bor, arbejder, studerer eller dyrker vores fritidsinteresser – har stor betydning for vores trivsel og sundhed.

Plads til fællesskaber bliver vigtigt

Det er ikke kun indendørs ophold, der er kommet i fokus under de forskellige nedlukninger. Udendørs ophold og opholdsmuligheder har fået nye dimensioner, som relaterer sig til både samvær med afstand og rekreative muligheder uden smitterisiko. Derfor vil

erfaringer fra nedlukningerne af Danmark fremover sætte sig nogle spor i forhold til det, som sker mellem bygningerne. Der er en tendens til, at særligt boliger ikke kun værdisættes ud fra kvaliteten i det enkelte byggeri, men også i forhold til muligheder for samvær og fællesskab mellem dem, som bor i bygningerne. Og denne tendens har corona blot forstærket, fordi hele Danmark har mærket, hvad det vil sige at være isoleret indendørs og være henvist til sociale fællesskaber udendørs. I den forbindelse har mange tryktestet, hvordan sociale relationer i naboskabet fungerer og kan give værdi til den enkelte. Eller det modsatte.

Vi tror på, at byggeriet vil arbejde videre med denne del i bolig- og byudviklingsprojekter. Vi vil på den anden side af corona simpelthen i højere grad få indarbejdet processer og aktiviteter, som sikrer sunde udearealer, anvendelige byrum, gode naboskaber og attraktive fællesskaber.

Inspiration fra kriser

På nogle stræk har det berømte Winston Churchill-citat om, at man ikke skal lade en god krise gå til spilde – eller en nyere version af tankerne bag citatet, nemlig FN-agendaen: build back better (BBB) – måske indirekte inspireret byggesektoren til at ryste posen og tænke nye tanker. BBB-agendaen blev første gang rettet mod forbedring af arealanvendelse, fysisk planlægning og byggestandarder gennem genopretningsprocessen efter tsunamien i Det Indiske Ocean i 2006 og har efterfølgende især inspireret USA's demokratiske præsidenter, senest Joe Biden, der har fundet inspiration til sin politik om, at vi som samfund ikke blot vender tilbage til status quo efter pandemien, men bruger den som en anledning til at understøtte f.eks. den grønne omstilling og sikre bedre livsvilkår [The White House].

I en dansk kontekst ligger samme tænkning bag Realdanias indsats Sammen om bæredygtigt byggeri, hvor bl.a. almene boligorganisationer og kommuner har kunnet søge midler til at sikre større bæredygtighed i bl.a. de projekter, det er blevet gjort muligt at realisere på grund af de tidligere nævnte indsprøjtninger i samfundsøkonomien. Og inden for samme program har Bygherreforeningen fået mulighed for at sparre med en lang række kommuner om at sikre, at den støttede bæredygtighed ikke bliver et engangstilfælde, men forankres i de kommunale bygherreorganisationer gennem strategier, handlingsplaner, kompetenceudvikling osv. En række af kommunerne er allerede godt i gang og har kunnet løfte bæredygtigheden i skuffeprojekterne, som har ligget klar, men som har været på sat hold på grund af anlægsloftet, mens andre med støtten og sparringen kan udnytte de afledte effekter af pandemien. At sætte initiativerne ind i en stærkt forankret strategisk ramme i organisationerne er afgørende for at lykkes med en blivende forandring.

Vi kan som helhed konstatere, at byggesektoren ikke har forspildt muligheden for at geare sig til at løse de udfordringer, der uventet dukkede op med corona. Som anført ovenfor gælder det både i forhold til gearing af investeringslysten og udnyttelse af de økonomiske muligheder, som de ekstraordinære politiske tiltag åbnede op for, men i lige så høj grad ved at udvise den fleksibilitet, som branchen drømmer om, men har svært ved at eksekvere på uden udefrakommende pres.

Interessant rejse for byggeriet?

Det store spørgsmål er naturligvis, om de rystelser og forbedringer, som byggeriet har absorberet under coronapandemien, sætter sig varige spor eller blot bliver en interessant, midlertidig forstyrrelse og dermed blot et komma i byggeriets udviklingsfortælling.

Tidligere hændelser som f.eks. storbrande og energikriser førte i nogle tilfælde til blivende ændringer i de teknologiske løsninger, men forandrede ikke mærkbart den måde, vi bygger på rent procesmæssigt.

Spørgsmålet er derfor, om coronaen rent faktisk bliver en gamechanger for en række væsentlige områder som f.eks. arbejdsmiljø og bæredygtighed. Vil vi indarbejde nye praksisser for at sikre bedre arbejdsmiljø og dermed højere produktivitet i byggeriet? Vil vi se tilbage på krisen og blive mere bevidste om, at det særligt er de strategisk orienterede bygherrer, der har styr på ejendomsporteføljen og efterslæbet, som faktisk er i stand til at rykke hurtigt i forhold til økonomisk og miljømæssig bæredygtighed, når f.eks. der frigives budgetmidler og skal handles hurtigt på politiske ønsker? Vil vi bruge den ressourceknaphed, vi lige nu oplever i byggeriet i forhold til bestemte materialer, offensivt og finde nye, lokale og grønnere alternativer?

Den omstillingsparathed og evne til at tænke nyt, som store dele af byggeriet har måttet udvise under coronapandemien, kan i hvert fald vise sig at blive et værdifuldt input til den gigantiske opgave, som vi står over for med den grønne omstilling.

Derfor skal vi nu, når vi kan skimte lyset for enden af tunnelen efter to år i coronaens skygge, udtrække al den læring, vi overhovedet kan, for at ruste os til den fælles udfordring, som handler om at skabe et reelt bæredygtigt byggeri frem mod 2050.

Referencer

Bygherreforeningen (2021), *Coronaens påvirkning af byggeprocessen*, Observationer omtalt i essayet bygger på en pilotundersøgelse gennemført medio 2021.

Afriapporteringen fra pilotundersøgelsen er del af en igangværende undersøgelse om Coronakrisens påvirkning af byggeprocessen, som Bygherreforeningen gennemfører med støtte fra Realdania. Undersøgelsen forventes afsluttet i første halvår af 2022.

The White House

<https://www.whitehouse.gov/build-back-better/>

Refleksioner fra en pandemi

En essaysamling om bymiljøer,
bygninger og livskvalitet i lyset
af COVID-19

© 2022 Realdania

1. udgave

Redaktion

Ekstern redaktør:
Charlotte Aabo

Realdania:
Anne Gade Iversen
Nathali Selmeczi Lehmann

Layout

by Ida Nissen

Tryk

Dystan & Rosenberg

Oplag

1.500

ISBN

978-87-93360-34-1

